

T.C.
AMASYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELÂM VE İTİKADİ MEZHEPLER TARİHİ BİLİM DALI

EBÜ'L-KÂSİM EL-KÂ'BÎ'NİN KİTÂBÜ'L-MAKÂLÂT VE EBÜ'L-
HASAN EL-EŞ'ARÎ'NİN MAKÂLÂTÜ'L-İSLÂMİYYÎN ADLI
ESERLERİNDE MÜRCİE TASVİRİ

Yüksek Lisans Tezi

İsmail ECEM

AMASYA
Haziran-2024

T.C.
AMASYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELÂM VE İTİKADİ MEZHEPLER TARİHİ BİLİM DALI

EBÜ'L-KÂSİM EL-KÂ'BÎ'NİN KİTÂBÜ'L-MAKÂLÂT VE EBÜ'L-
HASAN EL-EŞ'ARÎ'NİN MAKÂLÂTÜ'L-İSLÂMİYYÎN ADLI
ESERLERİNDE MÜRCİE TASVİRİ

Hazırlayan
İsmail ECEM

Danışman
Doç Dr. Ümit TORU

AMASYA-2024

Aileme

TEZ ONAY SAYFASI

İsmail ECEM tarafından hazırlanan “Ebü’l-Kâsım el-Kâ’bî’nin Kitâbü’l-makâlât ve Ebü’l-Hasan el-Eş’arî’nin Makâlât’ül-İslâmiyyîn Adlı Eserlerinde Mürcie Tasviri” başlıklı çalışma aşağıdaki jüri tarafından 07/06/2024 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği ile Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri

İmza

Danışman : Doç. Dr. Ümit TORU

Üye : Doç. Dr. Kadir GÖMBEYAZ

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ATEŞYÜREK

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım. .../.../.....

Doç. Dr. Hasan YERKAZAN
Sosyal Bilimler Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN SAYFASI

Tezimin içerdği yenilik ve sonuçları başka bir yerden almadığımı ve bu tezi Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünden başka bir bilim kuruluşuna akademik gaye ve unvan almak amacıyla vermediğimi; tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada kullanılan her türlü kaynağa eksiksiz atıf yapıldığını, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksinin ortaya çıkması durumunda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

....../.../.....

İsmail ECEM

İmza

ÖZET

EBÜ'L-KÂSİM EL-KÂ'BÎ'NİN KİTÂBÜ'L-MAKÂLÂT VE EBÜ'L-HASAN EL-EŞ'ARÎ'NİN MAKÂLÂTÜ'L-İSLÂMİYYÎN ADLI ESERLERİNDE MÜRCİE TASVİRİ

İsmail ECEM

Amasya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans, Haziran / 2024

Danışman: Doç. Dr. Ümit TORU

Çalışmamız, Ebü'l-Kâsım el-Kâ'bî'nin *Kitâbü'l-makâlât* adlı eseri ile Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin *Makâlâtü'l-İslamiyyîn* adlı eserlerinin Mürcie bahsinin karşılaştırılmasını ele almaktadır. Bu bahsi ele almamızın nedeni Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin kendisinden önce bu alanda çalışma yapmış olan Ebü'l-Kâsım el-Kâ'bî'den eserini yazarken etkilenip etkilenmediğini veya eseri yazarken onu taklit edip etmediğini tespit etmektir. Bu iki müellif hakkında daha önce yapılan Mu'tezilî ve Hâricî fırkalarla ilgili çalışmalarda tasnif, içerik ve üslup bakımından birebir benzer ifadelerin kullanıldığı iddia edilmektedir. Çalışmamızın ana teması, iki eserin Mürcie bahsinde bu tür benzerliklerin olup olmadığı konusudur. Eş'arî ve Kâ'bî'nin eserleri arasında çalışmanın dördüncü bölümünde; eserlerde takip edilen yöntemler, yararlanılan kaynaklar, müelliflerin Mürcie'ye yaklaşımı, eserlerin içeriği, fırkaların tasnif biçimi ve müelliflerin üslubu gibi konular incelenmiştir. Bu incelemeler yapılırken sosyal bilimlerin temel ilkelerinden olan bazı yaklaşım biçimleri kullanılmıştır. Müelliflerin eserlerini kaleme alırken yararlandıkları kaynakları tespit etmek amacıyla ilk olarak onların eserlerinin muhtelif yerlerinde yaptıkları alıntılardan hareketle kaynak tespitinde bulunmaya çalıştık. Tespit ettiklerimizin dışında bu konuda daha önce çalışma yapan müelliflerin kaynak tespiti hususunda neşrettikleri eserlerden yararlandık. Eserlerin içerik bakımından kıyasını yaparken özellikle müelliflerin ortak olarak ele aldıkları konular üzerinde hassasiyetle durduk. Bazı konularda müelliflerimizin verdiği bilgiler kısıtlı olduğundan bu problemi ortadan kaldırmak için kelâm ilmi açısından kullanılan ana başlıklardan hareket ettik. Örneğin müelliflerimizden birinin imamet konusu hakkında sadece tahkim olayından bahsettiği ve diğer müellifimizin ise konuyu detaylı açıklama yoluna gittiği bir durumda burada imamet ortak başlığını kullanmayı tercih ettik.

Müelliflerimizin eserlerinde Mürcie bahsi paralelinde kısmi de olsa bazı benzerlikler bulunmaktadır. Fakat bu benzerliklerin taklit veya etkilenmeden ziyade müelliflerimizin yararlandıkları birçok kaynağın ortak olması, kaynak olarak öne sürdükleri kişilerin benzer

görüşlere sahip olması, dönemin hakim anlayışı ve halkın genel anlayışı gibi bazı sebeplerden dolayı olduğu kanaatindeyiz. Müelliflerimizin eserlerinde Mürcie bahsi özelinde bazı konularda bilgi ve içerik benzerliği olmakla birlikte fırkaların tasnifi açısından etkilenme konusu tartışmalıdır. Zira Eş'arî, fırka tasnifi konusunda kullandığı yöntemde, ilgili görüşü ortaya attıktan sonra fırkayı görüş üzerine bina ederek sınıflandırmış, her yeni konu başlığında da aynı yöntemi kullanarak bu tavrını sürdürmüştür. Fakat Kâ'bî, Mürcie bahsine giriş bölümünde büyük günah konusu üzerine fırka tasnifine başvurduktan sonra tekrar yeni bir sınıflandırma yoluna gitmemiş, fırkaları isimler üzerinden anlatarak konuyu sürdürmüştür.

Makâlât geleneği inşa edilirken ilk eserlere yönelik yöntem benzerliğinin olması doğal bir durumdur. İçerik, tasnif, bilgi gibi konularda benzerliğin bulunması etkilenme veya taklitin bir sonucudur. Eş'arî, eserinin mukaddimesinde makâlât yazarlarının düştüğü hatalara değinmiş ve aynı hataları tekrarlamayacağını sözünü vermiştir. Verdiği bu sözü tuttuğunu da birçok araştırmacı teyit etmiştir. Dolayısıyla o, derinlemesine incelemiş olduğu bu eserlerin kötü yanlarını eleyerek iyi yanlarından istifade etmiş olabilir. Bu durumda Eş'arî'nin makâlât yazma isteği noktasında cüzi de olsa bir etkilenme ihtimalinden bahsedilebilir. Bunun dışında ulaştığımız veriler ışığında, taklit sayılabilecek bir benzerliğin olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Anahtar Kelimeler: Eş'arî, Kâ'bî, Makâlât, Mürcie, Fırka.

ABSTRACT

THE DEPICTION OF MURJIA IN THE WORK OF ABU AL-QASIM AL-KA'BÎ CALLED KITAB AL-MAQALAT AND IN THE WORK ABU AL-HASAN AL-ASH'ARÎ CALLED MAQALAT AL-ISLAMIYYIN

İsmail ECEM

Amasya University, Institute of Social Sciences

Department of Basic Islamic Sciences, M.A., June / 2024

Supervisor: Assoc. Prof. Ümit TORU

In our study, the comparison of Abu al-Qasım al-Ka'bi's book called Kitab al-Maqalat and Abu al-Hasan al-Ash'ari's Maqalat al-Islamiyyin is discussed. The reason why we deal with this issue is to obtain information about whether Abu al-Hasan al-Ash'ari was influenced by Abu al-Qasım al-Belkhi, who had worked in this field before him, or whether he imitated him while writing the work. It is claimed that similar expressions were used in terms of classification content and style in previous studies on these two authors related to Mu'tazili and Kharijite sects. The main idea of our study is whether there are such similarities in the Murcie mention of the two works. In the fourth part of the study, among the works of al-Ash'ari and al-Ka'bi, the methods followed in the works, the sources used, the authors' approach to the author, the content of the works, the classification of the authors were examined. While making these studies, some approaches, which are among the basic parameters of social sciences, were used. In order to determine the sources used by the authors while writing their works, we first tried to determine the source based on the quotations they made in various parts of their works. Apart from what we have determined, we have used the works published by the authors who have worked on this subject before, as a complementary element. While comparing the works in terms of content, we tried to act on the issues that the authors deal with in common. Since the information given by our authors on some subjects is limited, we have moved from the main topics used in terms of theology in order to eliminate this problem. For example, in a situation where one of our authors discussed about the imamate issue only about the referee event and our other author went on to explain the issue in detail, we preferred to use the common title of imamate here.

There are some similarities in the works of our writers, partially, in parallel with the mention of the Murjia. However, we believe that these similarities are due to some reasons stemming from the commonness of some sources that our authors benefited from, the opinions of the

people they put forward as resources, the pressures of the dominant powers of the period, and the general understanding of the people, rather than imitation or influence. Although the similarity of information and content is limited in the works of our authors, in terms of the Murjia mention, the subject of being affected in terms of the classification of the sects is controversial. Because, in the method he used regarding the classification of sects, after putting forward the relevant opinion, he classified the sect based on the opinion, and continued this attitude by using the same method in every new topic. However, after referring to the classification of sects on the subject of great sin in the introduction to the subject of Ka'bi Murjia, he didn't resort to a new classification again, but continued the subject by explaining the sects through their names.

It is a natural situation that there is a similarity in method for the first works while the tradition of maqalat is being built. Similarity in matters such as content, classification, information is the result of being influenced or imitated. In the introduction to his work, al-Ash'ari mentioned the mistakes made by the authors of maqalat and promised that he would not repeat the same mistakes. Many researches have confirmed that he also kept this promise he made. Therefore, he may have taken advantage of the good aspects of these works, which he examined in depth, by discarding the bad sides. In this case, it can be said that the al-Ash'ari is somewhat affected. Apart from this, we can easily say that there is no similarity that is able to be considered imitation in the light of the date we have reached.

Keywords: *Ash'ari, Ka'bi, Maqalat, Murjia, Sect.*

ÖNSÖZ

İlk iki asırda İslam Mezhepleri Tarihi alanında yazılmış olan ve günümüze ulaşan eser sayısı çok azdır. Mezhepler hakkında edindiğimiz malumat çoğunlukla 4/10. asır ve sonrasında kaleme alınan eserler sayesinde mümkün olmaktadır. Eldeki mevcut kaynakları derin analizlere tabi tutarak dönemin düşünce yapısına dair izler bulmak, günümüzün inanç yapısına ışık tutması açısından da hayati öneme sahiptir. Klasik Mezhepler Tarihi kaynaklarının analiz edilmesinin, farklı bakış açısına sahip ilim adamları tarafından incelenerek yeni eserler yazılmasının, İslam Mezhepler Tarihi alanına katkısı yadsınamaz bir gerçektir.

İslam Mezhepleri Tarihi alanında iki müellifin eserinin kıyaslanması hususu az rastlanılabilecek çalışma türlerindendir. Esasen bizi bu çalışmaya sevk eden hususların başında da bu olgu gelmektedir. Özellikle Kâ'bî'nin eserinin yeni sayılabilecek bir zamanda tahkik edilmesi ve neşredilmesi makâlât alanında önemli bir kazanım olmuştur. İslam Mezhepleri Tarihi'nde kaynakların birbirinden etkilendiği, zaman zaman birbirini taklit ettiği, hatta birbirinin kopyası sayılabilecek eserlerin olduğu bilinen bir gerçektir. İslam Mezhepleri Tarihi alanında eldeki mevcut imkanlar ile mezkûr sorunları aşmak için iki klasik eserin mukayese edilmesi orjinal bir düşünce olup bu düşünce biçiminin Mezhepler Tarihi alanına önemli katkı sağlayacağı aşikardır. Ayrıca zikredilen sorunların tespiti açısından mukayese etmek, sorunun kaynağına inmemiz açısından da önemli bir girişimdir. Biz de bu düşünceden hareketle çalışmamızda, İslam Mezhepleri Tarihi alanına az da olsa katkı sunmak amacıyla Kâ'bî'nin *Kitâbü'l-makâlât* adlı eseri ile Eş'arî'nin *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* adlı eserini Mürcie tasviri örnekliğinde mukayese ettik.

Çalışmamızın İslam Mezhepleri Tarihi alanında mukayeseye dayalı çalışmalara katkı sağlayacağını umuyoruz. Bu tür çalışmalarda genellikle kıyas edilecek metin doğrudan ele alınarak bir iki bölümde konu sonuca bağlanmaktadır. Biz burada konunun bütünlüğünü korumak için bütün özneleri hesaba katarak açıklama gereği duyduk. Bu yaklaşımdan yola çıkarak çalışmamızı dört bölüme ayırdık. Çalışmamızın birinci bölümünde eserin yazılış amacı ve önemini, başvurduğumuz yöntem ve yararlandığımız kaynakları, çalışmamızda elde edeceğimiz sonuca dair genel bilgilendirmeler yaptık.

Çalışmamızın ikinci bölümünde müelliflerimiz Eş'arî ve Kâ'bî'nin hayatlarına ve görüşlerine yer verdik. Bu bölümde genel ve ayırt edici nitelikte bilgiler üzerinden hareket etmeye çalıştık. Müelliflerimizin hayatları hakkında kaynaklarda yeterli bilgiler mevcut olmadığından dolayı eldeki bilgiler üzerinden genel bilgiler vermeye çalıştık. Müelliflerimizin

hocaları ve eserleri üzerinden onların ilmî açıdan yaşadıkları dünyayı sunmaya çalıştık. Eş'arî ve Kâ'bî'nin kaynaklarda yer alan görüşlerini belirtirken özellikle çok tartışılan konular üzerinde durduk. Değindiğimiz konuları seçerken Mürcie fırkasının konu hakkında görüşlerinin olmasına özen gösterdik.

Çalışmamızın üçüncü bölümünde Mürcie fırkasının ortaya çıkışı, çıkışına etki eden nedenler ve fırkaları gibi hususlara yer verdik. Mürcie konusunu, ayrı bir bölüm şeklinde ele almamızın nedeni Mürcie hakkında klasik kaynaklarda birbirinin kopyası sayılabilecek bilgilerin mevcut olmasıdır. Klasik dönem ve sonraki dönem eserler ile günümüzde yer alan eserler arasında özellikle fırkalar konusunda bazı farklılıklar mevcut olduğu için birleştirici nitelikte bilgilendirme yapma gereği duyduk. Örneğin Eş'arî, Şehristânî ve Bağdâdî'nin benzer nitelikte olan Mürcie sınıflandırması ile Kutlu'nun sınıflandırmasını birleştirerek Mürcie'nin tüm kollarından az da olsa bahsetme yoluna gittik. Ayrıca Mürcie'nin genel görüşlerine yer vererek dördüncü bölümde kıyaslama yaparken müelliflerimizin Mürcie hakkında verdikleri bilgilerin uyuşup uyuşmadığını da görme şansımız olacaktır.

Çalışmamızın dördüncü bölümünde Eş'arî ve Kâ'bî'nin Mürcie bahsinin kıyaslanmasını ele aldık. Bu bölümde iki eserin yöntem, içerik, kaynak, üslup ve eserlerin sorunlu yönleri gibi hususlara değindik. Bu konulara değinmemizin nedeni, çalışmamızın da amacı olan Eş'arî'nin Kâ'bî'nin eserinden etkilenip etkilenmediği veya eserlerde benzer bölümlerin bulunup bulunmadığı hususuna cevap bulmaktır.

Çalışmamızı hazırlarken başta konu seçimi olmak üzere konu başlıklarının düzenlenmesi, içerik, yöntem ve kaynak konusunda yol gösteren, çalışmamızın istenilen düzeye ulaşması için hiçbir konuda desteğini esirgemeyen tez danışmanım Doç. Dr. Ümit TORU hocamıza, Arapça çeviri hususunda büyük yardımları olan Söğüt Müftüsü Ali YURTLU hocamıza, yeterince zaman ayıramadığım için bize tahammül gösteren eşim Duygu Hanım'a, çocuklarım Meryem, Beril ve Erdem'e teşekkürü bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

ETİK BEYAN SAYFASI	İ
ÖZET	İİ
ABSTRACT.....	İV
ÖNSÖZ	VI
İÇİNDEKİLER	VIII

I. BÖLÜM

1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi.....	1
1.2. Araştırmanın Kaynakları ve Yöntemi	3
1.3. Kâ'bî ve Eş'arî'ye Kadar Mezhepler Tarihi Yazıcılığı.....	5

II. BÖLÜM

2. EŞ'ARÎ VE KÂ'BÎ'NİN İLMÎ KİŞİLİKLERİ.....	9
2.1. Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin Hayatı ve İlmî Kişiliği	9
2.1.1. Eş'arî'nin Hayatı.....	9
2.1.2. Eş'arî'nin İlmî Kişiliği	10
2.1.2.1. Eş'arî'nin Hocaları.....	10
2.1.2.2. Eş'arî'nin Kelâmi Görüşleri.....	12
2.1.2.3. Eş'arî'nin Eserleri	18
2.2. Ebü'l-Kâsım el-Kâ'bî'nin Hayatı ve İlmî Kişiliği	20
2.2.1. Kâ'bî'nin Hayatı	20
2.2.2. Kâ'bî'nin İlmî Kişiliği	21
2.2.2.1. Kâ'bî'nin Hocaları	21
2.2.2.2. Kâ'bî'nin Kelâmi Görüşleri	22
2.2.2.3. Kâ'bî'nin Eserleri.....	29

III. BÖLÜM

3. İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ'NDE MÜRCİE'NİN YERİ.....	31
3.1. Mürcie'nin Ortaya Çıkışı	31
3.1.1. Mürcie'nin Ortaya Çıkışının Nedenleri	32
3.1.1.1. Mürcie'nin Çıkışını Etkileyen Siyasî Nedenler	33
3.1.1.2. Mürcie'nin Çıkışını Etkileyen Dinî Nedenler	34
3.1.1.3. Mürcie'nin Çıkışına Etki Eden Sosyal ve Ekonomik Nedenler.....	37
3.1.2. Mürcie'nin Teşekkülü.....	39

3.1.3. Mürciî Fikirleri Savunan İlk Eserler	40
3.2. Mürcie'nin İman Nazariyesi	42
3.3. Mürcie'nin Fırkaları.....	49

IV. BÖLÜM

4. KİTABÜ'L-MAKÂLÂT VE MAKÂLÂTÜ'L-İSLAMİYYİN'DE MÜRCİE TASVİRİNİN MUKAYESESİ.....	53
4.1. Kâ'bî ve Eş'arî'nin Mezhepleri Tasnifinde Mürcie'nin Yeri	53
4.2. Kâ'bî ve Eş'arî'nin Mürcie Hakkında Verdiği Bilgiler	55
4.2.1. Mürcie'nin Ortaya Çıkışı	55
4.2.2. Mürcie İsminin Anlam Dünyası.....	56
4.2.3. Mürcie'ye Nispet Edilen Görüşler	58
4.2.3.1. Mürciî Fırkaların Ortak Görüşleri.....	59
4.2.3.1.1 Her İki Müellifin de Nispet Ettiği Ortak Görüşler	59
4.2.3.1.2 Sadece Kâ'bî'nin Mürcie'ye Nispet Ettiği Ortak Görüşler	65
4.2.3.1.3 Sadece Eş'arî'nin Mürcie'ye Nispet Ettiği Ortak Görüşler.....	69
4.2.3.2. Mürciî Fırkalar Arasında İhtilaflı Görüşler.....	70
4.2.3.2.1 Her İki Müellifin de Zikrettiği İhtilaflı Görüşler.....	70
4.2.3.2.2 Sadece Kâ'bî'nin Zikrettiği İhtilaflı Görüşler	77
4.2.3.2.3 Sadece Eş'arî'nin Zikrettiği İhtilaflı Görüşler.....	77
4.2.4. Mürcie'nin Siyasî ve Sosyal Faaliyetleri	80
4.2.5. Mürcie'nin Yaygın Olduğu Yerler.....	82
4.2.6. Mürcie ile İlişkilendirilen Fırkalar ve Kişiler	83
4.2.6.1. Her İki Müellifin de Mürcie ile İlişkilendirdiği Fırkalar ve Kişiler.....	84
4.2.6.2. Sadece Kâ'bî'nin Mürcie ile İlişkilendirdiği Kişiler	98
4.2.6.3. Sadece Eş'arî'nin Mürcie ile İlişkilendirdiği Fırkalar ve Kişiler.....	106
4.3. Kâ'bî ve Eş'arî'nin Mürcie Tasvirinde Dil ve Üslup.....	112
4.4. Kâ'bî ve Eş'arî'nin Mürcie Tasvirinin Kaynakları	114
4.4.1. Kâ'bî ve Eş'arî'nin Yararlandığı Ortak Kaynaklar.....	116
4.4.2. Sadece Kâ'bî'nin Yararlandığı Kaynaklar	119
4.4.3. Sadece Eş'arî'nin Yararlandığı Kaynaklar	120
4.5. Kâ'bî ve Eş'arî'nin Mürcie Tasvirinde Karşılaşılan Sorunlar	124
4.5.1. Anonim Rivayetler Sorunu	124
4.5.2. Delilsiz ve Bağlamından Kopuk Özet Görüşler.....	126
4.5.3. Aşırı Özetleme	128

4.5.4. İndirgemecilik	131
SONUÇ	134
KAYNAKÇA.....	137
EKLER.....	147
ÖZGEÇMİŞ	150

I. BÖLÜM

1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi

Bilimsel araştırmalar emeğin, zamanın, maddi imkanların ve sosyal hayatın feda edildiği zor süreçlerden sonra ortaya çıkabilmektedir. Bu gibi fedakarlıkların yapılabilmesi insan açısından zorluk barındırsa da hedeflenen amaca ulaşmanın vereceği faydalar düşünüldüğünde sayılan hususların aslında kayıp olmadığı aksine yeni bir tecrübenin kapısını araladığı görülecektir.

Bilimsel araştırma süreçleri genellikle bir soru sorulmasıyla başlamakta ve soruya olumlu veya olumsuz bir cevap bulunmasıyla da sona ermektedir.¹ Biz de araştırmamızda bu olgudan yola çıkarak Mezhepler Tarihi alanında tartışılan konulardan birisi olmakla birlikte hakkında müstakil bir araştırma da yapılmamış olan bir konu ele aldık. Bu kapsamda çalışmamızın ana konusu, Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* adlı eserini kaleme alırken kendisinden önce bu alanda önemli bir eseri kaleme almış olan Ebü'l-Kâsım el-Kâ'bî'nin *Kitâbü'l-makâlât* adlı eserinden etkilenip etkilenmediği, Eş'arî'nin eserinin mezkûr eserin bir taklidi olup olmadığı veya aralarındaki benzerliğin mahiyetinin derecesinin ne olduğunun ortaya konulmasıdır. Bu hususta yapılan eleştiriler genellikle Eş'arî'nin eserini yazarken Kâ'bî'den etkilendiği veya eserin birçok yönden Kâ'bî'nin eseri ile aynı özellikleri taşıdığı iddiasıdır.² Bu iddia sahiplerinin başında gelen Lewinstein, yaptığı doktora çalışmasında Eş'arî'nin *Makâlât*'ının Kâ'bî'nin *Makâlât*'ı ile sadece isim benzerliği konusunda değil, üslup ve içerik açısından da benzerlik gösterdiğini ve bu benzerliklerin kitabın tamamında görülebileceğini iddia etmiştir.³ Yine bu iddia sahiplerinden Kutlu, Eş'arî'nin *Makâlât*'ını kaleme alırken Mürcie ile ilgili kısmının Kâ'bî'nin *Makâlât*'ı veya "*Kitâb fi va'id'il-fussâk*" adlı eserlerinden alıntıldığını belirtmiştir. Ona göre, mezkûr eserler arasında büyük benzerlikler bulunmaktadır.⁴ Kutlu'ya göre, Ebû Hanîfe'yi (ö. 150/767) Mürciî olarak ilk kabul eden kişi Kâ'bî'dir. Kâ'bî'den sonra eser kaleme alan makâlât yazarları, Ebû

¹ Aydın Usta, "Evreleri İle Bilimsel Araştırma Süreci ve Raporlaştırılması", *Assam Uluslararası Hakemli Dergi* 6/13 (Nisan 2019), 86.

² Ömer Aydın-Mehmet Dalkılıç, "Önsöz", *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 34.; Ümit Toru, *Olgu ile Kurgu Arasında Eş'arî Geleneğin Şiilik Algısı* (Ankara: Astana Yayınları, 2020), 37.

³ Keith Lewinstein, *Studies In Islamic Heresiography: The Khawarij In two Firqat Traditions* (New Jersey: Princeton University, Doktora Tezi, 1989), 12.

⁴ Sönmez Kutlu, *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdilik* (Ankara: Otto Yayınları, 2011), 148.

Hanîfe'yi Mürcie içerisinde ele almışlardır. Eş'arî de bu sınıflandırmadan etkilenen makâlât yazarlarından birisidir.⁵ Akman, itikadî mezheplerin kaynakları üzerine yazdığı makâlesinde Eş'arî'nin *Makâlât*'ını yazarken Kâ'bî'den etkilendiğini belirtmiştir.⁶ Kâ'bî üzerine yüksek lisans tezi yazan Özlem Demir, Eş'arî'nin yoğun bir şekilde Kâ'bî'nin eserinden istifade ettiğini fakat dipnot olarak onun adını zikretmediğini belirtmiştir.⁷ M. Ahmed Shihab, Kâ'bî'nin Şîa'yı anlatış biçimini kaleme aldığı yüksek lisans tezinde Eş'arî'nin Şîî fırkaları ele aldığı kısımda bazen tamamen Kâ'bî'den aktarma yaptığını, bazen onun eserinden kısmen alıntı yaptığını bazen ise ilaveler yaparak aktardığını söylemektedir.⁸ Reşid el-Hayyûn, Bağdat ve Basra Mu'tezilesi'ni anlattığı eserinde Eş'arî'nin *Makâlât*'ını Kâ'bî'den esinlenerek yazdığını iddia etmiştir.⁹ Ayşe Neslihan Acar, Kâ'bî üzerine yazdığı yüksek lisans tezinde Eş'arî'nin *Makâlât*'ında Kâ'bî'den çok fazla alıntı yapmasına rağmen ona herhangi bir atıfta bulunmadığını söylemiştir. Yine o, Şîa bahsinden örnek vererek Eş'arî'nin Kâ'bî'den aldığı bilgilerle uzun uzun Şîî fırkalardan bahsettiğini, fakat Kâ'bî'den alıntı yaptığından bahsetmediğini iddia etmiştir.¹⁰ Mu'tezile'nin İmamiye fırkalarına bakışı ile ilgili bir makâle kaleme alan Orhan Şener Koloğlu, Eş'arî'nin Kâ'bî'den etkilendiğinin kesin olduğuna vurgu yapmıştır.¹¹ Nesibe Ünce, Kâ'bî'nin Hâricî fırkaları ele alış biçimine yönelik yazdığı tezinde Eş'arî'nin konu merkezli anlatış biçimini Kâ'bî'den sonra kullandığını söylemiştir. Yine Hâricîlik bahsinde belirtilen içerik, başlıklandırma ve rivayetlerin iki eserde çok benzerlik gösterdiğini hatta Kâ'bî'nin bazı cümlelerinin doğrudan alıntılandığını iddia etmiştir.¹² Bu ve benzeri iddialar bizi bu çalışmayı yapmaya sevk etmiştir.

Bu düşünceler ile yola çıkmadan önce yaptığımız araştırmalarda iki makâlât eserinin kıyaslanmasına yönelik yapılan çalışmaların yok denecek kadar az olduğunu tespit ettik. Eş'arî ve Eş'arîliğe yönelik birçok çalışma mevcut iken Kâ'bî'ye yönelik eserler sınırlı sayıdadır. Bu durumdan Eş'arî'nin ülkemizde önemli bir topluluğun itikad imamı olmasının rolü elbette ki

⁵ Kutlu, *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, 132.

⁶ Mustafa Akman, "İtikadî Mezhepler Tarihi Kaynakları: İçerik ve Özellikleri", *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3/2 (Haziran 2019), 178.

⁷ Özlem Demir, *Makâlât Geleneğinde Ebü'l-Kâsım Kâ'bî ve Mezhepler Tarihindeki Yeri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 54.

⁸ Mohammed Ahmed Shihab, *Ebü'l-Kâsım Kâ'bî'nin Makâlâtı'nda Şîa'yı Ele Alış* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 112.

⁹ Reşid el-Hayyûn, *Mu'tezile el-Basra ve'l-Bağdad* (London: Dar'ül Hikme, 1997), 330-338.

¹⁰ Ayşe Neslihan Acar, *Ebü'l-Kâsım Kâ'bî'nin Makâlâtı'nda Mu'tezile'yi Ele Alış Şekli* (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 79.

¹¹ Orhan Şener Koloğlu, "Kâdî Abdülcebbâr'a Göre İmâmiyye Fırkaları: Mutezili 'Makâlât'tan Bir Kesit", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (Haziran 2003), 246.

¹² Nesibe Ünce, *Ebü'l-Kâsım Kâ'bî'nin Makâlâtı'nda Hâricî Fırkaları Ele Alış Biçimi ve Tasnifi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 67-107.

büyüktür. Ayrıca Eş'arî'nin eserlerinin elimizde olması önemli diğer bir etkidir. Kâ'bî'nin, eseri üzerinde çalışmaların az olmasının en önemli nedeni ise onun eserinin yeni neşredilmiş olmasıdır. Kâ'bî'nin *Makâlât*'ı üzerinde çalışmaların az olması eserin içeriğinin daha geniş kitlelere ulaşması için çalışmamızın önemini artırmaktadır. Ayrıca iki makâlât türü eserin bir kısmının da olsa kıyasına dayalı çalışma, örnekleri arasında az bulunmaktadır. Yine bu olgudan hareketle bu araştırmanın yapılmasında en önemli husus, Eş'arî'nin *Makâlât*'ı ile Kâ'bî'nin *Makâlât*'ının özellikle daha önce yapılan çalışmalardaki Havâric, Mu'tezile ve İmamiye mezhepleri kıyasında olan içerik, tasnif, dil ve üslup gibi konulardaki benzerliklerinin Mürcie fırkasında da tekrarlanıp tekrarlanmadığının öğrenilmesidir.

Araştırmamızın diğer önemli tarafı, Ebü'l-Kâsım el-Kâ'bî'nin ve Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin Mürcie fırkasına bakış açılarını görme imkânı yakalayacak olmamızdır. Mu'tezilî bir alim ile hadis ekolünün önemli temsilcilerinden bir alimin yazmış olduğu eserlerden yola çıkarak farklı bir mezhebe dair ortak veya farklılık arz eden görüşlerini görme şansımız olacaktır.

Araştırmamızın önemini ve amacını ortaya koyduktan sonra sınırlarını da teşhis etmekte fayda bulunmaktadır. Araştırmamız, Ebü'l-Kâsım el-Kâ'bî'nin “*Kitâbü'l-makâlât*” adlı eseri ile Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin “*Makâlâtü'l-İslamiyyîn*” adlı eserlerinin Mürcie bahsinin ele alınışı ile sınırlıdır. Bu sınırları belirlerken konunun dağılmaması, okuyucu açısından konuların birbirini tamamlaması ve bilgi edinilmesinin kolaylaşması gibi nedenlerle müelliflerimizin hayatına ve Mürcie'nin tanıtımına da yer verdik. İlk bölümde araştırmanın konusu, amacı, önemi, kaynakları ve yöntemi gibi hususlara değindik. İkinci bölümde fazla ayrıntıya kaçmadan müelliflerin hayatlarına ve ilmî kişiliklerine yer verdik. Üçüncü bölümde kıyas yapacağımız Mürcie fırkasının ortaya çıkışı, ortaya çıkışının nedenleri, iman nazariyesi ve fırkaları gibi konuları ele aldık. Dördüncü bölümde ise çalışmamızın ana konusu olan iki müellif açısından Mürcie fırkasının içerik, üslup, tasnif gibi hususlarda kıyasını yaparak sorumuza cevap almaya çalıştık.

1.2. Araştırmanın Kaynakları ve Yöntemi

Bir araştırma yapılırken amacı, önemi ve sınırları kadar önemli olan diğer bir husus, araştırmada kullanılan yöntem ve kaynaklardır. Kullanılan yöntem ve kaynaklar araştırmanın amacına ulaşmasına hizmet edecek en önemli unsurlardandır. Araştırmada kullanılacak kaynaklar mutlaka araştırmanın içeriğine uygun ve akademik açıdan kabul edilebilir nitelikte

olmalıdır. Aksi halde araştırmanın ciddiyetine gölge düşecek ve ulaşılan bilgilerin güvenilirliği kabul edilebilir bir mahiyet arz etmeyecektir.

Yapılacak bir araştırmada kaynak kullanımından önce araştırmanın yönteminin belirlenmesi daha önceliklidir. Çünkü bilimsel araştırmada kullanılan yöntemler araştırmanın anlaşılmasına kapı araladığı gibi kaynak kullanımında araştırmacılara da yol gösterici mahiyettedir. Araştırmamızın konusu ve amacı sosyal bilimler alanına hitap ettiğinden ve kıyasa dayalı bir çalışmayı arzuladığından dolayı nicel içeriğe sahip sayısal tablo, istatistik, anket ve benzeri herhangi bir unsur barındırmamaktadır. Sosyal bilimler alanında en çok tercih edilen yöntemlerden biri olan “nitel araştırma yöntemi” araştırmamızda takip edeceğimiz yöntem olacaktır. Bu yöntemin en bariz özellikleri arasında yorumlayıcı bir yaklaşım benimsemesi ve araştırma konusu olan hususları kendi bağlamından yola çıkarak ele almasıdır.¹³ Biz de çalışmamızda yorumlayıcı yaklaşımı esas aldık ve iki müellif arasındaki benzerlik ve farklılıkları analitik bir bakış açısıyla tespit etmeye çalıştık.

Araştırmamızda kullanacağımız kaynaklara gelince öncelikle araştırmamıza kaynaklık teşkil edecek temel eserlerimiz, Ebü'l-Kâsım el-Kâ'bî'ye ait “*Kitâbü'l-makâlât ve maahu uyûnu'l-mesâil ve'l-cevâbât*” ile Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'ye ait “*Makâlâtü'l-İslamiyyîn ve'htilafu'l-musallîn*” adlı eserlerdir. Bu iki eser çalışmamızın ana konularını ihtiva ettiği için üçüncü bölümde en fazla bu iki eserden faydalandık. Kâ'bî'nin eserinin Kuramer Yayınları tarafından basılan ve Hüseyin Hansu, Râcih Abdulhamîd Kurdî, Abdulhamîd Râcih Kurdî tarafından tahkik edilen nüshasından faydalandık. Ülkemizde Eş'arî'nin eserinin çok sayıda baskısı ve tercümesi bulunmaktadır. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'nın *Makâlâtü'l-İslamiyyîn* baskısında Arapça bölümüne de yer verildiğinden dolayı biz de çeviri hatası olmaması için kontrollü bir şekilde bu eser üzerinden hareket etmeye çalıştık. Çalışmamızda zikrettiğimiz bu eserler ana kaynağımız olarak kullanılmıştır.

Çalışmanın dilbilgisi ve anlam bakımından anlaşılmasına katkıda bulunması amacıyla Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi önemli başvuru kaynağımız olmuştur. İslam Ansiklopedisi bizim için sadece bilgi edinme aracı olmamış, araştırmamızda geçen Arapça kökenli kelimelerin ve isimlerin doğru yazımı için de çok sık müracaat edilmiştir.

Eş'arî ve Kâ'bî'nin, Mürcie kapsamında verdiği bilgilerin ayrıntılarının tespit edilmesi sürecinde İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) *el-Fasl*, Şehristânî'nin (ö. 548/1153) *el-Milel ve'n-Nihal*,

¹³ Zeki Karataş, “Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri”, *Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi* 1/1 (Ocak 2015), 63.

Bağdâdî'nin (ö. 429/1037-1038) *el-Fark beyne 'l-firak* adlı eserlerinin tercümelerinden oldukça fazla istifade ettik. Ya'kûb b. Abdüllatîf'in (ö. 16. yy.) *İslam Mezhepleri ve Kelâmı* adlı eseri ile Abdüllatîf Harputî'nin (ö. 1335/1916) *Kelâm Tarihi* adlı eserlerinden yardımcı kaynaklar olarak yararlandık. Mürcie ile ilgili bilgileri de bu alanda Türkiye'de Mürcie konusu ile ilgili ilk akla gelen isimlerden olan Prof. Dr. Sönmez Kutlu'nun birçok çalışmasından faydalandık. Özellikle *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri* eseri sürekli başvurduğumuz kaynaklardan birisi olmuştur. Konunun metodolojik çerçevesinin şekillenmesinde ise Ümit Toru'nun *Olgu ile Kurgu Arasında Eş'arî Geleneğin Şiilik Algısı ve Ashâbu'l Hadîs'in Mezhepler Tarihi Yazıcılığı: Kitabu'l-Firak'ta İslam Mezhepleri* adlı eserleri temel başvuru kaynağımız olmuştur.

Yukarıda saydığımız eserler dışında bu iki müellifin ve eserlerinin anlaşılması noktasında bizden önce çalışmalar yapmış olan başta Kadir Gömbeyaz olmak üzere, Ayşe Neslihan Acar, Yunus Kaplan, Abdüssamet Sarıkaya, Özlem Demir, Nesibe Ünce gibi kişilerin çalışmalarından istifade ettik.

1.3. Kâ'bî ve Eş'arî'ye Kadar Mezhepler Tarihi Yazıcılığı

Mezhepler Tarihi, belli evrelerden geçerek günümüzdeki durumuna gelmiştir. Mezhepler Tarihi'nin geçirdiği evreleri en azından başlangıcından müelliflerimiz Kâ'bî ve Eş'arî'ye kadar ki dönemi genel hatları ile bilmek, onlardan önce bu alanda eser vermiş isimleri zikretmek konumuz açısından oldukça önemlidir. Zira bu bilgi, Kâ'bî ve Eş'arî'nin eserlerinde kaynak olarak yararlandıkları isimlerin hangi gelenekten geldiklerini görmemizi sağlayacaktır. Kutlu, Mezhepler Tarihi'nin geçirdiği bu evreleri dört dönem şeklinde tasnif etmiştir. Ona göre, Mezhepler Tarihi'ni başlangıç dönemi, tedvîn ve tasnif dönemi, olgunluk dönemi, taklit ve daralma dönemi olmak üzere dört dönem şeklinde incelemek mümkündür.¹⁴ Kutlu, başlangıç döneminde Hâricî, Şîî ve Mürcîî bazı kişilerin makâlât tarzı eserler yazdığını fakat bu eserlerin dağınık, sistemsiz ve basit bilgiler içerdiğini söylemiştir. Yine o, bu dönemde yazılan eserlere “makâle” veya “makâlât” isimleri verildiğini söylemiş ve bu eserlerin reddiye amacıyla ya da müelliflerin kendi mezheplerini tanıtmak amacıyla yazıldığını belirtmiştir. Kutlu, tedvîn ve tasnif dönemini oluşum veya kuruluş dönemi olarak da isimlendirmiştir. Ona göre, bu dönem başlangıç döneminden itibaren yazılan çeşitli eserlerin tedvîn ve tasnif edildiği dönemdir. Müelliflerimiz Kâ'bî ve Eş'arî'nin eserleri de bu dönemin ürünleridirler.¹⁵ Olgunluk dönemine

¹⁴ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş* (İstanbul: Dem Yayınları, 2021), 69.

¹⁵ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 71-75.

milel-nihal dönemi de denilebileceğini söyleyen Kutlu, bu dönemde İslam fırkaları dışındaki inanışların da eserlerde yer almaya başladığını belirtmiştir. O, bu dönemin en önemli eserinin Şehristânî'nin “*el-Milel ve 'n-Nihal*” adlı eserinin olduğunu belirterek bu eserin milel ve nihal geleneğine altın çağını yaşattığını söylemiştir. Bu dönemin en önemli gelişmelerinden birisi de 73 fırka hadisinin bu dönemde özellikle Sünnî makâlât ve fırak eserlerinin temel dayanağı olarak kabul görmesidir. Taklit ve daralma döneminin Mezhepler Tarihi'nin gerileme dönemi olduğunu söyleyen Kutlu, bu dönemde yazılan eserlerin genel olarak önceki dönemlerde yazılan eserlerin birer taklidi veya şerhi şeklinde devam ettiğini belirtmiştir. Bu dönemi, Hanefî-Mâtürîdî gelenek ile Eş'arî geleneğin eserlerinin şerh ve taklitlerinin yoğun olarak tekrarlandığı bir dönem olarak kabul eden Kutlu, yazılan eserlerde diğer fırkaların Ehl-i sünnet'e mesafesinin ölçü olarak kabul edildiğini söylemiştir.¹⁶

Başlangıç dönemi makâlât eserleri ile olgunluk dönemi makâlât eserleri arasındaki zaman dilimi konumuz açısından incelenmesi gereken dönemi kapsamaktadır. Makâlât türü eserlerin, hicri birinci yüzyıldan itibaren küçük risaleler şeklinde yazılmaya başladığını söyleyen Fığlalı, bu tür eserlere “*makâlât*”, müelliflerine ise “*ashâbü'l-makâlât*” denildiğini söylemiş ve bu eserlerin Ehl-i sünnet dışındaki fırkalar tarafından yazıldığını belirtmiştir.¹⁷ Fığlalı, eserleri günümüze ulaşmayan ilk dönem makâlât sahipleri olarak birkaç isim zikretmiştir. Zikrettiği isimler içerisinde Kâ'bî ve Eş'arî'ye kaynaklık eden isimler de mevcuttur. O, Yemân b. Rebâb (ö. hicri III. yüzyılın ilk yarısı),¹⁸ Necde b. Âmir (ö. 72/691),¹⁹ Muhammed b. el-Heysam (ö. V/XI. yüzyıl),²⁰ Muhammed b. Şeddâd ez-Zürkân (ö. 298/910),²¹ Ebû Îsâ Muhammed b. Harûn el-Verrâk (ö. 247/861),²² Sa'd b. Abdillâh Ebû Halef el-Kummî

¹⁶ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 78-85.

¹⁷ Ethem Ruhi Fığlalı, “Giriş”, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 13-14.

¹⁸ Yemân b. Rebâb, Kâ'bî ve Eş'arî'nin de ortak olarak yararlandığı kaynaklardandır. Onun hakkında çalışmamızın dördüncü bölümünde Kâ'bî ve Eş'arî'nin Mürcie Tasvirinin Kaynakları başlığı altında bilgi verilmiştir.

¹⁹ Necde b. Âmir, Hâricî fırkalardan Necedât'ın kurucusudur. Onun, makâlât türü eser yazdığına dair Fığlalı, Müberred'in el-Kâmil eserinden kaynak göstermiştir. bk. Fığlalı, “Giriş”, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 14.

²⁰ Muhammed b. el-Heysam, Kerrâmiyye'den sayılan isimlerdendir. Makâlât sahibi olduğu rivayet edilmektedir. bk. Fığlalı, “Giriş”, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 14.

²¹ Zürkân hakkında çalışmamızın dördüncü bölümünde Kâ'bî ve Eş'arî'nin Yararlandıkları Ortak Kaynaklar başlığı altında bilgi verilmiştir.

²² Ebû Îsâ Muhammed b. Harûn el-Verrâk, Eş'arî ve Kâ'bî'nin ortak olarak yararlandıkları kaynaklardandır. Onun hakkında Kâ'bî ve Eş'arî'nin Yararlandıkları Ortak Kaynaklar başlığı altında bilgi verilmiştir.

(ö. 310/913)²³ gibi isimlerin makâlâtlarından bahsetmiştir. Bu isimler dışında Kâ'bî ve Eş'arî'nin eserlerini de ilk makâlât örnekleri arasında zikretmiştir.²⁴

İbn Nedîm (ö. 385/995), *el-Fihrist* adlı eserinde makâlât türü eserler veren isimlere de yer vermiştir. Bu isimler arasında müelliflerimiz Kâ'bî ve Eş'arî'nin yanısıra Zürcân, Ebû Îsâ el-Verrâk, Yemân b. Rebâb, Muhammed b. Îsâ el-Burgûs (ö. 240/854)²⁵ ve Ebû Abdurrahman eş-Şâfiî (ö. ?/?)²⁶ gibi müelliflere yer vermiştir.²⁷ Zikrettiğimiz bu isimler, ilk dönem makâlât müelliflerinden olup müelliflerimiz Kâ'bî ve Eş'arî'nin de hem ortak olarak hem de müstakil olarak yararlandıkları kaynaklardır.

Kutlu, ilk dönem makâlât eserlerini müelliflerinin bağlı bulunduğu mezhebe ve metodolojik açıdan birbirlerine yakınlığına göre yedi gelenek şeklinde tasnif etmiştir. Bu geleneklerden ilk olarak zikrettiği, Hâricî makâlât ve fırak geleneğidir. Sâlim b. Zekvân'a (ö. hicri 1. asrın sonları) ait *Sîre*, Yemân b. Rebâb'a ait *Kitâbü'l-makâlât* ve Necde b. Âmir'e ait olduğu iddia edilen *Makâle* adlı eserler bu geleneğin Eş'arî ve Kâ'bî'ye kadar ki ilk örnekleridir. Kutlu'nun ikinci olarak zikrettiği gelenek, Mürcîî-Mâtürîdî makâlât ve fırak geleneğidir. Bu geleneğe ait makâlât türü eser olarak bilinen ilk örnekleri Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye'nin (ö. 100/718) ırcâ düşüncesini anlattığı *Kitâbü'l-ircâ* adlı risalesidir. Yine Kâ'bî ve Eş'arî ile aynı dönemlerde yazılmış olan Ebû Mutî' Mekhûl b. el-Fazl en-Nesefî el-Hanefî'ye ait (ö. 318/930) *er-Red 'ale'l-bida' er-red 'alâ ehli'l-bida' ve'l-ehvâ'* adlı eser ile Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye (ö. 333/944) ait *Kitâbü'l-Tevhîd* adlı eserdir. Kutlu'nun üçüncü olarak zikrettiği gelenek, Mu'tezilî-Zeydî makâlât ve fırak geleneğidir. Bu geleneğin Kâ'bî ve Eş'arî'ye kadar ki en önemli örnekleri, Muhammed b. Şeddâd ez-Zürcân'ın (ö. 247/861) *Kitâbü'l-makâlât*, Ebû Osman Amr b. Bahr el-Cahiz'in (ö. 255/869) *Risâle fî beyâni mezâhibi's-Şiâ*, Nâşî el-Ekber'in (ö. 293/906) *Mesâ'ilü'l-imâme* ve *Kitâbü'l-Evsat fî'l-makâlât*, Ebû'l-Hüseyin el-Hayyât'ın (ö. 300/913) *Kitâbü'l-intisâr ve'r-red alâ Râvendî* adlı eserlerdir. Müelliflerimizden Kâ'bî'nin *Makâlât*'ı da Mu'tezilî geleneğin en önemli eserlerindendir. İmamiyye Şiâsı makâlât ve fırak geleneği dördüncü olarak zikredeceğimiz makâlât geleneğidir. Bu geleneğin bilinen en eski eserleri, Ebû Îsâ el-Verrâk'a (ö. 247/861) ait

²³ Kummî, Şîî fırak yazarlarından birisi olup "*Kitâbü'l-makâlât ve'l-fırak*" adlı kitabı bulunmaktadır. bk. Fırlalı, "Giriş", *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 14.

²⁴ Fırlalı, "Giriş", *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 14.

²⁵ Burgûs, Kâ'bî ve Eş'arî'nin ortak olarak yararlandıkları kaynaklardan olup onun hakkında çalışmamızın dördüncü bölümünde Kâ'bî ve Eş'arî'nin Yararlandıkları Ortak Kaynaklar başlığı altında bilgi verilmiştir.

²⁶ Ebû Abdurrahman eş-Şâfiî, sadece Kâ'bî'nin yararlandığı kaynaklardır. Onun hakkında çalışmamızın dördüncü bölümünde Sadece Kâ'bî'nin Yararlandığı Kaynaklar başlığı altında bilgi verilmiştir.

²⁷ Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 534, 570, 578, 584, 616, 618, 708.

Kitâbü'l-makâlât, Hasan b. Musa en-Nevbahtî'ye ait (ö. 310/922) *Fıraku's-Şiâ* ve Sa'd b. Abdillâh el-Kummî'ye (ö. 301/913-914) ait *el-Makâlât ve'l-fırak* adlı eserlerdir. İsmâîlî makâlât ve fırak geleneği zikredeceğimiz beşinci gelenek olup bu geleneğe ait örnek, Kâ'bî ve Eş'arî ile çağdaş olan Ebû Hatîm er-Razî'ye (ö. 322/933-934) ait *Kitâbü'z-zîne* adlı eser ile Ebû Temmâm el-İsmâîlî'ye (ö. 4/10. yüzyıl) ait *Kitâbü's-şecere* adlı eserdir. Bu bölümde zikredeceğimiz altıncı makâlât ve fırak geleneği hadis taraftarları makâlât ve fırak geleneğidir. Bu geleneğin Kâ'bî ve Eş'arî'ye kadar ki en önemli eserleri, Ahmed b. Hanbel'e (ö. 241/855) ait *Kitâbü's-sünne*, *Kitâbü'l-imân* ve *er-Red ale'l-Cehmiyye ve'z-zanâdika*, Ebû Âsım en-Nesâî'ye (ö. 254/ 868) ait *Kitâbü'l-istikame*, Ebû Saîd Osmân b. Saîd b. Hâlid ed-Dârimî'ye (ö. 280/893) ait *Kitâbu'r-red ale'l-Cehmiyye ve'z-zanâdika*, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'e (ö. 290/902) ait *Kitâbü's-sünne*, Ebû Muhammed Hasan b. Ali b. Halef el-Berbehârî'ye (ö. 329/940) ait *Şerhu Kitâbü's-sünne* ve Ebû Bekir el-Hallâl'a (ö. 311/923) ait *es-Sünne* adlı eserlerdir. Bu bölümde zikredeceğimiz son gelenek, Eş'arî makâlât ve fırak geleneğidir. Bu geleneğin en önemli temsilcisi Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'dir. Çalışmamızın da temel kaynağı olan *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* adlı eser, bu geleneğin en önemli eseridir.²⁸

²⁸ Sönmez Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri* (Ankara: Otto Yayınları, 2020), 375-387.

II. BÖLÜM

2. EŞ'ARÎ VE KÂ'BÎ'NİN İLMÎ KİŞİLİKLERİ

2.1. Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin Hayatı ve İlmî Kişiliği

2.1.1. Eş'arî'nin Hayatı

Ebü'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/935-936), düşünce alanında köklü bir değişim yaşayıp sonra bu değişimini büyük kitlelere kabul ettirebilen nadir insanlardan birisidir. Bugün önemli bir Müslüman nüfusun itikad imamı olan Eş'arî, düşünce ekolleri arasında zıt bir dönüşüm yaşamış, aklı ön planda tutan bir anlayıştan naklî ön plana alan bir anlayışa geçiş yaparak ilk etapta her iki grubun taraftarlarından tepki almıştır.²⁹ Zaman içerisinde fikirlerini topluma kabul ettirerek itikad alanında Ehl-i sünnet'in bugün temsil ettiği en önemli itikad imamlarından biri olmayı başarmıştır.

Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail b. Ebû Bişr İshak b. Salîm el-Eş'arî el-Basrî tam adı ile bilinen Eş'arî'nin, hicri 260 yılında Basra'da doğduğu üzerinde çoğunluğun kabulü varsa da bu konuda farklı tarihler de zikredilmektedir.³⁰ Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin, Eş'arî nisbesiyle anılmasının nedeni olarak soyunun sahabeden Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin de (ö. 42/662-663) mensubu olduğu Yemen'de bulunan "Eş'ar" kabilesine mensubiyetinden geldiği iddia edilmektedir. Ehl-i sünnet mensubu olduktan sonra bu akidenin gelişmesine sunduğu katkılardan dolayı "Nâsirüddin" lakabı verilmiştir. Ayrıca dedesine nisbet edilerek İbn Ebû Bişr diye de anılmaktadır.³¹ Bu iki lakap dışında "İmâm'ül-ehli's-sünne", "İmâmü'l-mütakellimîn", "Reîsü'l-cemâa", "Basrî" gibi isimler de kendisine izafe edilmiştir.³²

Babasının vefatından sonra annesinin Mu'tezilî alim Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/916) ile evlenmesinden dolayı kelâm ilmini tahsil etmiş ve onun himayesinde yetişmiştir.³³ Cübbâî'nin, onun Mu'tezilî olarak yetişmesinde katkısı büyüktür. Kişilik özelliği olarak nüktedan, sıcakkanlı, güzel sözlü ve hitabet açısından oldukça etkili olduğu söylenmektedir. Ayrıca onun

²⁹ Talat Koçyiğit, "Ebü'l-Hasan el-Eş'arî ve Bir Risalesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1-4 (Haziran 1960), 165.

³⁰ Ebü'l-Hasan Ali b. İsmâîl Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri ve İhtilâfü'l Musallîn*, çev. Recep Demirel (Ankara: İ'tisam Yayınları, 2020), 6.

³¹ İrfan Abdülhamid Fettâh, "Ebü'l-Hasan Eş'arî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 444-447.

³² Hikmet Mavil Yağlı, "Eş'ariyye'nin Kurucusu Ebü'l-Hasan Eş'arî", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/2 (Haziran 2012), 74.

³³ Mehmet Kubat, "Eş'arî Ekolünün Öncüsü Olarak Ebü'l-Hasan Eş'arî ve Kelâmî Görüşleri", *İslami İlimler Dergisi* 7/13 (Temmuz 2012), 25.

hayat tarzı ile ilgili olarak da geceleri sabaha kadar uyumadığı, haramdan sakınma konusunda çok ciddi davrandığı ve dünyaya meylinin olmadığı anlatılmaktadır.³⁴ Ölüm tarihi hakkında farklı tarihler ileri sürülen Eş'arî'nin, genel kabul gören görüşe göre hicri 324 yılında vefat ettiği kabul edilmektedir.³⁵

2.1.2. Eş'arî'nin İlmî Kişiliği

Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, dünya ilim tarihinde nadir görülen alimlerden birisidir. O, yaklaşık 40 yıl süren³⁶ Mu'tezilî geçmişinden sonra tam zıttı bir istikamete girerek Ehl-i hadîs taraftarı olmuş, onların düşüncesini anlatan eserler kaleme alarak yeni düşüncesini büyük bir topluluğa kabul ettirebilmiştir. Ehl-i sünnet kelâmı alanında çığır açan bir alimin hayatı hakkında çok fazla ayrıntı olmaması onu tanımamız için bir handikap olsa da bu durumu telafi etmek için onun yazdığı eserleri ve ders aldığı kişileri tanımak yararlı olacaktır. Biz de onun ilmî kişiliğini ortaya koyabilmek için onun yazdığı eserleri ve ders aldığı alimleri zikrederek bu safhayı tamamlamayı planlıyoruz.

2.1.2.1. Eş'arî'nin Hocaları

Bir alimin yetişmesinde en etkili unsurlardan birisi de onu yetiştiren hocalarıdır. Alim yetişirken kendi düşünceleri oluşana kadar bir dönem hocalarının penceresinden bakmak zorunda olması pek doğal bir durumdur. Bir alim ne kadar özgün olursa olsun mutlak manada ders aldığı her hocasından üzerinde bir etki barındırmaktadır.

Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin üzerinde emeği bulunan hocalarından ilki aynı zamanda babası olan Şâfiî mezhebine bağlı İsmâil b. Ebû Bişr (ö. ?/?)'dir. O, ilk eğitimini babasından almıştır. Babası Ehl-i hadîs'e tabi alimlerdenidir. Erken yaşta vefat etmeden önce oğlunu Zekariyyâ es-Sâcî'ye (ö. 320/907) emanet etmiştir.³⁷ Eş'arî'nin, Ehl-i hadîs'e tabi olmadan önce de Ehl-i hadîs ile irtibatı bulunmaktadır. İsmail b. Ebû Bişr'in, hayatı ve görüşleri hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır.

Ebü Yahyâ Zekariyyâ b. Yahyâ b. Abdirrahmân ed-Dabbî es-Sâcî (ö. 320/907) künyesi ile bilinen ve Basralı olan es-Sâcî, muhaddis ve fakih kişiliği ile tanınan Ehl-i hadîs

³⁴ Mehmet Keskin, *Eşariliğin Teşekkül Süreci* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2005), 72.

³⁵ Fettâh, "Ebü'l-Hasan Eş'arî", 444-447.

³⁶ Yağlı, "Eş'ariyye'nin Kurucusu Ebü'l-Hasan Eş'arî", 75.

³⁷ Hikmet Mavil Yağlı, *Ebü'l-Hasan el-Eş 'arî'nin Kelâm Sistemi ve Kaynakları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 4.

alimlerinden birisidir. O, Eş'arî üzerinde derin izler bırakmıştır. Eş'arî, Ehl-i hadîs'in hadis anlayışı ile Allah'ın sıfatları konusunu ve bazı itikadî hususlardaki görüşlerini Zekerîyyâ es-Sâcî'den almış ve eserlerinde bu konuları işlerken ona atıfta bulunmuştur. Zekerîyyâ es-Sâcî'den günümüze ulaşan az sayıda eser olduğu bilinmektedir. Onun, zayıf hadis ravilerini anlattığı *Kitâbü'd-du'afâ'* ve *'l-mensûbîn ile 'l-bid'ati mine 'l-muḥaddissîn ve 'l-'ilel* adlı eseri ile fıkıh mezhepleri arasında yer alan ihtilaflara yönelik *Usûlü'l-fikh* adlı eseri hakkında bazı nüshalar mevcut olup akıbeti bilinmemekle birlikte *Ahkâmü'l-Ḳur'ân* adlı bir eseri de zikredilmektedir.³⁸ Fıkıh ve hadis gibi iki önemli alanda eserler verecek kadar ilim sahibi olan bu zât, Eş'arî'nin baba dostu olup ona ilim yolunda babasından sonra ilk nüveleri aşıl原因an kişi olmuştur.

Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin üzerinde en etkili olan alimlerden birisi de hicri 235 yılında Huzistan'da doğan, uzun süre Basra'da yaşayan ve hicri 303 yılında Cübbâ'da vefat eden Ebû Alî Muhammed b. Abdilvehhâb b. Sellâm el-Cübbâî (ö. 303/916) künyesi ile bilinen meşhur Ebû Ali el-Cübbâî'dir. O, Mu'tezile'nin Basra ekolünden olup fıkıh, hadis, tefsir ve kelâm dallarında eserler vermiştir.³⁹ Ebû Ali el-Cübbâî, Basra Mu'tezilesi'nin öncü isimlerinden olup adına nispeten Cübbâîyye ekolü, oğlu Ebû Haşim'in ekolüne de Behşemiyye ekolü denilmiştir. Ebû Huzeyl el-Allâf'ın öğrencisi Şihhâm'dan ders alan Ebû Ali, Allâf'tan sonra Mu'tezile'nin en etkili ismi olarak kabul edilmektedir. Yazdığı eserlerin 150.000 varaktan fazla olduğu iddia edilen Ebû Ali'nin, İbn Hacer'in bildirdiğine göre içinde tefsir, hadis usulü ve reddiyelerinde bulunduğu 12 eseri olduğu rivayet edilmektedir. Aynı şekilde İbn Nedîm, çeşitli konularda yazılmış 43 eser zikrederken Koloğlu da 48 eser ismi belirtmektedir. Onun günümüze ulaşan eseri olmadığı belirtilmekte, ancak "*Kitabü'l-makâlât*" adıyla istinsah edilen bir eser kendisine nispet edilmektedir.⁴⁰ Tefsir, hadis usulü ve kelâm gibi alanlarda eserler veren Ebû Ali, cedeldeki başarısı ile hocası Şihhâm'dan sonra Basra ekolünün lideri olmuştur. Ebû Ali'nin, Huzistan'da Şîa ile Mu'tezile'yi birleştirmeye çalıştığı fakat başarılı olamadığı konusunda Kadî Abdülcebbâr'dan rivayet bulunmaktadır.⁴¹ Ebû Ali, Eş'arî'nin hocası olmasının yanında aynı zamanda üvey babasıdır. Eş'arî, "üç kardeş" meselesi olarak bilinen kelâmi bir konuda

³⁸ Mehmet Efendioğlu, "Zekerîyyâ b. Yahyâ Sâcî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 2008), 363-364.

³⁹ Yusuf Şevki Yavuz, "Ebû Ali Cübbâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 99-102.

⁴⁰ Özkan Şimşek vd., "Giriş", *Kitâbü'l-makâlât: İtikadî Mezheplere Yönelik Klasik Bir Eleştiri*, çev. Özkan Şimşek vd. (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019), 10-15.

⁴¹ Kübra Özdemir Keleş, "Ebû Ali el-Cübbâî'yi Basralı Bir Müfessir Olarak Düşünmek: Kayıp Tefsirinin Dilbilimsel Açıdan İncelenmesi", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/2 (Ekim 2001), 855.

Ebû Ali ile tartıştıktan sonra hem hocasının sohbetlerinden hem de bağlı olduğu Mu'tezile mezhebinden ayrılmıştır.⁴² Bu sebep dışında gördüğü rüya üzerine Mu'tezile'den ayrıldığı da rivayet edilmektedir.⁴³

Ebû İshak İbrahim b. Ahmed b. İshak el-Mervezî (ö. 340/951), bu bölümde bahsedeceğimiz Eş'arî üzerinde emeği geçen ve onun ilminin şekillenmesinde pay sahibi olan hocalarından sonuncusudur. Hicri 340 yılında Mısır'da vefat eden bu zât, Bağdat'ta uzun süre Şâfiî fikhî üzerine dersler vermiş, Eş'arî'ye Şâfiî fikhîni öğretmiş ve Eş'arî'den de kelâm ilmini öğrenmiştir.⁴⁴ *Şerhu Muhtasari'l-Müzenî, Kitâbü't-tavassut beyne 'ş-Şâfiî ve'l-Müzenî, el-Fusûl fî ma'rifeti'l-usûl, eş-Şürût ve'l-vesâ'ik, el-vasâyâ ve hisâbü'd-devr, Kitâbü'l-husûs ve'l-'umûm* adlı eserleri olduğu bilinmektedir.⁴⁵

Eş'arî'nin, yukarıda saydığımız alimler dışında Abdurrahman b. Halef (ö. ?/?), Ebû Halîfe el-Cumahî (ö. ?/?), Sehl b. Nûh (ö. ?/?), Muhammed b. Ya'kûb (ö. ?/? gibi Ehl-i sünnet'e tabi alimlerden de fıkıh ve hadis alanlarında ders aldığı bilinmektedir.⁴⁶ Eş'arî'nin, hocası olmayıp görüşlerinden etkilendiği alimler, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Ahmed b. İbrahim el-Kalânî (ö. ?/?), Hâris b. Esed el-Muhâsibî (ö. 243/857), İbn Küllâb el-Basrî (ö. 240/854) olduğu söylenmektedir.⁴⁷ Eş'arî'nin, ilmî kişiliğinin gelişmesine katkıda bulunmuş olan hocaları hakkında verdiğimiz bilgilerden de anlaşılacağı üzere o, fıkıh, kelâm, hadis gibi alanlarda uzmanlaşmış, Ehl-i sünnet ve Mu'tezile mezheplerinin öncüsü olan isimlerden ders almış çok yönlü bir alimdir.

2.1.2.2. Eş'arî'nin Kelâmî Görüşleri

Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin, ilmî hayatının merhalelerini tam manasıyla anlamak için hocaları faslından sonra onun en önemli ilmî kimliği olan ve o alanla daha çok bilinen kelâmî görüşlerinden kısaca da olsa bahsetmek faydalı olacaktır. Onun, kelâm ile ilgili görüşlerini ele alırken Kâ'bî ile karşılaştırılma yapılabilmesi açısından pratiklik arz etmesi için ortak konular üzerinde durduk ve özellikle Kâ'bî'nin görüşlerine kaynaklarda fazla yer verilmediği için derleyebildiğimiz ölçüde belirli bazı görüşlere değindik. Kelâm ilminde serdedilen her görüşe

⁴² Yavuz, "Ebû Ali Cübbâî", 99-102.

⁴³ Ebü'l-Hasan Alî b. İsmâîl el-Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri ve İhtilâfî'l Musallîn*, çev. Ömer Aydın - Mehmet Dalkılıç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 29.

⁴⁴ Keskin, *Eş'arî'nin Teşekkül Süreci*, 76-77.

⁴⁵ Ahmet Özel, "Ebû İshak Mervezî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 234-235.

⁴⁶ Fettâh, "Ebü'l-Hasan Eş'arî", 444-447.

⁴⁷ Ebü'l-Hasan Alî b. İsmâîl el-Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, çev. Mehmet Dalkılıç - Ömer Aydın (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005), 8.

yer vermemiz durumunda çalışmamızın alanını aşacağı için temel ve tartışmalı olan konulara değinmekle yetindik.

Bilgi Konusuna Bakışı

Bilgi, kelâm ilminin temel konularından birisidir. Bilginin tanımı, mahiyeti ve türleri gibi konular kelâmcıların tartıştığı hususlardan olmuştur. Birçok kelâmcı bu konuda fikir beyan etmiştir. Bu kelâmcıların önde gelenlerinden birisi de Eş'arî'dir.

Eş'arî'nin, bilginin tanımı konusunda birçok görüş serdettiği bilinmektedir. Bilgi konusunda onun yaptığı tanımlamalar birçok kaynaktan geçmektedir. Onun, bilgi konusunda “Bilgi, bilineni olduğu gibi anlamaktır.”, “Bilgi, ona sahip olan kimsenin alim olmasını gerektirir.”⁴⁸, “Bilen kimsenin, bilineni bilmesini sağlayan şeydir.” şeklinde tanımlamaları mevcuttur. Yine Eş'arî, bilgiyi klasik yaklaşım olan kadîm-hâdis bilgi ayrımı dışında kesbî ve zaruri bilgi şeklinde de tasnif etmektedir. Hatta Mu'tezilî yaklaşımdan uzaklaşmak için bu iki bilgi türü dışında da bilgi türü olduğunu söylemektedir. Zaruri-kesbî bilgi türünün sadece hâdis bilgi için geçerli olduğunu da beyan etmektedir.⁴⁹

Bilginin, tanımı ve mahiyeti dışında bilginin kaynaklarına da değinen Eş'arî, bilgi kaynakları olarak akıl, duyular ve haberi saymış, duyuların vermiş olduğu bilgiyi eksik ve sınırlı olarak değerlendirmiş, haberin verdiği bilginin tevatür yoluyla ve doğruluğu mucize ile kanıtlanan bir peygamber aracılığıyla gelmesini şart koşmuş ve aklın istidlâl yoluyla teorik bilgiler üretebileceğini savunmuştur.⁵⁰

Ef'âl-i İbâda Bakışı

Ef'âl-i ibâd yani kulun fiilleri, kelâm ilmine dair tartışılan hususlardandır. Bu konudaki ilk tartışmaları Hz. Peygamber dönemine kadar götürülenler bulunmakla birlikte özellikle Sıffîn Savaşı'ndan sonra sorulan ilk sorulardan olduğu düşünülmektedir.⁵¹ Tartışmanın konusu, kulun fiillerini gerçekleştirirken irade sahibi olup olmadığı, kulun yaptığı fiilleri kendisinin yaratıp yaratmadığı, kulun fiilleri meydana gelirken kudret ile birlikte gerçekleşip gerçekleşmediği veya kudretten önce gerçekleşmesinin mümkün olup olmadığı gibi sorulara cevap aramaktır.

⁴⁸ Cemalettin Erdemci vd., *Sistematik Kelâm*, ed. Fadıl Aygün (İstanbul: Beyan Yayınları, 2020), 16.

⁴⁹ Fadıl Aygün - Cemalettin Erdemci, "Bilginin Tanımı, Mahiyeti ve Nitelikleri", *Uluslararası İmam Eş'arî ve Eş'arîlik Sempozyumu* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), 139-140.

⁵⁰ Yusuf Şevki Yavuz, "Eş'ariyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 447-455.

⁵¹ Mustafa Said Yazıcıoğlu, "Fiil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 59-64.

Eş'arîlerin çoğunluğu, bu konuda kulun fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını, insanın sadece fiil esnasında kendisinde var edilen irade ve güç ile hareket ederek fiilin ortaya çıkmasına aracılık ettiğini kabul etmektedirler.⁵² Eş'arî, kulun fiillerini yapmaya gücünün olduğunu kabul eder ve kulun kendisini incelediğinde titreme gibi gayri ihtiyarî fiiller ile isteğe bağlı olarak gerçekleştirilen fiiller arasındaki farkı zorunlu olarak anlayacağını belirtir. Bu sebebe istinaden fiilin ortaya çıkmasına mevcut olan kudretin etki ettiğini ve mevcut olan kudretin yaratılmış olduğunu kabul eder.⁵³ Yine Eş'arî, kulların kudretinin isteyerek icra ettikleri fiillerde bir tesir doğurmadığını, Allah'ın verdiği kudret ve ihtiyâr ile fiillerin vücut bulduklarını iddia eder.⁵⁴ İbn Hazm da bu görüşe benzer olarak içinde Eş'arî'nin de bulunduğu bazı fırkaları ve alimleri zikrederek onların, "fiilin kendisi ile meydana geldiği kudretin, fiil ile meydana geleceği ve kudretin fiilin önüne geçemeyeceği" şeklinde görüş serdettiklerini söylemiştir.⁵⁵

Allah'ın Zâtı ve Sıfatları Konusu ile Rü'yetullah'a Bakışı

Allah'ın zâtı ve sıfatları konusu, İslam mezhepleri arasında ihtilaf edilen temel konulardan olmuştur. Allah'ı cisimleştiren, O'na insani özellikler veren, O'na sıfat yakıştıran veya sıfatlardan arındıranlar gibi birçok fırkalar türemiştir. Eş'arî, Allah'ın zâtı konusunda Mu'tezilî görüşlerinden sıyrılarak Ehl-i sünnet'in kabul ettiği ve Allah'ın sıfatlarının olabileceği görüşünü benimsemiştir. Ona göre, Allah'ın ezeli sıfatları vardır ve Allah ilim ile Alîm ve kudret ile Kâdir'dir. Hayat, ilim, irade gibi sıfatları O'nun fiilleri yoluyla, semî', basar, kelâm gibi sıfatları ise aklî olarak bilinir.⁵⁶ Yine Eş'arî, Allah'ın Alîm, Kâdir, diri, mürîd, mütekellim, semî' ve basîr olduğunu söylemiş, bu sıfatların Allah'ın zâtı ile kaim ve ezeli olduğunu belirtmiş ve devamla mezkûr sıfatların Allah'ın bizzat zâtı olduğu veya olmadığı, Allah'ın dışında olduğu veya olmadığına söylenemeyeceğini ifade etmiştir.⁵⁷

Eş'arî, Allah'ın varlığının ispatı konusunda dış nesnelerin oluşumunu örnekleyerek Allah'ın varlığını ispat noktasında deliller ihdas etmiştir. O, bir kıyafetin oluşumu konusundan yola çıkarak ham pamuk halinden işlenerek ip yapılması ve oradan da kıyafet haline gelmesini

⁵² Yazıcıoğlu, "Fiil", 59-64.

⁵³ Muhammed b. Abdülkerim b. Ahmed eş-Şehristânî, *İslam Kelâmı ve Mezhepleri*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera yayıncılık, 2016), 140.

⁵⁴ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *Mevâkıf Şerhi*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 3/244.

⁵⁵ İbn Hazm Ebü Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *Dinler ve Mezhepler Tarihi*, çev. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 2/296.

⁵⁶ Fettâh, "Ebü'l-Hasan Eş'arî", 444-447.

⁵⁷ Şehristânî, *İslam Kelâmı ve Mezhepleri*, 137-140.

insanın nutfе halinden kâmil manada insan haline evrilmesi sürecine benzetmiş, bunun oluşumunun da kadîm bir varlık elinden olması gerektiği sonucuna varmıştır.⁵⁸ Eş'arî'ye göre, Allah'ın varlığını bilmek için akıl yürütmek gereklidir. O, Allah'ın varlığına ilişkin bilgilerin, insanın fitratından kaynaklı zaruri bilgilerden olmadığını ileri sürmektedir. Aksi halde O'nu bilmek zorunlu bilgi olurdu ki bu durumda inkarını ileri sürmek mümkün olmayabilirdi.

Eş'arî, Allah'ın hakiki manada yaratıcı olmasının O'nun yaratma konusundaki rakipsizliği dolayısıyla olduğunu belirtmiş ve Allah isminin bu niteliğinden dolayı verildiğini vurgulamıştır.⁵⁹

Rü'yetullah konusu, kelâm ilmi dahilinde müstakil bir konu olduğu halde Allah'ın zâtı ve sıfatları konusunu ilgilendiren bir konu olduğu için rü'yetullahı ayrı bir başlık olarak ele almak yerine zât ve sıfatlar konusu içinde değerlendirdik. Aynı uygulamayı Kâ'bî'nin rü'yetullahı bakışını ele alırken de devam ettirdik.

Eş'arî'ye göre, Allah'ın dünyada görülmesi mümkün olmakla birlikte O'nu, Hz. Peygamber dünyada gören tek kişidir. Dolayısıyla dünyada görülen bir varlığın ahirette de görülmesi mümkündür.⁶⁰ Yine ona göre, mevcut olan her şeyin görülmesi mümkündür. Zira görülmeyi teyit eden var olmanın kendisidir. Buna göre, Allah'ın varlığı sabit olduğu için görülmesi de sahih olmaktadır.⁶¹

Eş'arî'nin, Allah'ın görülmesinin iki şekilde mümkün olacağı şeklinde görüşü bulunmaktadır. Onun ilk görüşüne göre, Allah'ın görülmesi özel bir bilgidir ve buradaki kasıt bilginin varlıkla ilgili bağıdır. Yine ikinci görüşüne göre, Allah'ın görülmesi, O'na tesir gerektirme ve etkilenme olmadan ilmi aşan bir idrak olduğu hususudur. Ona göre, Allah'ın görülmesinin yan, yön, mekân, şekil, karşılıklı bulunma ve benzeri şeylerle ilgisi yoktur ve bu mümkün de değildir.⁶²

Nübüvve Bakışı

Nübüvvet kelimesi, sözlükte “haber vermek” anlamına gelen “neb” kökünden veya “mevki ve değeri yüksek olmak” anlamındaki “nebve” kökünden türemiştir. Bu kökten de

⁵⁸ Erkan Yar, “Eş'arî'nin Teolojik Görüşleri”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (Haziran 2006), 2.

⁵⁹ Şehristânî, *İslam Kelâmı ve Mezhepleri*, 144.

⁶⁰ Fettâh, “Ebü'l-Hasan Eş'arî”, 444-447.

⁶¹ Şehristânî, *İslam Kelâmı ve Mezhepleri*, 144.

⁶² Şehristânî, *İslam Kelâmı ve Mezhepleri*, 145.

peygamber manasına gelen “Nebî” kelimesi türetilmiştir.⁶³ Basit bir ifade ile nebîye yani peygambere ihtiyaç olmadan insanlar doğru yolu bulabilir mi? şeklindeki soruya kelâm düşünürleri cevap aramışlardır. Kâdî Beyzâvî (ö. 685/1286), insanın adaletle muhtaç olduğunu ve adaletin tesisinin sağlanmasının şariat ile mümkün olacağını söylemiş, şeriatı beyan edenin ise Allah tarafından gönderilecek peygamber vasıtasıyla olabileceğini beyan etmiştir.⁶⁴

Peygambere ihtiyaç olup olmadığı hususunda Mu'tezile ve Şîa'dan bazı gruplar peygamber göndermenin Allah için zorunluluk arz ettiği kanaatini taşıırken Ehl-i sünnet'in çoğunluğu, peygamber göndermenin Allah için zorunlu olmadığını, O'nun için hikmet ve lütuf olduğunu kabul etmektedirler.⁶⁵ Eş'arî, peygamber göndermenin Allah'a vacip olmadığını, O'nun peygamber gönderip göndermemesinin tamamen iradesine kaldığını, peygamber gönderirse kullarına lütuf olacağını, göndermezse de kullarına zulüm olmayacağını beyan etmektedir.⁶⁶ Bu yaklaşıma göre, nübüvvet Allah için zorunlu değildir.

Nübüvvetin vehbîliği ve kesbîliği konusunda da görüş serdeden Eş'arî'ye göre, nübüvvet çok çalışma veya veraset ile elde edilecek bir makam değildir. Allah, nübüvveti dilediğine verir.⁶⁷ Dolayısıyla nübüvvet kesbî değil, vehbîdir.

İman ve Büyük Günah Kavramlarına Bakışı

İman ve büyük günah konusu, İslam fırkaları arasında en çok tartışılan meselelerin arasında yer almaktadır. Hatta fırkaların keskin bir çizgi ile ayrılmasının en önemli nedenlerinin başında bu iki kavram gelmektedir. Bu iki kavram, Eş'arî'nin düşünsel dönüşümünde de merak edilen noktalar arasındadır. Zira Mu'tezile ve Ehl-i sünnet ekolleri arasında bu iki kavram konusunda belirgin görüş farklılıkları mevcuttur.

Eş'arî'ye göre iman; Allah'ı, Peygamberi ve haber verdiklerini kalben tasdik etmektir. O, iman için ikrar ve amel şartını öne sürmemiştir. Fakat imanın amellerle arttığı ve günahlarla azaldığı fikrini de savunduğu görülmüştür.⁶⁸ Yine o, “imani, kalple tasdik, dil ile ikrar ve tâ'dil-i erkân ile ibadet” olarak yorumlamış fakat ibadeti imanın ilkelerinden görmeyip fûrû olarak

⁶³ Yusuf Şevki Yavuz, “Nübüvvet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 279-285.

⁶⁴ Kâdî Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Kelâm Metafiziği*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014), 218.

⁶⁵ Yusuf Şevki Yavuz, “Nübüvvet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 279-285.

⁶⁶ Ömer Fidanboy, *Nübüvvet Tartışmaları Ebû'l-Hasan Eş'arî ve Ebû Ali el-Cübbâi Örneği* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), 129.

⁶⁷ Mehmet Şerif Maral, *Eş'arî ve Mâtürîdî Düşünce ve Nübüvvet Anlayışı* (Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 85-86.

⁶⁸ Sönmez Kutlu, *İslami Düşünce Ekolleri Tarihi* (Ankara: Ankuzem Yayınları, 2006), 167.

değerlendirmiştir.⁶⁹ Yine o, Allah'ın vahdaniyetini ve peygamberleri ile peygamberlerin getirdiklerini kalp ile tasdik edenleri mü'min olarak görmüş, bu hal üzere öldükleri takdirde kurtuluşa ereceklerini söylemiştir.⁷⁰

Eş'arî, büyük günah işleyenlerin onu helal sayarak işledikleri takdirde kafir olacaklarını, aksi halde büyük günah işleyenlerin mü'min olduğunu kabul etmiştir. Ayrıca o, günahkâr mü'minin cehennemde cezasını çektikten sonra affedileceğine inandığını da ikrar etmektedir.⁷¹ Eş'arî, büyük günahların sayısı konusunda bir tahminde bulunmamıştır. O, "Günahın her türlü büyüktür. Fakat kıyasen bazıları diğerlerine göre küçük sayılabilir." demiştir. O, büyük günahların nicelik ve nitelik açısından belirlenmesinin mümkün olmadığı görüşündedir.⁷²

İmamete Bakışı

İmamet konusu, Hz. Peygamber'in vefatı ile ortaya çıkan ve sonraki yıllarda Müslümanlar arasındaki ihtilaflar sonucu giderek çetrefilleşen konulardandır. Hatta günümüzde yansımaları devam eden ve Müslümanların üzerinde bir anlaşmaya varamadıkları kangren olmuş hususlardandır. Bu konuda hemen hemen her ekol bir görüş belirtmiştir. Özellikle Şîî ekoller, imamet konusunda nas olduğunu ileri sürerek tartışmaya farklı bir boyut kazandırmışlardır.⁷³ Bu açılardan değerlendirdirince müelliflerimizin imamet konusuna bakışları önem arz etmektedir.

Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, imamet konusunda Hz. Ebû Bekîr ile başlayan ve devam eden sıralamayı meşru görmektedir. Şîa ve Mu'tezile gibi fırkaların bakış açısını kabul etmeyen Eş'arî, Hz. Ebû Bekîr'in bilgi, takva, düşünce ve yönetme gibi meziyetlerde o gün ki en üstün kişi olduğunu söylemektedir. Eş'arî, Muâviye ve Hz. Ali arasındaki meselede de tarafsız kalarak içtihat ve te'vil gerektiren bir mesele olduğunu belirtmiştir.⁷⁴ İfadelerden de anlaşılacağı üzere o, içinde yetiştiği Mu'tezile'nin imamet konusundaki düşüncesinden kendisini soyutlayabilmiştir.

⁶⁹ Şehristânî, *İslam Kelâmı ve Mezhepleri*, 145.

⁷⁰ Şehristânî, *İslam Kelâmı ve Mezhepleri*, 145.

⁷¹ Ebü'l-Hasan Ali b. İsmâil Eş'arî, *Dinin İnanç İlkeleri*, çev. Mustafa Çevik (Ankara: Avrasya Yayınları, 2005), 20.

⁷² Adil Bebek, "Kebîre" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 163-164.

⁷³ Toru, *Eş'arî Geleneğin Şiilik Algısı*, 202.

⁷⁴ Eş'arî, *Dinin İnanç İlkeleri*, 21-107.

2.1.2.3. Eş'arî'nin Eserleri

Eserler, bir alimin düşüncesini yansıtan en önemli vasıtalarındandır. Öyle ki eserler, dönemlerin ve düşüncelerin açıklığa kavuşmasında tarihe şahitlik ederler. Bu denli öneme haiz olan eserlerin tanıtılması, müelliflerin düşünce dünyaları hakkında bizlere ipuçları sunarlar. Biz, burada mezkûr müellifin eserlerine yer vererek ona ve onun düşüncesine dair bilgi edinmeye çalıştık. Her ne kadar yüzeysel olarak eserlerin tanıtılması bilgi açısından maksimum fayda elde etmemize imkân tanımasa da dönemin tartışılan konuları ve müellifin önem verdiği hususların öğrenilmesi bakımından fayda sağlayacaktır. Bu bölümde, Eş'arî'nin eserlerinden bahsederken özel başlıklandırma yapmadan paragraf içinde ve günümüze ulaşan eserlere değindik. Ayrıca çok fazla ayrıntıya kaçmadan yüzeysel olarak eserleri tanıtmaya çalıştık.

Eş'arî'nin, ilk olarak ele alacağımız eseri, “*el-İbâne 'an usûli'd-diyâne*”dir. Düzensiz bir iç sistemi bulunan *el-İbâne*'nin, Fevkiyye Hüseyin'e ait neşirden yola çıkılarak yapılan incelemesinde giriş kısmı dışında iki fasıldan müteşekkil mukaddime ile 14 bölümden oluştuğu belirtilmiştir. Eserde, her bölümde ihtilaf edilen kelâmi konular ele alınmıştır. Özellikle Mu'tezile mezhebinin savunduğu görüşler ele alınarak görüşleri çürütülmeye çalışılmıştır. Kader konusu, Allah'ın sıfatları, kabir azabı, şefaât, ecel ve rızık gibi konular üzerinde görüşler beyan edilmiştir.⁷⁵

Eş'arî tarafından yazılan ve ikinci olarak ele alacağımız eser, “*el-Lüma' fi'r-red 'alâ ehl-i'z-zeyğ ve'l-bida*” adlı eserdir. Eş'arî, kitabının giriş bölümünde kitabı bazı gerçekleri bildirmek ve batıl görüşleri reddetmek amacıyla yazdığını belirtmektedir. *Lüma'*, dört bölümü ilahiyat, iki bölümü iman, bir bölümü imamet ve üç bölümü de kader konusu olmak üzere on bölümden meydana gelmektedir. *Lüma'*, Mâtürîdiler için *Kitâbü't-Tevhîd*'in taşıdığı önem neyi ifade ediyorsa Eş'arîler için de aynı önemi ifade etmektedir. Bâkılânî tarafından şerhi de yazılan *Lüma'*, selefi düşünceden soyutlanarak akıl-nakil dengesini gözetten tarzda yazılmış kelâmi bir eserdir.⁷⁶

Eş'arî'nin yazdığı diğer bir eser “*Risâle fi istihsâni'l-havz fi 'ilmî'l-keîâm*” adıyla meşhur olmasına rağmen “*el-Has 'ale'l-bahs*” adıyla bilinen risaledir. Eş'arî, risaleyi kelâmî ve kelâmın kullandığı aklî istidlâl metotlarını tenkit edenlere reddiye olarak yazmıştır.⁷⁷

⁷⁵ Emrullah Yüksel, “El-İbâne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları Ansiklopedisi, 1999), 254-255.

⁷⁶ İlyas Çelebi, “El-Lüma”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 258.

⁷⁷ Fettâh, “Ebü'l-Hasan Eş'arî”, 244-247.

Eş'arî'nin, bahsedeceğimiz diğer bir eseri “*Risâle ilâ ehl-i 's-Seğr*” adlı risalesidir. Bu risale, iki kısımdan müteşekkil olup birinci kısımda Hz. Peygamber'in geldiği zamandaki dinî durumlar anlatılırken ikinci kısımda 51 maddeden oluşan selefin üzerinde icma ettiği esaslardan bahsedilmektedir.⁷⁸

Eş'arî'nin, eserleri arasında son olarak bahsedeceğimiz ve konumuz açısından da önemli olan “*Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve 'htilâfû'l-musallîn*” adlı eseridir. Bu eser, makâlât türü eserler içinde de en çok bilinen ve Mezhepler Tarihi açısından da ilk kaynak olan eserlerdendir. Eserin yazımı konusunda Eş'arî'nin eseri Mu'tezilî olduğu dönemde veya Ehl-i hadîs olduğu dönemde yazdığı konusunda çeşitli tartışmalar vardır. Hasan Onat, Mu'tezile'ye muhalefet eden içeriklerin bulunması ve hocası Ebû Ali el-Cübbâî ile tartışmasından kitapta bahsettiğinden hareketle Eş'arî'nin kitabını Mu'tezile'den ayrıldığı dönemden sonra yazdığı kanaatini taşımaktadır.⁷⁹ Henry Corbin, *el-İbane*'nin Eş'arî'nin Ehl-i hadîs olduğu dönemde yazıldığını kesinlikle söylenebileceğini, fakat “*Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*” için aynı kesinliğin söylenemeyeceğini belirtmiştir.⁸⁰ Yine eserin ilk bölümünün Eş'arî'nin Ehl-i hadîs olduğu dönemde ikinci bölümünün Mu'tezilî olduğu dönemde yazıldığına dair George Makdisî'nin bir görüşü bulunmaktadır.⁸¹ Eş'arî'nin eserini hangi dönemde yazdığı konusunda net bir bilgi bulunmamaktadır. Tüm bu iddialar dışında Eş'arî, *Makâlât*'inde Ehl-i hadîs ve Ehl-i sünnet'in görüşlerine yer verdiği bölümde, mezkûr fırkaların görüşlerini kabul ettiğini ve onların görüşlerini benimsediğini beyan etmiştir.⁸²

Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı tarafından neşri yapılan Ömer Aydın ve Mehmet Dalkılıç tarafından çevrilen çalışmamızın ana kaynaklarından olan *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* iki bölüme ayrılarak yazılmıştır. Bu eseri, Ritter ve Corbin gibi şarkiyatçılar üç bölüme ayırmışlardır. Ritter ve Corbin birbirine yakın bir düzenleme yapmışlardır. Ritter, sınıflandırmasında ilk bölümde İslâmî fırkalar ve Ehl-i sünnet'in genel hatları, ikinci bölümde Mu'tezile'nin kelâmî düşünceleri ve bazı felsefî konular, üçüncü bölümde ise Allah'ın isim ve sıfatları ile ilgili ihtilaflara yer vermiştir.⁸³ Corbin'in, yaptığı düzenlemede eserin birinci bölümünde İslâmî fırkaların tasnifi, ikinci bölümde Ehl-i hadîs ve lafza bağlı kalanların yolları,

⁷⁸ Fettâh, “Ebû'l-Hasan Eş'arî”, 244-247.

⁷⁹ Hasan Onat, “Makâlâtü'l-İslâmiyyîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları 2003), 406-407.

⁸⁰ Henry Corbin, *İslam Felsefesi Tarihi*, çev. Hüseyin Hatemi (İstanbul: İletişim Yayınları, 1986), 219.

⁸¹ Kâdir Gömbeyaz, *Makâlât Geleneğinde İmam Eş'arî* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 83.

⁸² Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, 424.

⁸³ Gömbeyaz, *Makâlât Geleneğinde İmam Eş'arî*, 113.

üçüncü bölümde ise kelâmın çeşitli konularına yer verilmiştir.⁸⁴ Elimizdeki mevcut çalışmada ise birinci bölümde İslâmî fırkalar on grup şeklinde tasnif edilerek yazılmış, ikinci bölümde ise kelâmî konulara değinilmiştir.⁸⁵ Eş'arî, birinci bölümde fırkaları; Şiâ, Hâricîler, Mürcie, Mu'tezile, Cehmiyye, Dırâriyye, Neccâriyye, Bekriyye, Ashâb-ı hadîs ve Ehl-i sünnet, Küllâbiyye şeklinde ele almıştır. Ana fırkaları tasnif ettikten sonra alt kollarını konu başlıklarından hareket ederek sınıflama işlemini tamamlamıştır. Örneğin Mürcie'yi ele aldıktan sonra iman tanımı konusunda veya büyük günah konusunda Mürcie fırkalarını gruplara ayırmış ve onların bahsedilen konu ile ilgili görüşlerine yer vermiştir. Eserin ikinci bölümünde ise insanların dakîk'ul-kelâm konusundaki ihtilaflarına geniş şekilde yer vermiştir. Bu bölümün genelinde konuları soru şeklinde ele alan Eş'arî, sorduğu sorulara konu ile ilgili görüş serdeden fırkalar veya kişilerin görüşlerini açıklayarak devam etmiştir.⁸⁶ Eş'arî'nin, bu eserini ne zaman yazdığına dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Gömbeyaz, İbn Asâkir'in (ö. 620/1223) eserinden yola çıkarak onun, Eş'arî'nin 320 yılına kadar ki yazdığı eserlerin listesini kaydettiğini belirtmektedir. Zikredilen eserler içerisinde “*Makâlât'ül-İslâmiyyîn*” adlı eseri de zikredilmektedir.⁸⁷ Eş'arî'nin, bu eserini Mu'tezilî olduğu dönemin sonundan başlatırsak yaklaşık 10 yıllık süre içinde yazdığı söylenebilir.

Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin yukarıda saydığımız eserleri dışında mantık, tefsir, kelâm, mezhepler ve reddiyeler üzerine eserleri bulunmaktadır. Fakat bu saydığımız türdeki eserler günümüze ulaşamamıştır.⁸⁸

2.2. Ebü'l-Kâsım el-Kâ'bî'nin Hayatı ve İlmî Kişiliği

2.2.1. Kâ'bî'nin Hayatı

Ebü'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî el-Kâ'bî (ö. 319/931), hicri 273 yılında Belh'te doğmuştur. Tahsil için Bağdat'a gidince Bağdat ekolünün lideri Ebü'l-Hüseyin el-Hayyât'tan ders almıştır.⁸⁹ Fıkıhta Hanefî mezhebini takip etmesine rağmen çağdaşı Mâtürîdî tarafından kelâmî görüşlerinden dolayı ağır eleştirilerden kurtulamayan Kâ'bî, Hayyât'tan sonra Bağdat Mu'tezilesi'nin en güçlü ismi olarak anılmaktadır. Horasan bölgesinde Mu'tezile'nin yayılmasına ve güçlenmesine büyük katkısı olan Kâ'bî, ayrıca İslam

⁸⁴ Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi*, 219.

⁸⁵ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 46.

⁸⁶ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 40-836.

⁸⁷ Gömbeyaz, *Makâlât Geleneğinde İmam Eş'arî*, 68-92.

⁸⁸ Fettâh, “Ebü'l-Hasan Eş'arî”, 244-247.

⁸⁹ Adil Bebek, “Kâ'bî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 27.

dışı inançlara karşı da mücadele etmiştir.⁹⁰ Kâ'bî, Zeydiyye mezhebine mensup olan Taberîyye Devleti'nde yıkılıncaya kadar kâtiplik görevinde bulunmuş, Sâmânîler'in Horasan Valisi Ahmed b. Sehl b. Hâşim el-Mervezî'nin (ö. ?/?) vezirliğini yapmış, bir isyan sırasında Mervezî yenilince Kâ'bî de tutuklanmıştır. Kâdî Abdülcebbâr'dan (ö. 415/1025) alıntılanan bir rivayete göre, bu olaydan sonra siyasete tövbe etmiştir.⁹¹ Kâ'bî'nin hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Hicri 319 yılında Belh'te vefat ettiği bilinmektedir.⁹²

2.2.2. Kâ'bî'nin İlmî Kişiliği

Ebü'l-Kâsım el-Kâ'bî, Mu'tezile'nin toplum nazarında itibarının sarsıldığı bir dönemde yaşamış olmasına rağmen hazırcevap oluşu, zeki ve cömertliği gibi kişilik özellikleri sayesinde İslam toplumunun önemli bir kesimine mezhebini kabul ettirmeyi başarmıştır. Kâ'bî, kelâm, hadis, fıkıh, tefsir, Arap dili ve edebiyatı, Yunan felsefesi gibi çeşitli alanlarda eserler telif eden çok yönlü bir alimdir.⁹³

2.2.2.1. Kâ'bî'nin Hocaları

Talebenin anlaşılmasında en önemli aktörlerden biri muhakkak ki hocalarıdır. Hocalar, öğrencilerinin aynalarıdır. Eş'arî'den sonra Kâ'bî'nin hamurunun yoğrulmasında emeği geçen alimleri tanımak faydalı olacaktır.

Kâ'bî'nin, hocalarından ilki ve onun ilminin şekillenmesinde emeği çok fazla olan Ebü'l-Hüseyin el-Hayyât (ö. 300/913) isimli alimdir. Hayyât'ın, doğum ve ölüm tarihleri hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ölüm tarihi olarak hicri 913 zikredilmektedir. Bağdat Mu'tezilesi'nin reisi olan Hayyât'tan kelâm ilmini öğrenen Kâ'bî, onun fikirlerini savunmak amacıyla *en-Nihâye*'yi yazmıştır. Hocası Hayyât, çağdaşı olan Basra Mu'tezilesi'nin reislerinden Ebû Ali el-Cübbâî'den onun ders almasını istememiştir. Bunun nedeni olarak Ebû Ali'den etkilenip kendi ders halkasından kopmasından endişe ettiği rivayet edilmiştir. Ebû Ali el-Cübbâî'nin, Kâ'bî'yi Hayyât'tan daha alim gördüğü iddia edilmiştir.⁹⁴ Hayyât'ın, hadis ve fıkıh alanlarına da hakim olduğu, hatta bazı Şâfiî ve Mâlikî mezhebi

⁹⁰ Osman Aydın, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 119-120.

⁹¹ Fikret Soyal, "Ebü'l Kâsım Kâ'bî ve 'Uyûnu'l-Mesâil' Adlı Eseri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/61 (Aralık 2018), 1216.

⁹² Bebek, "Kâ'bî", 27.

⁹³ Yunus Kaplan, *Horasan Mu'tezilesi ve Ebü'l Kâsım Kâ'bî'nin Hayatı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 63.

⁹⁴ Abdüssamet Sarıkaya, *Ebü'l-Kâsım Kâ'bî'nin Bilgi Anlayışı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 11.

alimlerinin ondan bu alanlarda ders aldığı rivayet edilir. Hayyât'ın, ma'dûm konusundaki görüşü önemlidir. Ona göre, bir varlık henüz var olmadan önce de cisim değilse onun yaratılışı gerçekleşmez. Ebû Ali, onun bu görüşünü reddetmiştir. İmamet konusunda da Zeydiyye mezhebinin görüşüne yakın bir görüşü olan Hayyât, imametin Hz. Ali'nin hakkı olduğunu fakat Hz. Ebû Bekîr'e itiraz edilmemesi ve sahabenin ekseriyetinin de biat etmesinden dolayı Hz. Ebû Bekîr'in imametini caiz görmektedir. Günümüze kadar ulaşılan tek eseri reddiye tarzında yazılmış *el-İntisar* olan Hayyât'ın, *Nakzu Kitâbi'l-Cârûf*, *er-Red 'alâ men esbete habere'l-vâhid*, *el-İstidlâl bi's-şâhid 'ale'l-ğâ'ib* gibi bilinen toplam yedi eseri bulunmaktadır.⁹⁵

Kâ'bî'nin, bilinen hocalarından ikincisi olarak ünlü bir nahiv alimi olan “Müberred” lakabıyla tanınan Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred el-Ezdî es-Sümâlî (ö. 286/900) zikredilmektedir. Hicri 210 yılında Basra'da doğan bu alim, şiir, sarf, nahiv, edebiyat, belagat gibi alanlarda üstün vasıfları ile ön plana çıkmıştır. Belagat alanında ilk edebi eseri veren Müberred, ikna kabiliyeti, tatlı sözleri ve belîğ ifadeleri ile ön plana çıkmıştır. O, Bağdat'ta uzun süre halifeye de ders vermiştir. Aynı zamanda Hayyât'ın da hocası olan bu zât, hicri 286 yılında Bağdat'ta vefat etmiş, kendisi hakkında dönemin ünlü şairleri ve alimleri mersiyeler yazmıştır. Müberred'in, birçoğu dil ve edebiyat alanında olmak üzere 60'a yakın eser verdiği sanılmaktadır. Müberred'in, *el-Kâmil fi'l-edeb* adlı eseri klasik Arap edebiyatının temel kaynaklarından birisidir. *el-Muktedab* adlı eseri, Arap gramerini anlaşılır şekilde anlatan ilk eserdir. Bu eserler dışında günümüze ulaşan şiir, reddiye, soy bilimi, edebiyat gibi alanlarda 12 eseri daha bulunmaktadır.⁹⁶

Bu iki alim dışında Kâ'bî'nin ders aldığı hocalar konusunda kaynaklarda daha fazla bilgi bulunmamaktadır. Farklı alanlarda eserler veren bir alimin mutlaka ders aldığı farklı hocaları da vardır. Kaynakların bu konudaki yetersizliğinden dolayı yukarıda belirttiğimiz iki alim dışında başka bir alim ismi zikredemedik.

2.2.2.2. Kâ'bî'nin Kelâmi Görüşleri

Ebü'l-Kâsım el-Kâ'bî'nin kelâmi görüşlerini de yukarıda Eş'arî için sıraladığımız şekilde altı konu üzerinden açıkladık. Burada da fazla ayrıntıya girmeden yüzeysel olarak bir değerlendirmede bulunduk.

⁹⁵ Şerafettin Gölçük, “Ebü'l-Hüseyin Hayyât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 103-105.

⁹⁶ İsmail Durmuş, “Müberred”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 430-433.

Bilgi Konusuna Bakışı

Bilgi konusu, kelâmcılar tarafından tartışılan konuların başında gelmektedir. Bu konunun tartışılmaya başlanmasının nedeni yaşanan çağda şüphecilik akımının yükselişte olmasına bağlanabilir.⁹⁷ Mu'tezilî kelâmcılar da bilgi konusunu es geçmemişler ve özellikle Allah'ın bilinmesi, bilginin mahiyeti ve bilginin tanımı gibi konularda çeşitli görüşler serdetmişlerdir. Bilginin mahiyeti konusunda Mu'tezilî bilginler itikad ve mana anlamına gelecek tanımlarda bulunmuşlardır.⁹⁸

Kâ'bî, bilginin tanımı konusunda görüş serdeden kelâmcılardandır. O, bilgiyi bir ispat aracı olarak görmüş ve bilginin hakikatlerine bulunduğu hal üzerine inanılması gerektiğine dair bir tanımda bulunmuştur.⁹⁹ Onun, bilgiyi itikad olarak değerlendirmesi, başta Mu'tezilî alim Kâdî Abdülcebbâr olmak üzere birçok alim tarafından eleştirilmiştir. Bilgi ile itikadın ayrı ayrı şeyler olduğu konusunda itirazlar yükseltilmiştir.¹⁰⁰ Yine Kâ'bî'ye atfedilen bir görüşe göre, mütevâtir haber aklî bilgi içinde mütalaa edilebilir. Fakat zihnî tahayyül edemediği bilgilerin de bulunması mümkündür.¹⁰¹ O, tevâtürü bilgi kaynakları arasında görmüş ve tevâtürü yalan üzere buluşması mümkün olmayan bir topluluktan gelen bilgi olarak değerlendirmiştir.¹⁰²

Kâ'bî, bilginin tanımı dışında bilgiye ulaşma yolları ve bilginin mahiyetine ilişkin görüşlerde de bulunmuştur. Onun, bu konulardaki görüşleri muhalifleri tarafından yoğun eleştiriler almıştır. Ona göre, istidlâl yoluyla dünyada bilinen şey, ahirette de aynı yolla bilinebilir. Yine dünyada zaruri bilgi olarak bilinen şey, ahirette de zaruri olarak bilinebilecektir.¹⁰³ Yine ona göre, duyular yolu ile algılamayan şeylerin zorunlu olarak bilinmesi mümkün olursa duyularla algılanan şeylerin de istidlâl yoluyla bilinmesi mümkün olur. Duyular ile algılanan şeylerin istidlâl yolu ile bilinmesi mümkün değilse duyular ile algılamayan şeylerin zorunlu olarak bilinmesi de mümkün olmamaktadır.¹⁰⁴

⁹⁷ Sarıkaya, *Ebü'l-Kâsım Kâ'bî'nin Bilgi Anlayışı*, 40.

⁹⁸ Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdülcebbâr el-Hemedânî, *Mu'tezile'nin Beş İlkesi* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 1/27.

⁹⁹ Sarıkaya, *Ebü'l-Kâsım Kâ'bî'nin Bilgi Anlayışı*, 40.

¹⁰⁰ Erdemci vd., *Sistematiği Kelâm*, 15-16.

¹⁰¹ Bebek, "Kâ'bî", 27.

¹⁰² Kaplan, *Horasan Mu'tezilesi ve Ebu'l Kâsım Kâ'bî'nin Hayatı*, 106.

¹⁰³ İlyas Çelebi, "Mu'tezile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 391-401; Kâdî Abdülcebbâr, *Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, 27.

¹⁰⁴ Kaplan, *Horasan Mu'tezilesi ve Ebu'l Kâsım Kâ'bî'nin Hayatı*, 106.

Ef'âl-i İbâda Bakışı

Ef'âl-i ibâd konusu, İslam fırkalarının farklı görüşler serdettiği hususlardandır. Bu konudaki ilk tartışmaların Hz. Peygamber dönemine kadar gittiğini iddia edenler olduğunu yukarıda Eş'arî'nin ef-âl-i ibâda bakışı konusunu işlerken zikretmiştik. Ef'âl-i ibâd konusunda özellikle ele alınması gereken kavramlardan birisi “kesb” kavramıdır. Kesb, ihtiyarî fiillerin meydana gelmesinde kulun etkisini ifade eden bir kavramdır. Mu'tezile, kulun fiillerinin meydana gelmesinde Allah'ın bir dahili bulunmadığını ve her kâsibin aynı zamanda fail olduğunu kabul eder. Cebriye ve Cehmiyye gibi ekoller, bu anlayışın tam zıttı bir anlayışı kabul ederken Ehl-i sünnet ekolleri, zikredilen iki ekol ile Mu'tezile'nin görüşleri arası orta bir yol tutmuşlardır.¹⁰⁵

Mâtürîdî, Kâ'bî'nin kulun fiillerinin yaratılması konusunda kulun iradesinin teşekkülü ve Allah'ın bu istemden hareketle fiili yaratmasının mümkün olmadığını söylediğini iddia eder. O, Mu'tezile'nin bu düşüncesinin altında yatan nedenin, onların bir fiilin iki yaratıcısı olduğunu düşüncelerinden kaynaklandığını ifade etmiştir. Yine Mâtürîdî, Kâ'bî'nin fiilin yaratılması hususunda kişinin iradesi ve Allah'ın yaratmasının mümkün olmadığını ispatlamak için sözün bir kişiye ve haberinde başka bir kişiye ait olduğu örneği üzerinden bu anlayışı çürütmeye çalıştığını söylemiştir.¹⁰⁶

Mâtürîdî, Kâ'bî'nin kulun fiillerinin yaratılması hususunda “Kulun öyle fiilleri vardır ki Allah'ın bu fiilleri yaratması kendi zâtına dil uzâtması, Allah'ın inkarı ve benzeri anlamalara gelir.” dediğini iddia etmiştir. Kâ'bî, Ehl-i sünnet'in, “Allah, tüm fiillerin yaratıcısıdır.” görüşünü dayandırdığı delillerden olan “O, her şeyin yaratıcısıdır”¹⁰⁷ ifadesinin methiye amacı taşıdığını belirtmiş ve kullardan sadır olan Allah'ı inkar etme ve O'nu kötüleme, peygamberleri öldürme gibi fiillerin övgü kapsamında değerlendirilemeyeceğini belirtmiştir.¹⁰⁸

Kâ'bî: “Kişi kendi fiilini seçerek tercihte bulunur ve yapacağı ya da planlayacağı şeyi bilir. Bu nedenle fiil kişinin eseridir.” demiştir.¹⁰⁹ Bu noktadan hareketle Kâ'bî'nin, Mu'tezile'nin kulun fiilleri konusunda klasik yaklaşımı olan, “Allah şerri yaratmaz ve her kul kendi fiilinin yaratıcısıdır.” anlayışını benimsediğini söyleyebiliriz.

¹⁰⁵ Yusuf Şevki Yavuz, “Kesb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 304-306.

¹⁰⁶ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, çev. Bekîr Topaloğlu (İstanbul: İsam Yayınları, 2014), 365.

¹⁰⁷ *İnsanlığa Son Çağrı*, çev. Hamdi Döndüren, (İstanbul: Yeni Şafak Yayınları, 2003), el-En'âm 6/102.

¹⁰⁸ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 371-374.

¹⁰⁹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 386-387.

Allah'ın Zâtı ve Sıfatları Konusu ile Rü'yetullah'a Bakışı

Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*'ında, Kâ'bî'nin grubunu "Kâ'bîyye" fırkası olarak farklı bir kol şeklinde ele almış, Allah'ın zâtı ve sıfatları konusunda Kâ'bî'yi sert bir şekilde eleştirmiş, onun Allah'ın basîr sıfatını inkar ettiğini Allah'ın kendi zâtı ve kendi dışındakileri göremeyeceğini iddia ettiğini söylemiştir. Yine irade konusunda Kâ'bî'nin, Allah'ın gerçek manada bir iradeye sahip olmadığını, semî' sıfatı konusunda da Allah'ın idrak manasında hiçbir şey işitmediğini öne sürmüştür.¹¹⁰ Teftâzânî, Kâ'bî'nin Allah'ın iradesi hususunda "O'nun iradesine kimsenin baskı yapamayacağını, O'nun hata ile de bir şey yapmayacağını ve O'nun mağlup da edilemeyeceğini" düşündüğünü beyan etmiştir.¹¹¹

Kâ'bî'ye izafe edilen görüşe göre o şöyle demiştir: "Hakikatte Allah'ın sıfatı yoktur. Sadece O'nu vasıflandıranın nitelmesi ve O'na nispet edenin adlandırması vardır." Yine Kâ'bî, sıfatlar konusunda kendisine: "Neden Allah'ın nitelendirilmesi zıddıyla gerekli olmuyor?" sorusunu yöneltmiş ve cevaben şöyle demiştir: "Çünkü böyle bir vasıflandırma Allah'ın zâtına râci olur. O'nun zâtı değişken değildir. Oysa bu tür bir nitelendirme değişkenlik gerektirir."¹¹² Kâ'bî'ye göre, Allah'ın zâtı değişkenlik kabul etmediği için O'nun değişkenlik gösteren vasıflarla nitelendirilmesi imkansızdır. Bu hükmün süresi Allah'ın bâkî olan zâtı devam ettiği sürece geçerlilik arz eder. Bu durum, bir illetin sayesinde vücut bulan şeye benzer ki o illet var oldukça şeyin varlığı devam eder.¹¹³

Allah'ın zâtı ve sıfatları konusunda Kâ'bî'nin genel olarak görüşlerini kısaca belirttikten sonra onun rü'yetullah konusuna bakışını ele aldık. Kâ'bî, rü'yetullah konusunda klasik Mu'tezilî görüşü benimser. Ona göre de Allah'ın dünyada ve ahirette görülmesi mümkün değildir.¹¹⁴ Kâ'bî, gözle görmekten kastın aslında akılla idrak etmek olduğunu belirterek rü'yetullahın mümkün olmadığını söylemiştir. Ona göre, bunun mümkün olabilmesi için görülecek şey ile görenin arasında mesafe bulunması, hava ile temasının olması, görülecek şeyin çok büyük veya çok küçük olmaması gibi şartlarının sağlanması gerekmektedir.¹¹⁵

Kâ'bî, Hz. Musa'nın Allah'ı görmek istemesi hadisesi konusunda istidlâlde bulunmuş ve Hz. Musa'nın talebi üzerine Allah'ın, akıllı olan insana bizzat görünmek yerine akılsız bir

¹¹⁰ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fırlı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 132.

¹¹¹ Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi*, çev. Talha Hakan Alp (İstanbul: Yasin Yayinevi, 2008), 116.

¹¹² Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 104-105.

¹¹³ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 105.

¹¹⁴ Şehristânî, *İslam Kelâmı ve Mezhepleri*, 116.

¹¹⁵ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 146.

varlık olan dağ üzerinden görünmeyi tercih ettiğini söylemiştir. Kâ'bî'ye göre, dağ akla sahip olmadığı için Allah'ı bilme şuuruna ve görme becerisine sahip değildir. Dolayısıyla Allah'ın görülmesi mümkün değildir. Kâ'bî, bu olayın akabinde Hz. Musa'nın tövbe etmesi hakkında da iki görüşte bulunmuştur. Ona göre, Hz. Musa'nın tövbe etmesinin birinci sebebi, rû'yetullah talebinde bulunmasının küçük günahlardan biri olduğunu düşünmesidir. Hz. Musa, yaşadığı deneyimden sonra pişman olup tövbe isteğinde bulunmuştur. Onun ikinci görüşüne göre, halk arasında yaygın olan bir gelenek olan olağanüstü durumlarda günah durumu doğmasa bile tövbe etmenin gerekliliği düşüncesinden hareketle Hz. Musa yenilenme ihtiyacı duymuştur.¹¹⁶

Nübüvvete Bakışı

Allah, insanlar için peygamber göndermeseydi insanlar doğru yolu bulabilir miydi? Kelâm ilmi açısından bu soru nübüvvetin gerekli olup olmadığı tartışmasını başlatmış, birçok alim bu konuda görüşlerini serdetmiştir. Bu alimlerden biri olan İbn Hazm, peygamberliği öğretmenliğe benzetmiş, insanların bir konuda öğretici olmadan bilgi sahibi olmasının zor olduğunu, peygamber olmadan da insanların doğru yolu bulmasının zor olacağını beyan etmiş ve nübüvvetin zorunlu olarak gerekli olduğunu savunmuştur.¹¹⁷ Mu'tezilî alimler de nübüvvet konusunda benzer görüşler serdetmişlerdir. Mu'tezile'nin genel görüşüne göre, Allah'ın insanlar için hayırlı ve en güzel olan şeyi yaratması vaciptir. Peygamber gönderilmesi insanlar açısından en faydalı ve hayırlı işlemlerden olduğu için peygamber göndermek Allah'a vaciptir.¹¹⁸

Kâ'bî, nübüvvet konusunda klasik Mu'tezile görüşünü benimsemiştir. Ona göre, peygamber gönderilmesinin nedeni, Allah'ın hesap günü azap edeceği zaman kulların uyarıcı olarak peygamber gönderilmediği bahanesine sarılmamasıdır.¹¹⁹ Kâ'bî, peygamber gönderilmesinin gerekliliği konusunda "bezm-i elest" bahsini konu alan ayetten¹²⁰ yola çıkarak insanların burada şahit tutulma nedeni olarak tevhid inancının insanoğluna tebliğ edilmesi, insanların bu tebliği anlayacak aklî yetkinliğe erişmesi ve tevhid ile ilgili delillerin ortaya konulması olarak değerlendirmiştir.¹²¹

¹¹⁶ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 148.

¹¹⁷ İbn Hazm, *Dinler ve Mezhepler Tarihi*, 1/344-345.

¹¹⁸ Osman Aydın, "Mu'tezilî Düşüncede Nübüvvet Meselesi ve Hz. Muhammed", *İslami İlimler Dergisi* 1 (Nisan 2006), 9.

¹¹⁹ Yazıcı, *Mu'tezilî Müfessir Ebü'l Kâsım Kâ'bî'nin Kur'an ve Yorum Anlayış*, 126.

¹²⁰ el-A'râf 7/172.

¹²¹ Yazıcı, *Mu'tezilî Müfessir Ebü'l Kâsım Kâ'bî'nin Kur'an ve Yorum Anlayış*, 126.

İman ve Büyük Günah Kavramlarına Bakışı

İman, Arapça “emn” kökünden türeyip sözlük anlamı olarak “güven duygusu içinde tasdik etmek”, “güven içinde olmak” gibi anlamlara gelir. Terim anlamı olarak da “dini hususlarda Allah’tan aldıkları emirler için peygamberlere inanmak” denilebilir.¹²²

İman konusu, İslam fırkaları arasında tartışılan hususlardan olmuştur. Özellikle iman ve amel kavramlarının aynı anlama gelip gelmediği, amelsiz imanın sahih olup olmadığı gibi hususlar üzerinde görüş ayrılıkları mevcuttur. Mu’tezile, iman ile amel kavramını aynı anlamda kabul etmiştir.¹²³ Onlar, iman ve ameli bir bütün olarak görmüşlerdir. Dolayısıyla amel olmadan iman olamayacağı görüşündedirler. Kâ’bî de Mu’tezile’nin iman konusundaki klasik tavrını kabul etmektedir. Ona göre de her amel imandandır ve terki halinde fık söz konusudur.¹²⁴

Kâ’bî, mü’mîn kelimesinin alelade bir şekilde herkes için kullanılamayacağını ve birinin sözüne her itaat edenin veya onu tasdik edenin mü’mîn olarak sayılamayacağını, iman vasfının terki halinde fık vasfının bütün amelleri kapsayacağını söylemiştir. Yine o, mü’mîn kelimesinin bir lakap olarak da kullanılamayacağını, bu durumun güzel bir kadının çirkin olarak nitelendirilmesine eş değer bir anlam taşıyacağını belirtmiştir. Ona göre, her mü’mîn olduğunu iddia edenin mü’mîn olmadığı ve bu konuda onun amellerine bakılmasının önemli olduğu hususu ön plana çıkmaktadır. Yine ona göre, her büyük günah işleyenin güzel vasıflarının olması mümkündür. Fakat günahından dolayı kendisine mü’mîn vasfı verilemez. O, büyük günah işleyeni fasık olarak görmüş ve fasığa mü’mîn de kafir de denilemeyeceğini söylemiştir.¹²⁵

Kâ’bî, “Ben Resûlullah’ın peygamber olduğunu anlamak için onu imtihana tabi tutarım. Durumu anladıktan sonra tavrımı belirlerim.” diyen birinin imtihtandan sonra onun hak peygamber olduğunu anlasa da bu anlayış ve bilgisine rağmen onun mü’mîn sayılamayacağını belirtmiştir. Bu durumun, birine bir vasıf verildiği zaman bu vasfın sözlük manasından ibaret olmayacağını yani o, kişiye kâğıt üzerinde mü’mîn denilmesinin bir şey ifade etmeyeceğini söylemektedir.¹²⁶

¹²² Mustafa Sinanoğlu, “İman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 212-214.

¹²³ Sa’düddîn Mes’ûd b. Ömer et-Teftâzânî, *Kelâm İlminin Maksatları*, çev. İrfan Eyibil (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 718.

¹²⁴ Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 518; Bebek, “Kâ’bî” 27.

¹²⁵ Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 518-520.

¹²⁶ Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 528.

Kâ'bî, Mu'tezile'nin büyük günah meselesinde kişi tövbe etmedikçe Allah'ın onu bağışlamayacağı hususunda görüş birliği içinde olduğunu söylemiştir.¹²⁷ Kâ'bî'ye göre, büyük günah işleyenler tövbe etmedikleri takdirde azaba maruz kalacaklardır. Buna mukabil o, küçük günahları terk etmenin iman kapsamına gireceğini söylemiştir.¹²⁸

Mâtürîdî, iffetli kadına iftira atılması konusundaki ayetten hareketle Kâ'bî'nin istidlâlde bulunduğunu ve onun bu fiilleri dolayısıyla Allah'ın bu kimseleri lanetlediğini ve lanetli olan bu kimselerin mü'min olamayacağı kanaati taşıdığını söylemiştir. Mâtürîdî, Kâ'bî'nin bu konu ile ilgili tövbe etme veya bu fiili helal saymaya yönelik herhangi bir kayıt düşmediğini de belirtmiştir. Kâ'bî, büyük günah konusunda birçok ayetle istidlâlde bulunmuş, o ayetlerden birinde geçen "Allah'ın, peygamberi ve onunla birlikte olanları utandırmayacağı gün"¹²⁹ ifadesinden hareketle büyük günah işleyenlerin Allah tarafından tehdide maruz kaldıklarını beyan etmiştir. Kâ'bî, bu düşünceden hareketle bu durumda olanların mü'min sayılamayacağını yani büyük günah işleyenlerin mü'min olmadıklarını söylemiştir.¹³⁰

İmamete Bakışı

İmamet konusu, İslam toplumunun üzerinde anlaşılamadığı ve bugün dahi etkilerini devam ettiren sancılı konulardandır. Râzî, imamet konusunda Müslümanları imameti aklen caiz görenler ve naklen caiz görenler olarak ikiye ayırmıştır. O, imametın aklen caiz olduğunu kabul edip insanların ve Allah'ın tayin etmesi gerektiği şeklinde de iki görüş ayrılığının olduğunu beyan etmiştir. O, imametın aklen caiz olduğunu kabul edenler içinde insanların tayin etmesi gerektiği görüşünde olanlardan birinin de Kâ'bî olduğunu söylemiştir.¹³¹ Yine imam atamasının gerekliliği konusunda akılla veya nakille gerekli olduğu konusu tartışmalıdır. Kâ'bî, bu konuda hem akıl yoluyla hem de nakil yoluyla imam atamasının zorunlu olduğu görüşündedir.¹³²

Kâ'bî, imamet konusunda mefdulün imametinin caiz olduğu görüşünü yani Bağdat Mu'tezilesi'nin klasik duruşunu devam ettirmiştir. Bağdat ekolü, Hz. Ali'nin fazilet sıralamasında diğer üç halifeden üstün olduğunu ve hilafetin Hz. Ali'nin hakkı olduğunu

¹²⁷ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 77.

¹²⁸ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 523.

¹²⁹ et-Tahrîm 66/8.

¹³⁰ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 524-535.

¹³¹ Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddîn Râzî, *Kelâm'a Giriş*, çev. Hüseyin Atay (Ankara: Ankara İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1978), 247.

¹³² Erdemci vd., *Sistemantik Kelâm*, 488.

savunmaktadır.¹³³ Kâ'bî, Hz. Ali'nin minberden Müslümanlara hitap ederken “Bu ümmetin Hz. Peygamber'den sonra en hayırlıları Ebû Bekîr ve Ömer'dir.” dediğini bir mecliste anlatmış ve akabinde Hz. Ali'nin bu söylediğini kabul etmemenin haddi aşmak olduğunu beyan etmiştir. Kâ'bî, Hz. Ali'nin burada kendisini istisna tuttuğunu söylemiştir.¹³⁴ Kâ'bî'ye göre, imamet sosyal hayatı ilgilendiren bir konu olup nas ile tayin söz konusu olmadığı durumlarda insanlar kendilerine imam tayin edebilirler. Ayrıca ona göre, iki imamın ortaya çıktığı bir durumda Müslümanlar maslahatları için kura ile kendilerine imam tayininde bulunabilirler.¹³⁵ Kâ'bî, imametın Kureyş kabilesine ait olduğu konusunda da esnek düşünmektedir. Ona göre, Kureyş kabilesi imamete daha layık olmasına rağmen fitne çıkması durumunda Kureyş dışında birinin de imameti caizdir.¹³⁶

2.2.2.3. Kâ'bî'nin Eserleri

Kâ'bî'nin, tefsir, hadis, kelâm, Arap edebiyatı, Yunan felsefesi gibi alanlarda birçok eser yazdığını yukarıda belirtmiştik. Onun şehir tarihi alanında yazılmış “*Târîhu Belh*” ve “*Târîhu Nisâbûr*” adında iki kitabı bulunmaktadır. Çeşitli kaynaklardan tespiti yapılan yaklaşık 45 eserin olduğu ve bu eserlerin günümüze ulaşmadığı bilinmektedir.¹³⁷ Kâ'bî'nin yazdığı “*et-Tefsîrû'l-kebîr*” adlı tefsirin, 12 ciltten oluştuğu bildirilmektedir. Kâ'bî'nin, günümüze ulaşan tek eserinin İslam fırkalarını anlattığı ve tezimizin de konusunu oluşturan temel kitaplardan olan “*Kitâbü'l-makâlât*” adlı eseri olduğu iddia edilmektedir.¹³⁸ Fakat konu ile alakalı olarak “*Kabûlu'l-ahbâr ve ma'rifetü'r-ricâl*” adlı kitaplarının ulaştığına dair bilgiler de mevcuttur.¹³⁹

Kâ'bî'nin, çalışmamızda yararlandığımız *Kitâbü'l-makâlât* adlı eseri “*Uyûnu'l-mesâil ve'l-cevâbât*” isimli eserle birlikte neşredilmiştir. Kâ'bî, bu eserini hicri 290 yılında yazmaya başladığını zikretmektedir. O, eserini 19 yaşında iken yazmaya başlamıştır. Kâ'bî, kitabının mukaddimesinde yararlandığı kaynakları da belirtmiştir. Eser, “fen” adı verilen beş bölümden oluşmaktadır. Eserin birinci bölümünde nazar ve hakkın anlaşılmasına yönelik konular mevcuttur. Kâ'bî, ikinci bölümü ehl-i kible fırkalarına ayırmıştır. Bu bölümde, fırkaların ihtilaf

¹³³ Murat Akın, “Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekollerinin Ayrılmasına Etki Eden Sebepler”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (Aralık 2014), 290.

¹³⁴ Ebû'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî, *Mûcizelerle Hz. Peygamber'in Hayatı*, çev. M. Şerif Eroğlu, Ömer Aydın (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 138.

¹³⁵ Yazıcı, *Mu'tezilî Müfessir Ebû'l Kâsım Kâ'bî'nin Kur'an ve Yorum Anlayışı*, 129-130.

¹³⁶ Kaplan, *Horasan Mu'tezilesi ve Ebû'l Kâsım Kâ'bî'nin Hayatı*, 115.

¹³⁷ Ayşe Neslihan Acar, *Ebu'l-Kâsım Kâ'bî'nin Makâlât'ında Mu'tezile'yi Ele Alış Şekli*, 21-24.

¹³⁸ Bebek, “Kâ'bî”, 27.

¹³⁹ Sarıkaya, *Ebû'l-Kâsım Kâ'bî'nin Bilgi Anlayışı*, 14.

ettiği konular başta olmak üzere fırkanın liderleri, taraftarları ve hakim olduğu bölgeler gibi konulardan bahsetmiştir. Eserin üçüncü bölümünde, kelâm konularının tartışma metodlarını anlatan Kâ'bî, dördüncü bölümde ehl-i mille ile ilgili bilgiler vermiştir. Son bölümde ise tabiat üzerine İslam dışı gruplarla yaptığı tartışmalardan bahsetmiştir. Kâ'bî, eserinde yaşadığı dönemde ehl-i kıblenin altı fırkaya ayrıldığını belirtmiştir. Bu fırkaları Şiâ, Hâricîler, Mu'tezile, Haşviyye, Mürcie ve Âmme olarak tasnif etmiştir. Bu fırkalar içerisinde mensubu olduğu Mu'tezile'ye geniş yer ayırmıştır. Bu konular dışında bir bölümde de tenâsüh ve diğer görüşleri kaleme almıştır.¹⁴⁰

¹⁴⁰ bk. Ebü'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî el-Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât ve maahu uyûnu'l-mesâil ve'l-cevâbât* (İstanbul: Kuramer, 2020).

III. BÖLÜM

3. İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ'NDE MÜRCİE'NİN YERİ

3.1. Mürcie'nin Ortaya Çıkışı

Bir olayın, grubun, fırkanın veya topluluğun ortaya çıkabilmesi için onu tetikleyen nedenler ya da kişilere ihtiyacı vardır. İslam Mezhepler Tarihi'nde istisnasız her fırkanın ortaya çıkmasına yol açan veya ortaya çıkmasını tetikleyen etkenler mevcuttur. Varlığını korumaya devam eden veya tarihe karışan fırkalar incelendiğinde onların sosyal, kültürel, dinî, siyasî, ekonomik ve benzeri nedenlerden kaynaklı bir süreçten sonra ortaya çıktıkları görülecektir. İslam Mezhepler Tarihi'nde ilk fırkaların tezahürleri incelendiğinde bu tür nedenlere bağlı olarak ortaya çıktıkları müşahade edilecektir.

Mürcie'nin, diğer İslam fırkaları gibi hangi nedenlerden dolayı ortaya çıktığı konusu ihtilafıdır. Bu ihtilafın en önemli nedenlerinin başında, makâlât yazma geleneğinin geç başlamış olması gelmektedir. İlk makâlât eserler ile sonraki dönem yazılan makâlât ve türevi eserlerde de fırkaların ortaya çıkışına dair kesin ifadelerin olmaması bu durumun tezahürlerindendir. Bu yüzden ilk Mürciî tavrın ne zaman sergilendiği konusunda kesin bir tarih söz konusu değildir. Kutlu, Mürciî tavrın ilk olarak Hz. Osman'ın öldürülmesinin ardından Medine'ye gelen ve “Şüpheciler” olarak nitelendirilen bir grup gazine, Hz. Ali ve Hz. Osman taraftarları arasındaki çekişmeleri görüp onlardan ayrı durarak zikredilen iki sahabeden de memnuniyetlerini ifade eden üçüncü bir grup tarafından sergilendiğini belirtmiştir.¹⁴¹ Şüpheciler dışında başını Abdullah b. Ömer'in çektiği “Tarafsızlar” grubu olarak nitelendirilen Sa'd b. Ebî Vakkas, Usame b. Zeyd, Muhammed b. Mesleme gibi seçkin sahabenin olduğu başka bir grup daha vardır. Bu grup da aynı şekilde Müslüman gruplar arasındaki çatışmalarda tarafsız kalarak onlar hakkında yorumda bulunmamışlardır.¹⁴² Zikredilen bu gruplar, ilk Mürciî tavrı gösterenler şeklinde belirtilmektedir. Kutlu, Nevbahtî (ö. 310/922), Kumî (ö. 290/903) ve İbn Asâkir (ö. 620/1223) gibi müelliflerin başını çektiği birçok ismin Mürcie'nin ortaya çıkışını Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonraki olaylara kadar götürdüğünü söylemiştir. O, ilk Mürciî temsilcilerin bu olaydan sonra ortaya çıkmadığını fakat ilk nüvelerin bu olaylardan sonra atılmış olabileceğini söylemiştir.¹⁴³ Kutlu, ilk Mürciîlerin Hz.

¹⁴¹ Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri* (Ankara: TDV Yayınları, 2018), 61-75.

¹⁴² Halil İbrahim Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi* (Ankara: Bilay Yayınları, 2020), 70.

¹⁴³ Sönmez Kutlu, “Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Haziran 2002), 177.

Osman ve Hz. Ali'nin durumlarını tehir eden ve onların durumları hakkında yorum yapmayan Müslümanlar olduğunu İbn Sa'd'dan nakletmiştir.¹⁴⁴

Mürcie'nin, fikirsel manada ilk olarak ortaya çıkışına etki eden en önemli neden, Hâricîlerin büyük günah konusundaki görüşleridir. Onlar, Hâricîlerin aksine büyük günah işleyenlerin kafir olmadıklarını ve amelin de imana herhangi bir etkisinin olmadığını iddia etmişlerdir.¹⁴⁵ Bu görüşü, Watt'ın ilk Mürciîlerin, Hâricîlerin büyük günah işleyenlerin cehennemde ebedi olarak kalacakları fikrine karşı gelen Müslümanlar olduğu görüşü de desteklemektedir.¹⁴⁶ Fığlalı, Hâricîliğin doğuşunun Sıffîn Savaşı esnasında yaşanan tahkim meselesi ile birlikte ortaya çıktığını hemen hemen tüm tarihçilerin kabul ettiğini söylemektedir.¹⁴⁷ Bu bilgileri derlediğimiz zaman Mürcie'nin, Hz. Osman'ın öldürülmesi hadisesinden sonra davranış ve duruş bazında ortaya çıktıklarını, Sıffîn Savaşı'ndan sonra özellikle Hâricîlerin büyük günah konusundaki görüşlerine karşı çıkarak da görüş ve ilke bazında görünür hale gelmeye başladıklarını söyleyebiliriz.

3.1.1. Mürcie'nin Ortaya Çıkışının Nedenleri

Mürcie, diğer fırkalar gibi dinî, siyasî, sosyal, ekonomik ve benzeri nedenler ile ortaya çıkmıştır. Zaman, mekân ve kişiler gibi unsurlara bağlı olarak da şekillenmiştir. Mürcie'nin ortaya çıkışını hazırlayan faktörleri siyasî, ekonomik ve sosyal yapıdan kaynaklı olarak sınıflandıran Kutlu, onların ortaya çıkışını Hâricî grupların tavrı, imamet meselesi, Emevî-Haşimî çekişmesi, mevâlî politikası gibi sebeplere bağlamıştır.¹⁴⁸ O, Mürcie'nin ortaya çıkışına neden olan olayları sıralarken Hz. Osman'ın katledilişinden sonraki kaotik ortam üzerinde özellikle durmuş ve cereyan eden olayların Mürcie'nin ortaya çıkışına neden olan ilk nüveler olarak değerlendirmiştir. Biz de bu bölümde onların ortaya çıkışına etki eden nedenleri siyasî, dinî, sosyal ve ekonomik nedenler olarak üç başlık altında değerlendirdik. Elbette bu saydığımız nedenler dışında birçok neden onların ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. Fakat biz, genel bir bilgilendirme maksadıyla ve en çok üzerinde durulan faktörlerden hareketle bu nedenler üzerinde durduk.

¹⁴⁴ Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri* (Ankara: TDV Yayınları, 2018), 75.

¹⁴⁵ Kemal Işık, *Mu'tezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967), 31.

¹⁴⁶ W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Osman Demir (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021), 199.

¹⁴⁷ Ethem Ruhi Fığlalı, "Hâricîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 169-175.

¹⁴⁸ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 61-75.

3.1.1.1. Mürcie'nin Çıkışını Etkileyen Siyasî Nedenler

İslam Mezhepler Tarihi incelendiğinde ortaya çıkan fırkaların zuhur etmelerinin en büyük nedenlerinin başında siyasî faktörlerin olduğu görülecektir. Bu durum, günümüz İslam fırkalarının ayrıştığı mevcut konular göz önüne getirildiğinde daha net fark edilecektir. Hatta mevcut dinî grup ve akımların savrulmasına, bölünmesine veya yok olmasına etki eden en önemli faktörlerin başında da siyasî nedenlerin geldiği görülecektir. Bu bağlamda, siyasî nedenlerin diğer nedenlerden bile daha etkili olduğunu söylersek mübalağa etmiş olmayız.

Mürcie'nin, ortaya çıkışına Hz. Peygamber'in vefatından sonra halife seçimi başta olmak üzere Hz. Osman'ın öldürülmesi, Sıffin Savaşı, Hakem Olayı, Cemel Vakası, Hz. Ali'nin öldürülmesi gibi birçok siyasî faktör neden olmuştur. Kutlu, Emevî-Hâşimî çekişmesinin bu saydığımız siyasî olayların altında yatan temel neden olduğunu belirtmiştir. Öyle ki bu iktidar çekişmesinin farkında olan birçok insan Sıffin Savaşı ve diğer olaylara katılmayarak tarafsız kalmayı tercih etmiştir. O, Hz. Ali taraftarlarının Sıffin Savaşı'nı, Emevîler'e karşı yapılan ikinci savaş olarak kabul ettiklerini Taberî'den nakletmiştir.¹⁴⁹

Mürcie'nin, ortaya çıkışına etki eden faktörler arasında bazı kaynaklarda Emevî politikaları da zikredilmektedir.¹⁵⁰ Emevîlerin siyasî, dinî, sosyal ve ekonomik politikaları Mürcie'nin doğrudan ortaya çıkışına neden olmasa bile bu politikalar Mürcie'nin İslam toplumunda ekolleşmesine büyük katkıda bulunmuştur. Bu politikalar, Mürcie'nin ortaya çıkışından ziyade teşekkülü sürecinde en önemli nedenlerin başında gelmektedir. Emevîlerin, özellikle mevâlî politikasına şiddetle karşı çıkan gruplar arasında Mürcie başı çekmektedir. Onlar, Emevî iktidarına karşı mevâlînin haklarını korumaya çalışmış ve onlara her fırsatta destek vermişlerdir. Bu durum mevâlî arasında Mürcie'nin yayılmasına da doğrudan etki etmiştir.¹⁵¹ Emevîlerin, özellikle Muâviye döneminde başlayan bir uygulama olarak minberlerden Hz. Ali'ye hakaret ettirmesi ve Hz. Osman'ı övmesi toplum tarafından hoş karşılanmamıştır. Bu siyasî tutumdan kaynaklı politikaya destek vermeyen gruplar tarafsız kalıp Hz. Ali veya Hz. Osman hakkında ırcâ etmeleri Mürcie'nin teşekkülünde de etkili olmuştur.¹⁵²

Emevîlerin iktidarı döneminde Hâricî gruplar, Hz. Ali taraftarları, Abdullah b. Zübeyr'in (ö. 73/692) hilafeti gibi çeşitli siyasî sorunlar bulunmaktaydı. Emevî orduları bir

¹⁴⁹ Kutlu, "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", 174.

¹⁵⁰ İbrahim Hakkı İnal, "İbn Teymiyye ve Mürcie", *İslam Bilimleri Araştırma Dergisi* 2 (2016), 6-21.

¹⁵¹ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 219-230.

¹⁵² Kutlu, *Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, 267-268.

yandan Hâricî gruplar ile savaşıırken diğer yandan Kûfe halkını zapt altına almaya uğraşmaktaydı. Bu sorunlar dışında Medine’de Abdullah b. Zübeyr’in hilafeti onların iktidarını sarsmaktaydı. Bu sorunların üstesinden gelebilmek için Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân (ö. 86/705), Haccâc b. Yusûf’u (ö. 95/714) görevlendirmiştir. Haccâc, Irak valisi olduğu zaman Kûfe’yi kılıç zoruyla hizaya getirmiş ve onlara çeşitli baskılar yapmıştır. Hâricîler üzerine ordular gönderen Haccâc, onlar ile yıllarca savaşmıştır. Abdullah b. Zübeyr meselesinin çözümü için Mekke’yi kuşatan ve Kâbe’yi mancınıklar ile taşılatan Haccâc, İbn Zübeyr’i bir ay darağacında asılı bırakmış ve bazı rivayetlere göre cenaze namazını kıldırıp cesedini Yahudi mezarlığına attırmıştır. Ayrıca İbn Ebû Leylâ (ö. 83/702), Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713), İbrâhim en-Nehaî (ö. 96/714) gibi aralarında mevâlî ve Mürcîî alimlerin de bulunduğu kişileri yıllarca takip ettirip bazılarını öldürtmüştür.¹⁵³ Emevîlerin siyasî ikbali için yapılan bu politikalar, toplumda ayrışmalara ve derin görüş farklılıklarına yol açmıştır. Haccâc’ın bu uygulamaları, İbnü’l-Eş’as isyanı gibi özellikle mevâlî ve Mürcîî grupların yoğun olduğu isyanlara yol açmıştır. İbnü’l-Eş’as isyanını, çalışmamız açısından özel kılan neden Saîd b. Cübeyr, Amr b. Mürre (ö. 116/734), İbn Ebû Leylâ gibi Mürcie’ye nispet edilen birçok ismin bu isyana destek vermesidir. Mürcie’nin, ortaya çıkması açısından önemi ise Mürcie’ye nispet edilen birçok önemli ismin ilk defa toplu bir organizasyon içerisinde hareket etmesidir. Kâ’bî, eserinde bu isimleri zikretmiş ve bu isyanı Mürcie’nin ortaya çıkışının sembolü olarak görmüştür.¹⁵⁴

3.1.1.2. Mürcie’nin Çıkışını Etkileyen Dinî Nedenler

Mürcie’nin, ortaya çıkışına etki eden en önemli faktörlerden ikincisi dinî nedenlerdir. Mürcie’nin ortaya çıkışının nedeni olarak Hâricîliğin büyük günah konusundaki görüşlerine karşılık verilen tepkiler kabul edilirse dinî nedenler en temel neden olarak değerlendirilmelidir. Yaşanılan dönem baz alındığında hayatın merkezinde yer alan en temel dinamik dindir. Bu bağlamda, dine sıkı sıkıya bağlı bir toplumda ortaya atılan her görüşün dini temel referans olarak kabul edip karşıt görüşünde referansını din üzerinden alması elzemdir. İslam Mezheplerinin birçoğunun özellikle isimlendirme konusunda dayanak olarak Kur’an’dan veya hadislerden yararlandıkları bilinmektedir.

¹⁵³ Ahmet Lütfi Kazancı, “Haccâc b. Yusuf es-Sakafi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/4 (1992), 117-127.

¹⁵⁴ Kâ’bî, *Kitâbü’l-makâlât*, 217-220.

Mürchie'nin ortaya çıkışına etki eden en önemli dinî nedenlerin başında Hâricîliğin ortaya çıkması ve büyük günah ile ilgili görüşlerinin İslam toplumunda infial yaratması gelmektedir. Hâricîlerin, büyük günah işleyen herkesin cehennemlik olduğuna dair görüşleri onların karşılarına ister istemez ılımlı bir görüşün çıkmasına yol açmıştır.¹⁵⁵ Mürchie, va'd ve vaîd konusunda Mu'tezile ve Vaîdiyye'nin karşısında bir konumda yer alır. Vaîdiyye, büyük günah konusunda ilk görüş belirten Hâricî fırkadır.¹⁵⁶ Kâdî Abdülcebbâr, Mu'tezile'nin beş temel esasına muhalif olan fırkaları sıralarken Mürchie'yi va'd ve vaîd esasına karşı olarak zikretmiştir.¹⁵⁷ Mürchie, büyük günah işleyen Müslümanların durumunu Allah'a bırakmış ve onların imanları hakkında yorumda bulunmamıştır. Bu tutumlarından dolayı onlara Mürchie ismi verilmiştir. Onlara, bu ismi ilk veren kişinin Hâricî Nâfi' b. el-Ezrak (ö. 65/685) olduğu iddia edilmektedir.¹⁵⁸ Bu bilgiler ışığında onların, Hâricî görüşlere karşı ilk çıkan fırkalardan biri olduğu ve ılımlı görüşlerinden dolayı da Mürchie adı ile isimlendirildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla onların ortaya çıkışına etki eden en önemli nedenlerin başında büyük günah meselesinde sarf ettikleri görüşleri gelmektedir.

Mürchie'nin ortaya çıkışına etki eden ikinci önemli neden, onların iman tanımında gizlidir. Onlar, ameli imandan bir cüz saymamışlardır. Onların, muhalifi olan Havarîc, Mu'tezile ve Ashâbü'l-hadîs gibi fırkalar ise amelin imandan bir cüz olduğunu savunmaktadırlar. Onlar, muhaliflerinin iman tariflerinin aksine daha ılımlı bir iman tarifi yapmışlardır. Onların, iman konusundaki tarifleri Mürchie fırkasının ana çerçevesini oluşturmuştur. Onların, iman konusundaki tariflerinin Hâricîlerin büyük günah konusundaki düşüncelerinden bağımsız olduğu düşünülemez. Zira Hâricîler, amelsiz imanı küfür nedeni saymışlardır.¹⁵⁹ Mürchie, İslam toplumunda ayrışmanın en şiddetli günlerinde ortaya çıkmış ve ılımlı yaklaşımlarıyla Müslümanların dağılmasını engellemeye çalışmıştır.¹⁶⁰ Onlar, ameli imandan bir cüz olarak kabul ettikleri takdirde Hâricîlerin büyük günah konusundaki görüşlerine karşı çıkma konusunda tereddüt edebilir veya Mu'tezile gibi onlara yakın sayılabilecek bir görüş serdedebilirlerdi.

¹⁵⁵ Kutlu, "Mürchie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", 173.

¹⁵⁶ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürchie ve Tesirleri*, 186.

¹⁵⁷ Kâdî Abdülcebbâr, *Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, 202.

¹⁵⁸ Recep Ardoğan, "Mürchie'de Farklı İman Tanımları", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (Güz 2014), 135-138.

¹⁵⁹ Süleyman Uludağ, "Amel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 13-16.

¹⁶⁰ İnal, "İbn Teymiyye ve Mürchie", 6-21.

Mürcie'nin, ortaya çıkışını Hz. Peygamber'in zikrettiğini söyleyen fırak müellifleri bulunmaktadır. Bağdadî, Hz. Peygamber'in "Mürcie'ye 70 peygamberin diliyle lanet olsun!" şeklinde isnat edilen bir hadis paylaşmış ve Mürcie'nin kim olduğunu soran kişileri Hz. Peygamber'in onları, "imanın söz olduğunu söyleyenler" olarak tasvir ettiğini nakletmiştir.¹⁶¹ Bu ve benzeri hadis olduğu rivayet edilen sözler, Emevîlerde yoğun olarak kullanılmıştır. Emevîlerin, cebrî kadercilik anlayışını topluma kabul ettirebilmek için birçok mevzû hadis uydurulmuştur. Bu anlayışın yerleştirilebilmesi için ulemadan destek sağlanmaya çalışılmış, destek vermeyen Ebû Hanîfe başta olmak üzere ulema sınıfı takibata uğramış, hapsedilmiş veya öldürülmüştür. Emevîlerin bu anlayışına bir tepki olmak üzere Hasan Basrî (ö. 110/728), "Kader Risalesi" olarak bilinen meşhur risalesini kaleme almıştır.¹⁶² Mürcie'nin görüşlerinin şekillenmesi, kökleşmesi ve kabullenilmesi noktasında Emevîlerin dinî metinleri kendi emeline uygun olarak kullanmasının da etkisi büyüktür.

Emevîlerin, Kûfe halkı başta olmak üzere Hz. Ali taraftarlarına ve onun soyundan gelenlere baskı yapması ve takip ettirmesi, ulemayı baskılaması başta imamet olmak üzere birçok kelâmî konuda fırkaların görüşlerinin şekillenmesine neden olmuştur. Onların, iktidarlarını meşrulaştırmak için dinî referanslar kullanması, ulemanın zikredilen hususlarda görüş belirtmesine zemin hazırlamıştır. Onların, cebrî kadercilik konusundaki söylemleri başta Gaylân ed-Dımaşkî (ö. 120/738) ve Hasan Basrî gibi isimlerin tepkilerini çekmiş ve mevcut yönetimin hoşuna gitmeyen görüşlerde bulunan bu isimlerden Gaylân öldürülmüştür. Onun, Emevî karşıtı sözleri Mürciî, Kaderî, Mu'tezilî gibi fırkalara nispet edilmesine neden olmuştur.¹⁶³ Emevîler, söz konusu fetvaların veya görüşlerin iktidarları açısından tehlike arz etmesi nedeniyle resmi fetva makamları ihdas ederek bu fetvaları sadece kadıların verebilmesine imkan tanımış ve bazı durumlarda muhalif alimlerin fetvalarına yasak getirerek onları engellemeye çalışmışlardır.¹⁶⁴ Emevîlerin, dinî politikaları veya dini kontrol altına alma girişimleri Mürcie ve diğer fırkaların görüşlerinin şekillenmesinde de rol oynamıştır. Karaman, Emevîler zamanında Şam'daki fıkıh otoritelerinin yönetime uygun hareket ettiğini söylemiştir. O, yönetime ise keyfilik ve topluluk menfaatinin hakim olduğunu belirterek bu durumun İslam toplumunda görüş farklılıklarını arttırdığını ve derinleştirdiğini söylemiştir. Bu durum dışında İslam memleketlerinde bir iki şehir hariç olmak üzere mevâlî alimler fıkıh otoritesi olmuştur.

¹⁶¹ Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 148.

¹⁶² Serhan Yıldırım, "Emevîlerde Siyasî Otoritenin Meşruiyet Araçları ve Bazı Hukuk Kurumlarına Etkileri", *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 6/1 (2023), 133-146.

¹⁶³ Cihat Tunç, "Gaylân ed-Dımaşkî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 414-415.

¹⁶⁴ Yıldırım, "Emevîlerde Siyasî Otoritenin Meşruiyet Araçları ve Bazı Hukuk Kurumlarına Etkileri", 138-139.

Mevâlînin ilmî faaliyetlerinin Arap fukahayı geçmesi Emevîleri endişelendirmiş ve onları mevâlî fukahanın görüşlerine karşı kayıtsız kalmaya sevk etmiştir. Bu yüzden Şam’da Arap fikhî üzerinden hareket edilirken diğer şehirlerde mevâlî fikhî ön plana çıkmıştır.¹⁶⁵

3.1.1.3. Mürcie’nin Çıkışına Etki Eden Sosyal ve Ekonomik Nedenler

Sosyal ve ekonomik nedenler, toplumun temel dinamiklerinden biri olduğu için toplum üzerinde ister istemez bazı sonuçlara neden olmaktadır. Öyle ki içinde iktidar değişikliği ve rejim değişikliği gibi keskin sonuçlarında olduğu bazı travmalara da yol açmaktadır. Bu travmalar neticesinde genellikle toplumun inanç yapısı derin yaralar almaktadır. Meşru olmayan politikalar veya toplumun içselleştiremediği politikalar, toplum nazarında iktidar sahiplerinin inanç dünyasını da tartışmaya açmakta ve onların dayattıkları görüşler toplum nazarında itibar görmediği gibi doğru olan yönleri de şaibeli duruma düşmektedir. Bu durumun en tipik örneği Emevî saltanatıdır. Muâviye, iktidarı döneminde Allah’ın kaza ve kaderi ile seçildiğini ve insanların başına gelen felaketlerin nedeni olarak kaderi göstermiştir. Bu tutum sonraki Emevî yöneticileri tarafından da takip edilmiştir. Hatta onlar, “Allah’ın en yüce askerleri” olduklarını iddia ederek Arap kavmiyetçiliğinin canlanmasına da neden olmuşlardır.¹⁶⁶

İlk iki halife ve Hz. Osman’ın ilk altı yıllık yönetiminde Müslümanlar arasında büyük problemler yok gibi görünse de özellikle Hz. Osman’ın ikinci altı yıllık döneminin en tartışılan konularının başında ekonomik ve sosyal nedenler gelmektedir. Hz. Osman’ın, akrabalarını devlet kademelerine ataması ve artan devlet gelirlerinin Mısır, Kûfe gibi yerlere daha az gönderilmesi bu konuda kendilerini dezavantajlı gören kesimlerin tepkisini çekmiş ve isyanlarına zemin hazırlamıştır.¹⁶⁷ Artan fetihlere ve ele geçen ganimetlere rağmen toplumun bir kesiminin bu imkanlardan daha az yararlanması memnuniyetsizliği arttırmıştır. Bu memnuniyetsizlik, Hz. Osman’ın öldürülmesi hadisesine yol açan nedenlerden birisi olmuştur.

Emevîler döneminde kısa bir süre sükunet sağlanmış olsa da özellikle Haccâc’ın Emevî iktidarında vali tayin edilmesiyle birlikte baskı devlet politikası haline gelmiştir. Haccâc’ın, azalan devlet gelirlerini arttırmak amacıyla mevâlî gruplardan cizye alması ve onları sürgüne tabi tutması Mürcîi grupların mevâlîler ile birlikte hareket etmesine neden olmuştur. Öyle ki

¹⁶⁵ Mehmet Nuri Güler, “Fıkhnın Bilimleşme Sürecinde Muhallif Mevâlî Fikhî ile Tepkisel Arap Fikhî”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22/37 (Ocak-Haziran 2017), 157-175.

¹⁶⁶ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 70-72.

¹⁶⁷ İsmail Yiğit, “Osman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 438-443.

sosyal ve ekonomik baskı nedeniyle yönetim aleyhine başlatılan isyanlarda mevâlîler başı çekmektedirler. İbnü'l-Eş'as isyanı, Mürciî gruplar başta olmak üzere mevâlî ve diğer grupların toplumsal olarak patlamasına yol açan örnek olaylardandır.¹⁶⁸

Emevîler, İslam devletini sosyal politikaları sonucu Arap devleti olma pozisyonuna getirmişlerdir. Onların, Arap olmayan unsurlara karşı kavmiyetçi yaklaşımları, mevâlîden Müslüman olmalarına rağmen cizye almaya devam etmeleri gibi ekonomik ve sosyal politikaları İslam kardeşliğini devletin zenginleşme politikalarına kurban etmiştir.¹⁶⁹ Emevîlerin, mevâlî unsurlara karşı bu uygulamaları topluma da sirayet etmiştir. Arapların mevâlîden kız alıp vermemeleri, farklı camilerde namaz kılmaları, mevâlîye künyeleri yerine isimleri ile hitap etmeleri, yolda yürürken öne geçmelerine izin vermemeleri, yemek davetleri ve merasimlerde onları köşelerde oturtmaları gibi uygulamalar onların mevâlîyi köle statüsünde görmelerinden kaynaklanmaktadır.¹⁷⁰ Bu uygulamalar sonucu olarak İslam toplumunda görüşler derinleşmiş, Arap ve mevâlî fikhî şeklinde fıkıh çevreleri oluşmaya başlamıştır.¹⁷¹

Emevîlerin lüks yaşamı ve israfa varan harcamaları, halkın olduğu kadar ulemanın da tepkisine neden olmuştur. Sahabeden Ebû Zerr'in, Muâviye'ye yaptığı eleştiriler fakir halk ile muhalif kesimin tepkisine yol açmış ve onları Emevî yönetimine karşı tavır almaya yöneltmiştir.¹⁷² Bazı makâlât yazarlarının Mürcie'den saydığı Gaylân b. Mervân'ın da Emevîlerin ekonomik harcamalarını ve onların bazı uygulamalarını eleştirdiği bilinmektedir. Onun, bu tür eleştirileri yüzünden öldürüldüğü iddia edilmektedir.¹⁷³ Bu tür eleştiriler ve sonrasında yaşanan infaz, sürgün veya hapis gibi birtakım cezalandırmalar toplumsal kırılmaları derinleştirmiştir.

Emevîlerin, vergi politikasından özellikle Irak ahalisinin muzdarip olduğu ve maddi açıdan sıkıntıya düştükleri rivayet edilmektedir. Onlar, Emevîleri Irak'tan topladığı vergileri sadece Şam halkına harcamakla suçlamış ve Emevîlere karşı yapılan isyanlarda bu durumu propaganda aracı olarak kullanmışlardır. Kûfe halkı, Zeyd b. Ali (ö. 122/740) isyanına destek verirken toplanan vergilerin hak sahiplerine eşit şekilde dağıtılması şartını da anlaşılmaya

¹⁶⁸ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 70-74.

¹⁶⁹ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 70-74.

¹⁷⁰ Şuheda Günçe, "Emevîler Dönemindeki Mevâlî Politikasının Rivayetlere Etkisi", *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5 (Bahar 2019), 15-20.

¹⁷¹ Güler, "Fıkıhın Bilimleşme Sürecinde Muhalif Mevâlî Fikhî ile Tepkisel Arap Fikhî", 157-175.

¹⁷² Abdullah Aydın, "Ebû Zer el-Gıfârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 266-269.

¹⁷³ Tunç, "Gaylân ed-Dımaşkî", 414-415.

koydurmuştur.¹⁷⁴ Bu durum, fırkaların görüşlerinin şekillenmesinde ekonominin de etkisinin önemli olduğuna işaret etmektedir.

3.1.2. Mürcie'nin Teşekkülü

Mürcie'nin ortaya çıkışını değerlendirdikten sonra onların teşekkül sürecini anlatmakta önem arz etmektedir. Onların, ortaya çıkışının Hz. Osman'ın öldürülmesi, Hâricîlerin büyük günah meselesine yaklaşımları veya İbnü'l-Eş'as isyanı gibi olaylar sonucu olduğunu yukarıda belirtmiştik. Kutlu da onların ortaya çıkışını anlatırken Şîî ve Mu'tezilî tarihçilerin Hz. Osman'ın öldürülmesini esas aldıklarını, Hanbelî tarihçilerin ise İbnü'l-Eş'as isyanını esas aldıklarını nakletmiştir. O, teşekkül sürecini de hicri 60-75 yılları arası olarak değerlendirmektedir.¹⁷⁵ Bulut da aynı tarihlere işaret ederek ilk ircâ fikrini Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye'nin ortaya attığı kabul edilirse hicri 60 yılında başlayan ortaya çıkış sürecinden itibaren hicri 75 yılı gibi teşekkül sürecinin tamamlandığını söylemiştir.¹⁷⁶ Watt da Mürcie'nin teşekkül sürecine atıfta bulunarak bu fırkanın Medine, Basra, Kûfe gibi farklı İslam beldelerinde ve Hammâd b. Ebû Süleyman (ö. 120/738), Hasan b. Muhammed (ö. 100/718), Hasan b. Hâris el-Müzenî (ö. ??/??), Ebû Salt es-Semmam (ö. ??/??) gibi farklı alimler tarafından yaklaşık 15 yıllık bir süreçte şekillendiğini söylemiştir.¹⁷⁷

Kutlu, Mürcie'nin teşekkül sürecinin Muâviye'nin Hz. Ali'yi mescidlerde lanetlemesi ve Hz. Osman'ı övmesi sürecinden sonra toplumun önemli bir kesiminin bu yaklaşıma tepki göstermesiyle kişi bazlı bir yaklaşımdan ziyade toplum tarafından ortaya konulan tepkiler sonucu oluştuğunu söylemiştir. Ona göre, Hz. Ali'nin ve Hz. Osman'ın durumları hakkında yorum yapılmayarak onların durumlarının ahirete bırakılması siyasî bir tavır olarak toplum nezdinde kabul görmeye başlamıştır. Bu durum neticesinde Muâviye'nin, Hâşimîlerin ve Hâricîlerin, Hz. Ali ve Hz. Osman hakkındaki tutumları reddedilmeye başlanmıştır. İrcâ söylemi, son iki halifenin durumunun tartışılmaları neticesinde evrilerek büyük günah işleyenler hakkında da benzer söylemlere etki etmiştir. Böylece Mürcie'nin görüşlerinin teşekkül süreci başlamıştır.¹⁷⁸

Kutlu, teşekkül sürecinin ilk aşamasının Hz. Ali ve Hz. Osman'ın Hâricîler tarafından tekfir edilmesinden sonraki süreçte başladığını belirtmiştir. O, Mürcie'nin ilk ircâ fikirlerini

¹⁷⁴ İsmail Yiğit, "Emevîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 87-104.

¹⁷⁵ Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, 267-268.

¹⁷⁶ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 70.

¹⁷⁷ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 199.

¹⁷⁸ Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, 268-269.

dile getirmesiyle görüşlerini zikrettikleri hicri 60 yılını teşekkül sürecinin başlangıcı olarak kabul etmiş ve ikinci aşamanın Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye'nin “*Kitâbü'l-ircâ*” eserini yazmasıyla başladığını söylemiştir.¹⁷⁹ Watt, Mürcie'nin Hz. Ali ve Hz. Osman hakkındaki ircâ düşüncesinin yarım asır sonra toplum tarafından bilinçli bir şekilde benimsenmeye başladığını belirtmiştir.¹⁸⁰ Bu yaklaşım, hicri 740'lı yıllara kadar Mürciî düşünce konusunda toplumun endişelerinin devam ettiğine işaret etmektedir. Bu durumun önemli nedeni olarak Mürcie'nin başta İbnü'l-Eş'as isyanı (ö. 85/704)¹⁸¹, Zeyd b. Ali (ö. 122/740)¹⁸², Yezîd b. Mühelleb (ö. 102/720)¹⁸³ ve Harîs b. Süreyc (ö. 128/746)¹⁸⁴ isyanları olmak üzere birçok isyana destek vermesinden¹⁸⁵ dolayı Emevîler tarafından baskıya uğramaları ve marjinal gruplar içerisinde değerlendirilmeleri sebebiyle olduğu kanaatindeyiz.

3.1.3. Mürciî Fikirleri Savunan İlk Eserler

Edebiyat, tarihin her döneminde kullanılan en etkili enstrümanlardan biri olmuştur. Bazen halkın sıkıntılarını dile getirmek için şiir, kaside, beyit olarak karşımıza çıkmış iken bazen bir görüşün yayılması için kitap, makâle, manifesto gibi eserler olarak ortaya çıkmıştır. Günümüz şartlarında dahi bir fikrin yayılmasında en etkili silahlardan biri olarak kullanılmaya devam edilmektedir. Bu etkili silahın mezheplerin yerilmesi veya övülmesi sürecinde de kullanıldığı bilinmektedir. Makâlât yazarlarının, mezhepleri tanıtırken kullandıkları en önemli etkenlerden olan bu eserler, bugün izleri silinmiş olan birçok fırkanın da tanıtılması sürecinde bize yardımcı olduğu görülmektedir.

Mürcie fırkasının tanıtılması sürecinde muhaliflerinin payı büyüktür. Öte yandan Mürciî oldukları bilinen kişilerce yazılmış şiir, kaside, kitap gibi eserler Mürcie'nin görüşlerinin bir kısmının da olsa bize ilk elden ulaşmasında kaynaklık etmesi açısından önemlidir. Mürciî eserleri tanıtırken ayrı ayrı tasnif etmeden okuyucuya bilgi vermesi açısından

¹⁷⁹ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 104-105.

¹⁸⁰ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 196.

¹⁸¹ Bu isyan hakkında Mürcie'nin Siyasî ve Sosyal Faaliyetleri başlığı altında bilgi verilmiştir.

¹⁸² Bu isyan Emevîlerin yönetimine karşı yapılmış ve başta Kûfeliler olmak üzere Hz. Ali taraftarlarının desteği ile başlamıştır. İsyân başarıya ulaşamamış, Zeyd b. Ali isyan sırasında öldürülmüştür. bk. Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, *Büyük İslam Tarihi*, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2017), 9/539-542.

¹⁸³ Bu isyan, Yezîd b. Mühelleb'in tahta yeni geçen Emevî halifesi Yezîd b. Abdülmelik'e biat etmeyerek Basra'yı ele geçirmesi üzerine başlamıştır. Bu isyanda Yezîd b. Mühelleb halkı Kur'an ve sünnete uymaya çağırmıştır. Ayrıca Emevîlere karşı yapılacak cihadın Türkler ve diğer gayri Müslim gruplara karşı yapılacak savaştan daha efdal olduğunu söylemiştir. Onun bu çağrısına aralarında mevâlinin de olduğu birçok grup destek vermiştir. bk. Fatma Odabaşı, “Yezîd b. Mühelleb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 522-523.

¹⁸⁴ Bu isyan hakkında Mürcie'nin Siyasî ve Sosyal Faaliyetleri başlığı altında bilgi verilmiştir.

¹⁸⁵ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 125-126.

yüzeysel bir şekilde ele aldık. Aynı başlıklar açmadan paragraf düzeni içinde tanıtarak bu konuyu nihayete erdirdik.

Mürciî eserlerin ilki, Hasan b. Muhammed b. el-Hanefîyye'ye izafe edilen “*Kitâbü'l-îrcâ*” adlı eserdir. Bu eserin Hanefîyye tarafından yazılmadığı, Kûfeli Mürciî grupların Hâricîler ve Şîa'ya karşı durumlarını güçlendirmek için Hasan b. el-Hanefîyye'ye eseri mâl ettiklerine dair rivayetler mevcuttur.¹⁸⁶ Eserin iki sayfa şeklinde bir risale olduğu ve içeriğinde ümmetin birlikteliğine yönelik ibareler ile bilhassa Şîî bazı gruplar tarafından imametleri konusunda şaibeler ortaya atılan Hz. Ömer ile Hz. Ebû Bekîr hakkında övgüyle bahsedilmektedir. Ayrıca Hz. Ali ve Hz. Osman taraftarları arasında cereyan eden olaylar ile ilgili tarafsız kalınmasına yönelik telkinler de bulunmaktadır. Bu bilgiler dışında “Sebeiyye” adı ile bilinen ve Müslümanlar arasında nifak çıkarmakla suçlanan Şîî bir gruptan söz edilmektedir.¹⁸⁷ Muhammed b. Şebîb (ö. 319/931), Bişr el-Merisî (ö. 218/833), İsmail b. Hammâd b. Ebî Hanîfe (ö. 212/827) ve Hüseyin b. Muhammed b. Abdullâh en-Neccâr'a (ö. 230/845) ait “*Kitâbü'l-îrcâ*” olarak isimlendirilen eserler de bulunmaktadır. Fakat bunların akıbetlerine yönelik bir bilgi bulunmamaktadır.¹⁸⁸

Mürciî eserlerden elimize ulaşanlardan ikincisi *İrcâ kasideleri*'dir. Bu kaside türünden iki ayrı şaire ait iki farklı eser bulunmaktadır. Bu kasidelerden ilki şair Sâbit Kutnâ'ya (ö. ??) aittir. Bu kasidede ircâ akidesinin özünü açık ve net bir anlatımla aktardığı ve bu vesikanın Horasan'daki ircâ akidesini bize ilk ulaştıran evrak olduğu rivayet edilmiştir.¹⁸⁹ Mürciî kasidelerden ikincisi Muhârib ibn Disâr es-Sedûsî'ye (ö. ??) aittir. Kûfe kadılığı yapmış olan bu zâtın, yazmış olduğu kaside Kûfe Mürciîliği adına yazılmış ilk yazılı metin olarak görülmektedir. 33 beyitten oluştuğu söylenen kasidenin, Şîî çevreler tarafından tepkiyle karşılandığı ve Şîî şairler tarafından karşılık verildiği belirtilmektedir.¹⁹⁰ Bu şiirler dışında da Avn b. Abdillâh (ö. 110/728), Ebû Ru'be (ö. ??), Ebû'l-Âsım el-Leysî (ö. ??) ve Attâbî (ö. ??) gibi şairlere ait eserlerin bulunduğu fakat bu eserlerde Mürcie'ye dair bilgilerin çok az olduğu rivayet edilmektedir.¹⁹¹

¹⁸⁶ Ethem Ruhi Fıġlalı, “Hasan b. Muhammed b. Hanefîyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 331-332.

¹⁸⁷ Fıġlalı, “Hasan b. Muhammed b. Hanefîyye”, 331-332.

¹⁸⁸ Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, 296.

¹⁸⁹ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 18.

¹⁹⁰ Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, 295.

¹⁹¹ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 17.

Mürciî eserler konusunda kaynaklarda geçen bilgiler sınırlıdır. Kutlu, Mürciî edebiyat başlığı altında tasnif ettiği eserler içinde Ebû Hanîfe'ye ait olduğu bildirilen eserleri de zikretmektedir. Kutlu'ya göre, Ebû Hanîfe'ye ait olduğu iddia edilen *er-Risâle ilâ Osmân el-Bettî*, *Kitâbü'l-Alîm ve'l-Mute'allim*, *el-Fıkhu'l-ebsat*, *el-Fıkhu'l-ekber* ve *el-Vasiyye* adlı eserler, Mürcie'nin temel görüşleri ve bu görüşlerin savunulmasından bahsettiği için Mürciî eserler içinde zikredilmiştir.¹⁹² *Er-Risâle* hariç bu eserler genellikle soru cevap şeklinde ilerlemektedir. Fıkıh, kelâm veya diğer dini konular ile ilgili Ebû Hanîfe'ye sorulan soruların cevaplarını Ebû Hanîfe cevaplandırmaktadır. *Er-Risâle* de ise Osmân el-Bettî'ye (ö. 143/760) dönemin siyasî olayları ve Ebû Hanîfe'ye yönelik özellikle Mürciî olduğuna dair eleştirilere cevap verilmektedir.¹⁹³

Mürcie'ye nispet edilen ve makâlât türü olarak belirtilen eserler de mevcuttur. Bu eserlerin ortak noktası Kerrâmiyye'ye mensup alimler tarafından yazılmasıdır. Bunlardan ilki “*Makâlât*” ismi ile bilinen ve Muhammed b. Kerrâm (ö. 255/869) tarafından yazılan nefsin zühd ve zahmet içinde yaşaması ile şehvani arzularının teskinine yönelik tasavvufî içerik bulunan bazı hadisler, görüşler ve ahlâkî ilkeler içeren makâlelerden oluşmaktadır. İçeriğine yönelik bilgilere bakılırsa bu eser bilinen manada fırkaları anlatan bir makâlât türü değildir. İkinci makâlât eseri, İslam fırkalarını anlatan “*Kitâbu'r-red alâ'l-bid'a*” adıyla neşredilmiş ve müellifi Ebû Mutî' Mekhûl b. Fazl en-Nesefî¹⁹⁴ (ö. 199/814) olan eserdir. Bu eserlerden üçüncüsü “*Makâlât*” adı ile bilinen Muhammed b. Heysam'a (ö. V/XI yy.) ait eserdir.¹⁹⁵ Bu eserlerin içeriğine yönelik bilgiler sınırlıdır.

3.2. Mürcie'nin İman Nazariyesi

Mürcie, diğer itikadî fırkalar gibi kendine has üslubu ve görüşleri olan bir fırkadır. Onların görüşlerinin şekillenmesinde Müslümanların içinde bulunduğu kaotik ortamın, siyasî çekişmelerin, ekonomik durumun ve dini grupların da katkısı büyüktür. Onlar da diğer

¹⁹² Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, 295.

¹⁹³ bk. Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: İfav Yayınları, 2017).

¹⁹⁴ Nesefî'nin, mezkûr kitabında imanın tanımını yaparken imanı “söz” kavramı ile açıklaması, başka bir eserinde Muhammed b. Kerrâm'dan övgü ile bahsetmesi, Kerrâmiyye'yi bid'at fırkalar içerisinde değerlendirmemesi gibi nedenlerle Kerrâmî olduğuna dair iddialar mevcuttur. Onun, zikrettiğimiz eserinde kurtuluşa eren fırka olarak “Ehlü'l-Cemâati'l-Mürciûn” ismini zikretmesine rağmen sapkın fırkalar içerisinde Mürcie'yi de zikretmesi, onun kastının zemmedilen Mürcie olduğuna dair görüşler de vardır. Her ne kadar Nesefî Kerrâmiyye içerisinde değerlendirilse de onun Hanefî-Mürciî çizgisinde değerlendirenler de bulunmaktadır. bk. Züleyha Birinci, “Ebû Mutî' en-Nesefî'nin Mezhebî Kimliği: Mürciî veya Kerrâmî Olduğuna Dair İddiaların Değerlendirilmesi”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (Aralık 2021), 226-257.

¹⁹⁵ Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, 296-297.

muhalifleri gibi bu görüşlerinden dolayı siyasî atmosfere göre bazen baskıya uğramışlar bazen de desteklenmişlerdir. Özellikle iman-amel ilişkisi konusundaki görüşleri ile ön plana çıkan Mürcie, Sünnî yaklaşımın gelişmesinde önemli bir vazife görmüştür. Onların, iman konusundaki yaklaşımları genel olarak Hanefî-Mâtürîdî gelenek tarafından devam ettirilmiştir.

İslam Mezhepleri Tarihi'nde iman kavramı denildiğinde ilk akla gelen fırka Mürcie'dir. İman ile bağlantılı olarak geliştirilen iman-amel ilişkisi, imanda istisna, imanın artması veya azalması, iman konusunda meleklerin veya peygamberlerin imanı ile mü'minlerin imanının eşit olması gibi konuların ortaya atılarak tartışılmasında Mürcie öncülük etmiştir. Bu bakımdan Mürcie'nin iman nazariyesinden az da olsa bahsetmek gerekmektedir.

İman-Amel İlişkisi

İman ve amel kavramlarının bir bütün olup olmadığı konusu İslam fırkaları tarafından yoğun olarak tartışılmıştır. Bu tartışmanın ilk çıkış sebebini sahabe devrine kadar götüren Öztürk'e göre, Benî Saîde'deki ilk hilafet tartışması, Cemel Vakası, Sıffin Savaşı, Emevî hilafetinin siyasî anlayışı, mihne gibi siyasî nedenlerden kaynaklı olarak iman-amel ilişkisi tartışılmaya başlanmıştır.¹⁹⁶ İman-amel ilişkisinin tartışılmaya başlanmasıyla birlikte çeşitli fırkalar bu mesele üzerinden görüşler serdetmişlerdir. Hâricîler ve Mu'tezile, iman ile ameli bir bütün olarak değerlendirmişlerdir. Hâricîler, amelsiz imanı küfür nedeni saymış, Mu'tezile ise bu durumu fık olarak değerlendirmiştir. İmam Mâlik (ö. (179/795), İmam Şâfiî (ö. 204/820) ve İmam Ahmed (ö. 241/855) gibi Sünnî fıkıhçılar da amel-iman birlikteliğini savunmuşlardır. Fakat onlar, ameli olmayan birini kafir olarak değerlendirmemişlerdir.¹⁹⁷ Selef, Şâfiî ve Ehl-i hadîs'e göre, ameli terkeden birisi kalben iman ve dil ile ikrar konusunda inkar etmiyorsa ameli terkettiğinden dolayı fasıktır.¹⁹⁸ İbn Hazm, imanın sadece Allah'ı kalp ile tasdik olduğunu Cehm b. Safvân ile Eş'arîlerin savunduğunu söylemiştir. O, Kerrâmiyye ve Ebû Hanîfe'nin iman ile ilgili görüşünü de zikrettikten sonra Cehm, Ebû Hanîfe, İbn Kerrâm ve Eş'arî'nin iman ile ameli ayırıştırmasının nedeni olarak onların lügatta imanın "tasdik" manasına geldiğini, amelin ise tasdik manasına gelmediği için imandan sayılamayacağını kabul ettiğini söylemiştir. İbn Hazm, Eş'arî'yi Mürcie fırkaları içerisinde zikretmiştir.¹⁹⁹ Eş'arî, imanın kalben tasdik ve dil ile ikrar olduğunu kabul etmiştir. O, bu tanımından dolayı Mürcie

¹⁹⁶ Mustafa Öztürk (ed.), *Hayatın Anlamı İman* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 141-142.

¹⁹⁷ Uludağ, "Amel", 13-16.

¹⁹⁸ İsmail Yörük, "Sistematik Kelâm problemi Olarak İmanın Artması ve Eksilmesi Meselesi", *Diyanet İlmî Dergi*, 29/2 (Nisan-Haziran 1993), 50.

¹⁹⁹ İbn Hazm, *Dinler ve Mezhepler Tarihi*, 2/737.

içerisinde değerlendirilmiş olmalıdır.²⁰⁰ Ebû Hanîfe ve Mâtürîdî, iman-amel ilişkisini bir bütün olarak değerlendirmemişler ve ameli imanın bir parçası olarak görmemişlerdir.²⁰¹ Ebû Hanîfe'nin bu yaklaşımı, onun Mürcie içinde değerlendirilmesine neden olmuştur. Bu izafe Ebû Hanîfe'ye has olmayıp ameli, imandan bir cüz saymayan hemen hemen herkes bu yaklaşımlarından dolayı makâlât müellifleri tarafından Mürcie içerisinde değerlendirilmişlerdir. Cehm b. Safvân, Gâylan ed-Dımaşkî, Hüseyin en-Neccâr gibi isimler bunlardan bazılarıdır. Müelliflerimiz Kâ'bî ve Eş'arî de bu saydığımız isimler ile dördüncü bölümde zikrettiğimiz diğer Mürcîî isimleri iman tanımlarından dolayı Mürcie'den saymışlardır.²⁰²

Mürcie'nin, diğer fırkalardan ayrılmasının en önemli nedenlerinden birisi onların iman-amel ilişkisi hakkındaki görüşleridir. Mürcie, iman ile amelin bir bütün halinde değerlendirilemeyeceğini ve iki kavramın birbirinden farklı olduğunu söylemiştir. Mürcie, amelin imanın bir sonucu olduğunu, amelin iman olarak nitelenmesinin mecazi açıdan mümkün olabileceğini belirtmiştir. Onlara göre, bir hükmün farz olması ayrı bir mesele, farz olması hasebiyle yerine getirmek için çaba sarf edilmemesi ayrı bir meseledir. Yani bir Müslüman bir hükmün farz olduğuna inandığı halde günah olduğunu bile bile uygulamadığı takdirde kafir olmaz.²⁰³

Mürcie'nin, farklı iman tanımlarına bakıldığında ameli imandan bir cüz saymadığı görülecektir. Mürcîî fırkaların iman tariflerinde; marifet, kalp fiilleri, ikrar ve tasdik tanımları belirleyici rol oynamaktadır.²⁰⁴ Şunu belirtmeliyiz ki amel ve imanın birbirinden müstakil kavramlar olduğu, birbirinin yerine kullanılamayacağı ve amelin imanın özüne dahil edilemeyeceği konusunda tüm Mürcîî gruplar aynı görüştedirler.²⁰⁵

İmanda Artma veya Azalma

Mürcie'nin, ameli imandan bir cüz saymadığını ve bu iki kavramın birbirlerinin yerine kullanılamayacağını belirttikten sonra iman-amel bağlamında en çok tartışılan ikinci konu olarak imanın artması ve azalması meselesini zikredebiliriz. Bu konu da iman-amel ilişkisi gibi iman konusunda tartışılan önemli meselerdendir. İmanın artmasını veya azalmasını Hâricîler,

²⁰⁰ Yavuz, "Eş'arîyye", 447-455.

²⁰¹ Zekerya Sarıbulak, "Ebû Hanîfe ve Mâtürîdî'ye Göre İman-Amel Bağlantısı", *Ulum Dinî Tetkikler Dergisi*, 6/1 (Temmuz 2023), 55-79.

²⁰² bk. Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 204-234. ; Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 189-549.

²⁰³ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 73.

²⁰⁴ Ardoğan, "Mürcie'de Farklı İman Tanımları", 131.

²⁰⁵ Kutlu, "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", 190.

Mu'tezile, Ehl-i hadîs, Zeydiyye, Selefiyye ve Eş'arîler gibi birçok fırka kabul etmiştir. Sünnî fıkıh ekolleri içerisinde İmam Mâlik, İmam Şafiî ve İmam Ahmed imanın artmasını ve azalmasını kabul etmişlerdir. Ebû Hanîfe ve Mâtürîdî (ö. 333/944) dışında hemen hemen her Sünnî ekol bu konuda icma etmiştir.²⁰⁶ Mezkûr fırkaların ve fıkıh ekollerinin, imanın artma veya azalmasını kabul etmelerinin nedeni, ameli imandan bir cüz olarak görmelerinden kaynaklanmaktadır.

İmanın artması veya azalması konusunda Mürcîî grupların çoğunluğu hemfikirdir. Mürcîî gruplardan sayılan Neccâriye'ye göre, iman artar ama eksilmez. Onlara göre, Allah tek bir emirle inanılacak şeylerin tümüne inanmamızı emretmiştir. Bu emirlerden birini yerine getirmeyen imandan çıkmaz. Bazı insanlar, Allah'ı bilme ve tasdik etme konusunda daha baskındır. Dolayısıyla onların bu tavırları sayesinde imanları artar fakat işledikleri günahlar yüzünden imanları azalmaz.²⁰⁷ Bu görüş, Mürcie fırkaları içinde istisna olan görüşlerdendir. Bazı makâlât müellifleri tarafından Mürcie'den sayılan Ebû Hanîfe, imanın artma veya azalmasının söz konusu olamayacağını ve artıp eksilen şeyin amel olduğunu belirtmiştir. Yine o, iman konusunda sağlamlık açısından bir farkın olabileceğini söylemiş ve Hz. Peygamber'in imanı ile herhangi bir mü'minin imanının aynı sağlamlıkta olamayacağını açıklamıştır.²⁰⁸ Eş'arî, Ebû Hanîfe, Ebü'l-Hüseyn es-Sâlihî (ö. ?/?), Ebû Şimr (ö. 215-225/830-840 civarı), Yûnus es-Semerî (ö. ?/?), Gâylan b. Mervân (ö. 120/738), Muhammed b. Şebîb (ö. 319/931), Cehm b. Safvân (ö. 128/745-746), Gassân el-Kûfî (ö. II./VIII. yüzyıl) gibi Mürcie'den saydığı birçok ismin imanın artmayacağını ve azalmayacağını kabul ettiğini söylemiştir.²⁰⁹ Kâ'bî de Ebû Hanîfe, Gassân el-Kûfî, Ebû Şimr ve Gaylân b. Mervân gibi isimlerin iman tanımlarına yer verdikten sonra onların imanın artmayacağını veya azalmayacağını kabul ettiğini belirtmiştir.²¹⁰ Mürcie fırkalarının, imanın artma veya azalmasını kabul etmemelerinin nedeni, onların ameli imandan bir cüz olarak görmemelerinden kaynaklanmaktadır.

İmanda İstisna

İman konusunda diğer bir yaklaşım imanda istisna olup olmadığı hususudur. İmanda istisna olup olmadığı konusu, iman-amel yaklaşımı açısından önemli konulardandır. Kelâm ilminde imanda istisna olup olmadığı hususu iman tanımı, unsurları, amelle ilişkisi, imanda

²⁰⁶ Metin Avcı, "İmam Mâtürîdî'ye göre İmanda Artma ve Eksilme Sorunu", *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 15/1 (Bahar 2022), 196-198.

²⁰⁷ Kutlu, "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", 192.

²⁰⁸ İsmail Kaya, *Fıkıh-ı Ekber Şerhi*, (İstanbul: Madve Yayınları, 1996), 102-103.

²⁰⁹ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 204-234.

²¹⁰ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 385-389.

artma-azalma ve mü'minin ölüm anındaki durumu gibi tartışmalar sonucu ortaya çıkmış bir konudur.²¹¹ Bu konudaki tartışmalar sahabe dönemine kadar götürülmektedir. Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Mes'ûd ve Muaz b. Cebel gibi sahabenin ileri gelenlerinin, imanda istisna yapılmamasını savundukları iddia edilmektedir. Bu tartışmanın başını Ehl-i hadîs ve Mürcie fırkaları çekmektedir. İmam Ahmed, İmam Mâlik ve İmam Şafiî gibi fıkıh alimleri imanda istisna olması gerektiğini savunanların başında gelmektedir.²¹² İbn Hazm, imanda istisna görüşünün İbn Mes'ud'un görüşü olduğunu belirtmiş ve bu konuda İbn Mes'ud'un isabet ettiğini söylemiştir. O, Mürcie'yi istisna konusunda cahillikle suçlamış ve bir kişinin "Allah katında ben kesinlikle mü'minim" demesinin kendisi için vacip olduğu görüşünü serdetmiştir.²¹³

Mürcie, imanda şüphe olmayacağını, İslam'da mü'min, münafık ve kafir olmak üzere üç grup dışında bir grup bulunmadığını, mü'min olanların, "ben gerçekten mü'minim" demesi gerektiğini savunmuştur. Bu tartışmalardan dolayı imanda istisnayı kabul etmeyenler Mürciî olarak görülmüş, Mürcie de bu durum üzerine şartlı imanı yasaklamış ve bunu kabul edenleri "Şüpheciler" olarak anmaya başlamıştır. Bir görüşe göre, ircânın şartlı imanı terk ile başlayacağı rivayet edilmiştir.²¹⁴

Müelliflerimiz Kâ'bî ve Eş'arî, Mürcie'nin iman tanımına ve imanda artma ya da azalma konusuna değinmelerine rağmen imanda istisna konusunda Mürcie'nin görüşlerine eserlerinde yer vermemişlerdir.

İmanda Eşitlik

İman-amel yaklaşımı hususunda diğer önemli bir tartışma imanda eşitlik konusudur. İmanda eşitlik, bütün Müslümanların iman noktasında eşit olması üzerine ortaya atılmış bir görüş olup bu görüşün en önemli savunucusu başta Ebû Hanîfe olmak üzere Mürcie'nin büyük çoğunluğudur. Bazı görüşlerinden dolayı Mürcie'den sayılan Neccâriye ve Muhammed b. Şebîb imanda eşitlik konusunda Mürcie'nin diğer grupları gibi düşünmemektedirler. Onlar, Müslümanların iman konusunda birbirlerinden üstün olabilecekleri kanaatini taşımaktadırlar. Mürcie, Allah'ın vahyi tamamladıktan sonra insanların arasında iman noktasında üstünlük adına bir durumun kalmadığını, Hz. Ebû Bekîr ile Ebû Müslim el-Horasânî'nin iman

²¹¹ İlyas Üzümlü, "İstisna", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 392-393.

²¹² Zübeyir Bulut, "Kelâmda 'İmanda İstisna' Tartışmaları", *İslâmî İlimler Dergisi*, 1-2 (Bahar 2009), 199-214.

²¹³ İbn Hazm, *Dinler ve Mezhepler Tarihi*, 2/838-840.

²¹⁴ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 162-163.

noktasında eşit olduğunu ve Allah'ın kulları için farz kıldığı imanın, istisnasız bütün kulları için farz kıldığı iman ile aynı olduğunu söylemiştir.²¹⁵

İmanda eşitlik konusunda Ehl-i hadîs ve Zeydiyye fırkaları Mürcie'yi eleştirmiş, onların meleklerin imanı ile insanların imanını eşit görmesini kabul etmemişlerdir. Ehl-i hadîs'ten Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838), peygamberlerin, meleklerin ve insanların imanda eşit oldukları görüşünün Allah'a karşı haddi aşmak anlamına gelebileceğini söylemiştir.²¹⁶ Hanefî alimlerden Ali el-Kârî (ö. 1014/1605), Ebû Hanîfe'nin imanda eşitlik kavramına açıklık getirmek için meleklerin ve mü'minlerin ilk iman ettikleri noktada eşit olduklarının kastedildiğini söylemiştir. Muhammed eş-Şeybanî'nin (ö. 189/805) bir mü'minin Cebrail'in imanı ile kendi imanını eşit görmesini doğru bulmadığını nakleden Kârî, bu durumun körlük ile görme arasındaki farka benzediğini belirterek görmedeki seviye farkı gibi imanda da seviye farkları olduğunu söylemiştir.²¹⁷

Ebû Hanîfe'nin, peygamberlerin imanı ile mü'minlerin imanının aynı olduğu konusundaki görüşü, özellikle Ashâbü'l-hadîs tarafından çok eleştirilmiştir. Fakat o, bu tanıımı yaparken peygamberlerin imanının sevap ve ibadetler noktasında mü'minlere üstünlüğünü kabul etmiştir. Onların, Allah'ın seçtiği üstün kullar olduğunu belirten Ebû Hanîfe, Allah'ın onların namazlarını, evlerini, sözlerini ve diğer geriye kalan her şeylerini insanlardan üstün kıldığını belirtmiştir.²¹⁸ Ebû Hanîfe'nin bu düşüncesi, onun iman tanımından kaynaklıdır. Zira o, iman ile ameli birbirinden ayrı kavramlar olarak gördüğü için iman eşitliğini savunmuş olabilir. Keza o, mü'minlerin iman ve tevhid bakımından eşitliğini savunurken ameller noktasında eşit olmadıklarını söylemiştir.²¹⁹ Yine Ebû Hanîfe'ye göre, mü'minlerin imanı ile meleklerin imanı eşittir. Ona göre, mü'minler Allah'ın birliği, rububiyeti, kudreti ve Allah'ın katından gelen her şeyi meleklerin ikrar ettikleri gibi ikrar etmişler ve peygamberlerin tasdik ettikleri gibi de tasdik etmişlerdir.²²⁰

Müelliflerimiz Kâ'bî ve Eş'arî, Mürcie'nin iman tanımlarına yer verirken onların imanda eşitlik konusunda Mürcie'nin görüşlerine yer vermedikleri görülmüştür. Bu konuya yer vermemelerinin nedeni, bu görüşü Ebû Hanîfe dışında güçlü bir şekilde dile getiren ve Mürcîî

²¹⁵ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 177-179.

²¹⁶ Rumeysa Özen, *İlk Dönem İmanın Mâhiyeti Tartışmaları*, (Ordu: Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 73-74.

²¹⁷ Murat Akın, "Ebû Hanîfe'nin İmanda Eşitlik Görüşü ve Sosyal Hayata Yansıması", *Kader Dergisi*, 20/1 (Haziran 2022), 272-273.

²¹⁸ Ebû Hanîfe, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 15.

²¹⁹ Ebû Hanîfe, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 56.

²²⁰ Ebû Hanîfe, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 13.

olarak nitelendirilen bir alimin olmayışı veya Mürcie konusunda fazla teferruata girmek istememeleri olabilir.

İman ve İslam Kavramı

İman-amel yaklaşımının tezahürlerinden birisi olan ve yoğun olarak tartışılan hususlardan bir diğeri iman ve İslam'ın aynı manaya gelip gelmediğidir. İman ve İslam'ın aynı manaya gelip gelmediği, her Müslümanın aynı zamanda mü'min olup olmadığı veya her mü'minin Müslüman olup olmadığı gibi hususlar kelâmcılar arasında tartışmalara konu olmuştur. Mu'tezilî ve Mürcî kelâmcılar bu konuda paralel görüş serdetmektedirler. Onlar iman ile İslam'ın aynı anlama geldiğini kabul etmişlerdir. Buharî, İbn Mende, Halimî gibi selefiler de iman ile İslam'ın aynı anlama geldiğini savunmuşlardır. Ahmed b. Hanbel başta olmak üzere Selefiyye, İslam'ı söz olarak imanı da amel olarak tanımladıklarından dolayı bu iki kavramın birbirinden farklı manalara geldiğini söylemektedirler. Şîî fırkalardan Râfiziler de iman ile İslam'ın farklı anlamlarda kullanıldığını kabul etmektedirler.²²¹

Bu konunun tartışılmasının en önemli nedeni, iman-amel birlikteliği veya ayrılığı noktasındaki tartışmalardan kaynaklanmaktadır. Mürcie bu konuda, iman ve İslam'ın aynı manaya geldiğini benimser ve her mü'mini Müslüman olarak kabul eder. Keza her Müslümanı da mü'min olarak kabul etmektedirler.²²² Ebû Hanîfe, iman ve İslam'ın sözlük manası olarak farklı anlamlara geldiğini ama bu iki kavramın birbirinden bağımsız olamayacağını söylemiştir. O, bu iki kavramın bir şeyin içi ve dışı gibi olduklarını beyan etmiştir.²²³ Yine Ebû Hanîfe'ye talebelerinden birisinin iman ne olduğu şeklinde sorduğu soru üzerine Ebû Hanîfe: "İman; tasdik, marifet, yakîn, ikrar ve İslâm'dır." şeklinde cevap vermiştir. Zikredilen kavramlar birbirinden farklı olmasına rağmen hepsinin anlamının iman olmasını açıklamasını soran talebesine Ebû Hanîfe şöyle demiştir: "Bunlar, birbirinden farklı ve fakat hepsi de bir manaya, iman manasına gelen kelimelerdir. Allah'ın Râb olduğunun ikrarı, tasdiki, kesin inancı ve kesin bilgisidir. Bütün bunlar, muhtelif lafızlar olmalarına rağmen manaları birdir. Meselâ bir kimseye ey insan!, ey adam! veya ey filanca! denilmesi gibi. Söyleyen kimse bu kelimelerle aynı manayı kastettiği halde muhtelif isimlerle çağırması olmaktadır."²²⁴

²²¹ Hilmi Karaağaç, "İtikâdî Mezheplerde İman-İslam İlişkisi", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (Şubat 2012), 104-118.

²²² Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 182-185.

²²³ Ebû Hanîfe, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 56.

²²⁴ Ebû Hanîfe, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 12-14.

Mürchie, iman ve İslam'ın tek bir isim olduğunu, imanın derece itibariyle İslam'a üstünlüğünün bulunmadığını, mü'min ve Müslüman kavramlarının aynı manaya geldiğini söylemiştir. Yine Mürchie, iman ve İslam hususunda inananların eşit olduklarını söylemiş ve şüpheyi düşürme tehlikesinden dolayı bu iki kavramda istisnanın mümkün olmadığını açıklamıştır.²²⁵ Mürchie, iman ve İslam kavramlarının aynı olduğu şeklindeki kabulünden dolayı Ashâbü'l-hadîs ile ters düşmüştür. Bu durumun meşhur Cibrîl hadisinde geçen "İslam nedir?" sorusundan kaynaklı olduğu düşünülmektedir. Zira aynı hadisin başka kaynaklardaki versiyonunda "İman nedir?" şeklinde geçtiği, Mürchie'nin bu kaynaklara itibar ettiği, Ashâbü'l-hadîs'in ise "İslam nedir?" şeklinde ifade edilen hadislerle itibar ettiği belirtilmektedir. Mürchie'nin "İman nedir?" ifadesi ile geçen hadislerle itibar etmesinin altında iman-amel farklılığı konusundaki düşünceleri yatmaktadır.²²⁶

Eş'arî, İslam kelimesinin imandan daha kapsamlı olduğunu söylemiş ve İslam'ın içerisinde imanı da ihtiva ettiğini belirtmiştir. Ona göre, İslam tasdik etmeyi gerektirirken iman kabule zorlamaktadır. Bundan dolayı kişi Müslim olsa bile mü'min olmayabilir. Her mü'min aynı zamanda Müslim iken her Müslim mü'min değildir.²²⁷ Kâ'bî'nin, bu konu ile ilgili bir görüşüne ulaşamadık. Müelliflerimiz Kâ'bî ve Eş'arî, iman ve İslam ilişkisi konusunda Mürchie'nin görüşlerine eserlerinde yer vermemişlerdir.

3.3. Mürchie'nin Fırkaları

Fırka, "f-r-k" kökünden türeyen bir isim olup "ayırarak, bölmek ve açıklayıp hükme bağlamak" anlamlarına gelmektedir. Terim anlamı olarak da "İslam düşünce tarihinde kendilerine has siyasî düşünce veya itikadî telakkilere sahip bulunan gruplar için siyasî akım ve itikadî mezhep" olarak tanımlanmaktadır.²²⁸ Fırkaların, zaman içinde kollara ayrılması, ayrılan kolların farklı bir hüviyete bürünerek yepyeni bir fırkaya dönüşmesi, Mezhepler Tarihi alanında sıklıkla karşılaşılan hususlardandır. Fırkaların, kendi içlerindeki bölünmelerinin neden yaşandığının tespit edilmesi hususu Mezhepler Tarihi alanında cevabı aranan sorunların başında gelmektedir.²²⁹ Bu sorunun cevaplarından birisi ve en önemlisi bu alanda eser telif eden müelliflerin 73 fırka hadisine dayanarak fırka sayılarını zikredilen sayıya ulaştırma

²²⁵ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürchie ve Tesirleri*, 183-185.

²²⁶ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürchie ve Tesirleri*, 182-185.

²²⁷ Karaağaç, "İtikadî Mezheplerde İman-İslam İlişkisi", 104-118.

²²⁸ Bekîr Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (Ankara: İsam Yayınları, 2020), 105.

²²⁹ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 27.

çabalarıdır. Bu çabalardan mütevellit birçok fırka ismi türetilmiştir. Türetilen bu fırkalardan hemen hemen her fırka payına düşeni fazlasıyla almıştır.

İslam Mezhepleri Tarihi'nde en çok iman-amel ilişkisi konusundaki görüşleriyle öne çıkan Mürcie'ye, İslam Mezhepleri tarihçileri tarafından birçok alt kol nispet edilmiştir. Örneğin Şehristânî, Mürcie'yi Havâric, Kaderiyye, Cebriyye ve Halis Mürcie olarak dört gruba ayırmış ve halis Mürcie'yi esas alarak onları da altı grup şeklinde açıklamıştır. O, halis Mürcie'yi Yûnusiyye, Gâssaniyye, Ubeydiyye, Sevbâniyye, Tûmeniyye ve Sâlihiyye olarak sınıflandırmıştır. Diğer zikrettiği Mürcie sınıfı içerisinde halis Mürcie dışında Kaderiyye Mürciesi'nden de kısaca bahsetmiştir. O, Gâylaniyye, Muhammed b. Şebîb, Sâlihî ve Hâlidî'yi kader konusundaki görüşlerinden dolayı Kaderiyye Mürciesi içerisinde değerlendirmiştir. Şehristânî, Cehmiyye'yi ve Neccâriyye'yi Cebriyye alt kollarından biri olarak kabul etmiş, Eş'ariyye ve Kerrâmiyye'yi Sıfâtiyye alt kolları içerisinde değerlendirmiştir.²³⁰

Eş'arî fırak müelliflerinden Bağdâdî, Mürcie'yi üç sınıfa ayırmış, ilk iki sınıfı Kaderiyye ve Cebriye olarak tasnif etmiş, üçüncü sınıfı ise Mürcie olarak isimlendirerek beş gruba ayırmıştır. O, Şehristânî gibi Muhammed b. Şebîb, Gâylaniyye ve Ebû Şimr gibi isimleri Kaderiyye Mürciesi içerisinde değerlendirmiştir. Yine o, Cehmiyye'yi de Cebri Mürcie içerisinde zikretmiştir. Onun, Mürcie olarak zikrettiği isimler Yûnusiyye, Gâssaniyye, Tûmeniyye, Sevbâniyye ve Merîsiyye'dir. Bağdâdî, Cehmiyye, Neccâriyye, Kerrâmiyye gibi Mürciî olarak zikredilen fırkaları müstakil birer fırka olarak da kaleme almıştır.²³¹

Hanefî alimlerden olan Nesefî (ö. 508/1115), Mürcie'yi 12 fırkaya ayırmıştır. O, Ehl-i hadîs içinde değerlendirilen Haşviyye, Eseriyye ve Müşebbihe'nin de aralarında olduğu Târikiyye, Sâyibiyye, Râciyye, Şâkiyye, Beyhesiyye, Müstesniyye, Ameliyye, Menkûsiyye ve Bid'iyye gibi fırkaları Mürcie'ye nispet etmiştir.²³²

Cürcânî, Mürcie'yi Yûnusiyye, Ubeydiyye, Gassâniyye, Sevbâniyye, Tûmeniyye olmak üzere beş ana kol olarak tasnif etmiş ve bu fırkaları halis Mürcie olarak adlandırmıştır. O, bu isimler dışında Sâlihî, Ebû Şimr, İbn Şebîb ve Gâylan b. Mervan'ı kaderci Mürcie olarak tasnif etmiştir. O, Neccâriyye'yi ana fırkalardan biri olarak saymış ve Cehm b. Safvân'ı da Cebriyye içerisinde değerlendirmiştir.²³³

²³⁰ Şehristânî, *İslam Kelâmı ve Mezhepleri*, 125-199.

²³¹ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 148-160.

²³² Cağfer Karadaş, "Mürcie'nin Mezhepliği Problemi ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî", *Milel ve Nihal Dergisi*, 7/2 (Ağustos 2010), 195.

²³³ Cürcânî, *Mevâkıf Şerhi*, 800-806.

Şîi müelliflerden Kummî ve Nevbahtî, eserlerinde Şîa, Hâricîler, Mürcie ve Mu'tezile olmak üzere dört ana fırka saymaktadırlar. Onlar, Mürciî fırkalar içerisinde Haşviyye, Cehmiyye, Gâyłaniyye ve Mâsiriyye isimlerini zikretmektedirler. Yine onlar, İmam Mâlik, Ebû Hânife ve İmam Şafîi'yi de Mürcie içerisinde değerlendirmektedirler.²³⁴

Malatî, Mürcie'yi ana bid'at fırkalarından birisi olarak zikretmiş ve Mürcie'nin alt kollarına eserinde yer vermemiştir. O, Cehmiyye'yi ana fırka olarak kaleme almış ve onları bid'at ehli içerisinde değerlendirmiştir.²³⁵

İbn Hazm, İslam fırkalarını Ehl-i sünnet, Mu'tezile, Şîa, Mürcie ve Havarîc olarak tasnif etmiştir. O, bu fırkaları eserinde Ehl-i sünnet'e uzaklığına veya yakınlığına göre değerlendirmiştir. O, Ebû Hanîfe'yi Ehl-i sünnet'e en yakın Mürciî fırka olarak sayarken Kerrâmiyye ve Cehmiyye'yi gulat olarak değerlendirmiştir. Yine o, klasik eserlerde zikredilen Cehmiyye, Kerrâmiyye, Neccâriyye gibi fırkaları Mürcie'ye nispet etmiştir. Ayrıca o, zikredilen bu fırkalar dışında Eş'arî'nin yanısıra Bâkılânî (ö. 403/1013), İbn Fûrek (ö. 406/1015), Simmanî (ö.??) gibi Eş'ariyye'den isimler ile İbn Küllâb'ı (ö. 240/854) da Mürcie'den saymıştır.²³⁶

Hanefî alimlerden Pezdevî (ö. 493/1100), Mürciî fırkaların sayısının oldukça fazla olduğunu belirtmiş ve içlerinde Hanbelîlerin de olduğu bazı isimler zikretmiştir. O, Ebû Şimr, Muhammed b. Şebîb ve Gâyłan b. Mervan'ı ana Mürciî fırkalardan saymıştır.²³⁷

Son dönem Osmanlı müelliflerinden Harpûtî (ö. 1335/1916), Âmidî'nin sınıflandırmasından yararlanarak İslam fırkalarını sekiz ana fırka olarak saymış ve bu fırkalar içinde Mürcie ile Neccâriyye'yi de zikretmiştir. Neccâriyye'yi müstakil bir fırka olarak zikreden Harputî, Mürcie'nin Yûnusiyye, Ubeydiyye, Gassâniyye, Sevbâniyye ve Tûmeniyye gruplarından oluştuğunu belirtmiştir. O, Mürcie'nin kendi içinde beş fırkaya bölündüğünü söylemiştir. Fakat o, Bağdâdî ve Şehristânî'nin halis Mürcie olarak değerlendirdiği isimleri zikretmekle yetinmiştir.²³⁸

Osmanlı müelliflerinden Ya'kûb b. Abdüllatîf (ö. 16. yy.), İslam mezheplerini sekiz ana fırkaya ayırmıştır. O, yaptığı bu tasnif sistemde Seyfeddin Âmidî'den yararlanmıştır. O,

²³⁴ Kummî/Nevbahtî, *Şîi Fırkalar*, çev. Hasan Onat-Sabri Hizmetli-Sönmez Kutlu-Ramazan Şimşek (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004), 63-65.

²³⁵ Karadaş, "Mürcie'nin Mezhepliği Problemi ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî", 195-196.

²³⁶ İbn Hazm, *Dinler ve Mezhepler Tarihi*, 1/75-81.

²³⁷ Karadaş, "Mürcie'nin Mezhepliği Problemi ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî", 196.

²³⁸ Abdullatif Harputî, *Tarih-i İlm-i Kelâm* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012), 81-83.

ana fırkaları Mürcie, Müşebbihe, Cebriyye, Şîa, Mu'tezile, Neccâriyye, Havarîc ve Fırka-i Naciye olarak tasnif etmiştir. Neccâriyye'yi ana fırka olarak değerlendiren Abdüllatîf, Mürcie'yi Yûnusiyye, Ubeydiyye, Gassâniyye, Sevbâniyye ve Tûmeniyye olarak beş fırkaya ayırmıştır. Yine o, ilk dönem müelliflerin Mürcie'den saydığı Cehmiyye'yi, Cebriyye'den saymıştır. Ayrıca Eş'arî ve Neccâriyye'yi de Cebriyye olarak tasnif etmiştir.²³⁹

Cumhuriyet dönemi müelliflerimizden Çağatay ve Çubukçu, ana fırkaları 12 olarak tasnif etmişlerdir. Onlar, Neccâriyye ve Kerrâmiyye gibi ilk dönem müelliflerin Mürcie'den saydıkları fırkaları ana fırkalardan saymışlardır. Yine onlar Cehmiyye'yi, Cebriyye içerisinde değerlendirmişlerdir. Onlar, Mürcie'yi Yûnusiyye, Ubeydiyye, Sevbâniyye, Tûmeniyye, Gassâniyye ve Merisîyye olarak altı fırka olarak tasnif etmişlerdir.²⁴⁰

Cumhuriyet dönemi müelliflerimizden Kutlu, Mürcie'yi Gâyâniyye, Cehmiyye, Yûnusiyye, Gassâniyye, Tûmeniyye, Sevbâniyye, Merîsiyye, Kerrâmiyye ve Neccâriyye olarak dokuz ana kola ayırmıştır. O, Neccâriyye'yi Mürcie'nin ana kollarından saymasına rağmen Neccâriyye'nin belirli bir mezhep bünyesinde olmadığını da belirtmiştir. O, bu fırkalar dışında Ubeydiyye, Ziyâdiyye ve Şimriyye gibi tali fırkalarında olduğundan bahsetmiştir.²⁴¹

Mürcie'nin fırkaları, görüldüğü üzere birçok müellif tarafından farklı kategorilerde sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırmaların farklılaşmasının nedeni, fırkaların bazı konularda serdettiği görüşlerin farklı fırkaların görüşlerine de benzer nitelikte olmasından dolayıdır. Cehm b. Safvân'ın, iman konusundaki görüşleri nedeniyle Mürcie'den sayılması fakat kader konusundaki görüşlerinden dolayı Cebriyye içerisinde değerlendirilmesi bu duruma örnektir. Müelliflerimiz Kâ'bî ve Eş'arî'nin, Mürcîî fırkalar ile ilgili nakillerine dördüncü bölümde yer verildiği için burada tekrara kaçmamak adına onların eserlerinden alıntı yapılmamıştır.

²³⁹ Ya'kûb b. Abdüllatîf, *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*, çev. Halil İbrahim Bulut vd. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 51-145.

²⁴⁰ Neşet Çağatay - İbrahim Agah Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1976), 11-145.

²⁴¹ Sönmez Kutlu, "Mürcie", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 41-45.

IV. BÖLÜM

4. KİTABÜ'L-MAKÂLÂT VE MAKÂLÂTÜ'L-İSLAMİYYÎN'DE MÜRCİE TASVİRİNİN MUKAYESESİ

4.1. Kâ'bî ve Eş'arî'nin Mezhepleri Tasnifinde Mürcie'nin Yeri

Makâlât türü eserlerin önemli bir bölümü 73 fırka hadisini rehber edinerek yazılmış, eserlerin müellifleri genel olarak kendi mezheplerini kurtuluşa eren fırka olarak göstermiş ve diğer fırkaları ise sapkın veya bid'at ehl-i olarak adlandırmışlardır. 73 fırka hadisini rehber edinerek yazılan eserler arasında Şehristânî²⁴² ve Bağdâdî²⁴³ gibi önemli isimlerin eserleri de vardır. Eş'arî ve Kâ'bî, 73 fırka hadisini rehber edinmeyen makâlât müelliflerindendir. Kâ'bî, eserinin mukaddimesinde özellikle ehl-i kıble konusunda tarafsız bir bakış açısıyla yazacağını belirtmiştir.²⁴⁴ Eş'arî de Kâ'bî gibi tarafsız bir anlatım yöntemi kullanacağını söylemiştir. O, kendisinden önce İslam fırkaları ile ilgili eser kaleme almış kişileri eleştirmiş ve onların hatalarını tekrarlamamak adına kısaca fırkalar hakkında bilgi vereceğine değinmiştir.²⁴⁵ Gömbeyaz'a göre, makâlât türü eserler içerisinde tarafsız bir bakış açısıyla ve mezhepleri tanıtmayı amaç edinerek yazılan en iyi örneklerden biri *Makâlâtü'l-İslamiyyîn*'dir.²⁴⁶ Yine Kâ'bî üzerine bir tez yazan Özlem Demir de Kâ'bî'nin tarafsız bir bakış açısıyla eserini yazdığını belirtmiştir.²⁴⁷ Müelliflerimizin yazdığı iki eserde mezkûr hadise dayandırılmadan tasnif edilmiştir. Kâ'bî ve Eş'arî arasında eserlerin yazılışı hususunda objektif davranma konusunda paralellik bulunmaktadır.

Müelliflerimizden Kâ'bî, yaşadığı dönemi kastederek ehl-i kıbleden altı fırkanın var olduğunu söylemiş ve bu fırkalar içerisinde Mürcie'yi de zikretmiştir.²⁴⁸ Eş'arî de, ehl-i kıblenin sayısını on olarak belirlemiş ve bu fırkalar içerisinde Mürcie'yi de zikretmiştir.²⁴⁹ Naklettiğimiz ifadelerden müelliflerimizin Mürcie'yi ehl-i kıbleden saydıkları anlaşılmaktadır.

Kâ'bî, Mürcie'yi fırkalar halinde tasnif ederek zikretme yolunu tercih etmemiştir. O, Mürcie bahsi ile ilgili bir bölüm yazmış ve bölümün hemen başında Mürcie'nin vaîd ayetlerinin

²⁴² Şehristânî, *İslam Kelâmı ve Mezhepleri*, 27.

²⁴³ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 5-6.

²⁴⁴ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 65.

²⁴⁵ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 40.

²⁴⁶ Kadir Gömbeyaz, *Makâlât Geleneğinde İmam Eş'arî* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 77.

²⁴⁷ Özlem Demir, *Makâlât Geleneğinde Ebü'l-Kâsım Kâ'bî ve Mezhepler Tarihindeki Yeri*, 42.

²⁴⁸ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 99.

²⁴⁹ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 46.

umumu kapsayıp kapsamadığı konusunda iki fırkaya ayrıldığını beyan etmiştir. Bu fırkalardan ilkinin Muhammed b. Şebîb olduğunu zikreden Kâ'bî, ikinci fırkanın sadece görüşünü paylaşmakla yetinmiştir. Bu sınıflandırmadan sonra Kâ'bî, Mürcie'nin büyük günah, cehennemde ebedi kalınıp kalınmayacağı, rü'yetullah, Allah'ın sıfatları, halku'l Kur'an gibi konularda görüşlerine değinmiştir. O, belirttiğimiz bu konularda da genellikle Mürcie'nin çoğunluğunun görüşüne yer vermiştir. Eserinin birçok yerinde de Mürciî olarak nitelendirdiği kişiler üzerinden onların görüşlerini açıklamıştır. Örneğin Mürcie'den Mehdi b. Hilâl (ö. ??/?), Amr b. Gaîd (ö. ??/?) gibi isimleri zikrederek bunların istitâatin fiilden önce geldiğini savunduğunu söylemiştir.²⁵⁰ Eş'arî, Kâ'bî'nin aksine büyük günah, iman, rü'yetullah, Allah'ın sıfatları gibi konular üzerinden Mürciî fırkaları tasnif ederek yazmış ve akabinde fırkalar hakkında kısa kısa bilgiler vermiştir. Örneğin iman konusunda Mürcie'nin dokuz fırkaya ayrıldığını belirtmiş ve bu fırkaların iman ile ilgili serdettiği görüşleri zikretmiştir. Eş'arî, bu anlatım biçimini Mürcie bahsini anlattığı bölümde ve kitabının genelinde devam ettirmiştir. Eş'arî, Mürcie'yi özel olarak kaleme aldığı bölüm dışında bazı fırkaları veya bazı kelâm konularını anlatırken Mürcie'nin çoğunluğunun da bu görüşü benimsemekte olduğunu söyleyerek eserinin muhtelif yerlerinde Mürcie hakkında bilgi vermiştir.²⁵¹ Bu anlatım tarzına Kâ'bî'de de rastlamaktayız. O da, Mürcie bahsini kaleme aldığı müstakil bölüm haricinde eserinin birçok yerinde benzer anlatım tarzına başvurmuştur.²⁵² Müelliflerimizin fırka tasnif biçimi başlangıçta benzerlik gösterse de Eş'arî, bu yöntemi eserinin geneline yaymıştır.

Kâ'bî, Mürcie isminin anlamı ve ortaya çıkışı gibi konularda bilgi vermişken²⁵³ Eş'arî, bu konularda bilgi vermemiştir. Kâ'bî, Mürcie konusunda ayrıntı sayılabilecek bu gibi bilgiler vermesine rağmen Eş'arî, fırkaların görüşleri dışında en azından Mürcie bahsi özelinde bu gibi hususlardan bahsetmemiştir. Eş'arî'nin, Kâ'bî'den kaynak olarak yararlanmasına ve bazı bilgiler nakletmesine rağmen bu tür bilgileri alıntılamaaması onun, Kâ'bî'yi birebir taklit etmediğini göstermektedir.

Kâ'bî, Mürcie bahsini anlatırken yaklaşık dört sayfalık kısa bir bölüm ayırmıştır. Eserinin muhtelif yerlerinde Mürcie'ye dair görüşlerini de hesapladığımız zaman yaklaşık sekiz sayfalık bir bölüm ortaya çıkmaktadır. Eş'arî ise Mürcie bahsini anlatırken yaklaşık 15

²⁵⁰ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 322.

²⁵¹ bk. Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 9-10, 33, 46, 202-236, 248, 258, 260, 264, 318, 410, 426, 474, 620, 626, 630, 634, 646, 668, 798.

²⁵² bk. Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 99, 170, 217-224, 257, 260, 262, 263, 265, 278, 282, 285, 304, 316, 322, 421, 426, 445-455, 549-556.

²⁵³ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 217-219.

sayfalık bir bölüm ayırmıştır. Mürcie hakkında muhtelif yerlerde geçen görüşleri de hesapladığımızda yaklaşık 25 sayfalık bir bölüme tekabül etmektedir. Bu verdiğimiz bilgilerden hareketle Eş'arî'nin Mürcie ile ilgili verdiği bilgi, Kâ'bî'nin Mürcie'ye yer verdiği bilginin üç katı nispetindedir. Eş'arî, Mürcie bahsinin tamamını Kâ'bî'den nakletse bile bu oranlarla kıyaslandığında onun Kâ'bî'nin eserinden birebir kopyalama yaparak eserini meydana getirmesine ihtimal vermemektedir.

4.2. Kâ'bî ve Eş'arî'nin Mürcie Hakkında Verdiği Bilgiler

Müelliflerimizin Mürcie tasvirini ele alırken onların Mürcie isimlendirmeleri, Mürcie'nin ortaya çıkışı ile ilgili tespitleri, Mürcie'ye nispet ettikleri görüşler, Mürcie'nin siyasî ve sosyal faaliyetleri hakkında derç ettikleri bilgileri kıyaslamak çalışmamızın anlaşılmasına önemli katkı sağlayacaktır. Belirttiğimiz konuları ayrı başlıklandırmalar altında tek tek ele alırken öncelikle Mürcie konusunda genel bir bilgilendirme yaptık. Bilgilendirmenin ardından müelliflerimizin eserlerinde konular hakkında yer verdikleri bilgileri derleyerek elde ettiğimiz bilgileri kıyasladık. Kıyaslama sonunda Eş'arî'nin Kâ'bî'den taklit, alıntılama, esinlenme veya intihal gibi bir işlem yapıp yapmadığı konusunda kendi görüşümüzü paylaşarak bölümü sonlandırdık.

4.2.1. Mürcie'nin Ortaya Çıkışı

Fırkalar, ani bir refleks ile ortaya çıkan yapılar değildir. Bir süreç sonunda ve belli sebeplere istinaden şekillenerek son halini alırlar. Fırkaların ortaya çıkış süreçleri, çıkış sebepleri, hangi ortamda teşekkül ettikleri gibi meseleler Mezhepler Tarihi'nin üzerinde durması gereken temel hususlardandır.²⁵⁴

Mürcie'nin ortaya çıkışı ile ilgili bilgileri çalışmamızın üçüncü bölümünde vermiştik. Tekrara düşmemek adına burada sadece müelliflerimiz Kâ'bî ve Eş'arî'nin eserlerinde Mürcie'nin ortaya çıkışını zikredip zikretmedikleri hususu üzerinde durduk. Müelliflerimizden Kâ'bî, Mürcie'nin ortaya çıkışının Abdurrahman b. Eş'as (ö. 85/704) isyanı ile birlikte olduğunu ve Haccâc'a isyan eden grubun içinde zikrettiği Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713), Ebü'l-Bahterî et-Tâî (ö. 82/701) gibi isimlerden yola çıkarak bunların Mürcie'nin ortaya çıkışında öncü isimler olduğunu söylemiştir.²⁵⁵ Eş'arî, Mürcie'nin ortaya çıkışı ile ilgili herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. O, Müslümanlar arasındaki ihtilafların çıkışına

²⁵⁴ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 24.

²⁵⁵ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 219.

yönelik genel bir tarihi bilgi verdikten sonra Sıffin Savaşı'ndan bahsetmiş ve Hâricîliğin ortaya çıkışına değinmiştir. Bu bilgilerden sonra Müslümanların on gruba ayrıldığına dair görüşünü zikrederek fırkalardan bahsetmeye başlamıştır.²⁵⁶ Kâ'bî, Mürcie'nin ortaya çıkışına dair bir bilgi paylaşmasına rağmen Eş'arî, hususi olarak bir paylaşımda bulunmamıştır.

4.2.2. Mürcie İsminin Anlam Dünyası

İslam Mezhepler Tarihi alanı incelendiğinde istisnasız her fırka, belli bir grup, kişi ya da görüş üzerinden isimlendirilmiştir. Mürcie, ileri sürdükleri görüş üzerinden isimlendirilen fırkalardandır. Mezhepler Tarihi alanında bir fırkanın rakipleri tarafından isimlendirilmesinden ziyade kendi taraftarlarının nasıl isimlendirdiği hususu daha objektif olarak değerlendirilmektedir. Mürcie ismi, kendi taraftarları tarafından Kur'an da geçen bir ayette ifadesini bulan, "Diğerleri Allah'ın buyruğuna kalmıştır. Allah dilerse onları cezalandırır, dilerse affeder."²⁵⁷ şeklindeki hitaptan çıkarıldığı öne sürülmüştür. Yani bir Müslüman günah işlediği takdirde onun durumu Allah'a kalmıştır. Allah dilerse onu cezalandırır, dilerse de affeder. Kutlu da böyle bir düşüncenin Mürcie'nin dinî ve tarihi altyapısını oluşturduğu kanaatini taşımaktadır.²⁵⁸ Mürcie taraftarları diğer fırkalar tarafından kendilerini kötülemek amacıyla yapılan tanımlamaları reddetmiş ve kendilerini ümmetin birliğini ve bütünlüğünü düşünenler manasında "Ehlü'l-cemâa vel-Mürçiûn" veya cennete karşılık olarak can ve mallarını Allah'a adayanlar anlamında "şârî" olarak isimlendirmişlerdir.²⁵⁹

Mürcie'nin isimlendirilmesi hususunda genel olarak "ertelemek, sonraya bırakmak" manasında ircâ kökünden gelen tanımlama ile "ümit etmek, bir beklenti içinde olmak" tanımından hareketle recâ kökünden gelen isimlendirmeleri ön plana çıkmaktadır. Fakat genel kabul gören tanımlama "ertelemek, sonraya bırakmak" şeklindeki ifadedir.²⁶⁰

İslam Mezhepleri Tarihi alanında fırkaların isimlendirilmesi konusunda ilk makâlât türü eserler yazan alimlerin tanımlamaları genellikle kabul edilmiştir. Eş'arî'nin ve Kâ'bî'nin Mürcie'nin isimlendirilmesi hususundaki tanımlamalarına geçmeden önce Mürcie'nin isimlendirilmesi hakkında görüş serdeden çeşitli alimlerin değerlendirmelerini paylaşmak faydalı olacaktır. Mürcie'nin tanımına yönelik İzutsu, Hâricîlerin günah kavramına karşı sert ve keskin yaklaşımından dolayı Mürciîlerin ilgisiz kalmayı tercih ettiklerini ve hükmü askıya

²⁵⁶ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 44-46.

²⁵⁷ et-Tevbe 9/131.

²⁵⁸ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 52-53.

²⁵⁹ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 69.

²⁶⁰ Kutlu, "Mürcie", 41-45.

aldıklarını belirtmiştir. O, bu tavırlarından dolayı “ircâ edenler” anlamında Mürcie denildiğini söylemiştir.²⁶¹ Kutlu, Mürcie’nin terim anlamı konusunda Şîa, Mu’tezile, Hâricîler, Mâtürîdî, Ashâbü’l-hadîs, müsteşrikler, Eş’arîler ve Ebû Hanîfe gibi çeşitli görüşlere sahip kişi ve grupların tanımlamalarından yola çıkarak 23 ayrı Mürcie tanımı yapmıştır.²⁶² Yapılan bu tanımlamaların içinde olumlu anlamlar taşıyanlar olduğu gibi olumsuz ifadeler de söz konusudur. Şehristânî’ye göre, Mürcie “ertelemek” manasına gelmektedir. O, Mürcie’nin “ümit vermek” anlamına geldiğini kabul etmez ve “ertelemek” anlamına geldiğini söyler. Bundan kastın onların “ameli niyetten sonraya bırakmaları” olduğunu belirtmiştir.²⁶³ Hakîm el-Cüşemî (ö. 494/1101), Mürcie’yi ehl-i kible olarak görmüş ve büyük günah işleyenlerin durumları hakkında cennetlik veya cehennemlik oldukları konusunda yorum yapmayarak onları durumlarını Allah’a erteleyenler olarak isimlendirmiştir.²⁶⁴ Harputî, Mürcie’nin görüşleri açısından imanda günahın bulunmasının azaba neden olacağını iddia eden Hâricî Vaîdiyye grubu ile Mu’tezile’nin karşısında yer aldığı için bu isimle isimlendirildiğini iddia etmiştir. Akabinde genel kabul gören “ertelemek” manasına da geldiğini belirterek bu iki anlamdan birine geldiğini beyan etmiştir.²⁶⁵ Bağdâdî, “ertelemek” manasındaki ircâ kelimesinden hareketle onları isimlendirme yoluna gitmiştir.²⁶⁶

Mürcie isminin anlamı konusunda verdiğimiz bu bilgilerden sonra bu ismin ilk olarak kim tarafından zikredildiği de ayrı bir araştırma konusudur. Büyük günah işleyenlerin durumunu Allah’ın hüküm vermesi için ahirete bırakanlar manasında ilk olarak zikreden kişinin Hâricîlerin en sert grubu olarak bilinen Ezârika’nın reisi Nâfi’ b. el-Ezrâk (ö. 65/685) olduğu iddia edilmektedir.²⁶⁷ Kutlu da ilk isimlendirme hususundaki bu bilgiyi doğrulamış ve Hâricîlerin Mürcie’yi “Şüpheciler” olarak tanımladıklarını beyan etmiştir.²⁶⁸

Müelliflerimizden Kâ’bî, Mürcie’nin büyük günah işleyen birisinin tövbe etmeden ölmesi durumunda onun işinin Allah’a kaldığını söyledikleri için yani ircâ ettiklerinden dolayı Mürcie diye isimlendirildiğini belirtmiştir.²⁶⁹ Kâ’bî de bu bilgi dışında doğrudan Mürcie’nin

²⁶¹ Toshihiko Izutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, çev. Selahattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 2017), 125.

²⁶² Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 52.

²⁶³ Şehristânî, *İslam Kelâmı ve Mezhepleri*, 193.

²⁶⁴ Ramazan Yıldırım, *Mutezile’nin Kelâmî Polemikleri Hakim el-Cüşemî Örneği* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2012), 56.

²⁶⁵ Harputî, *Tarih-i İlm-i Kelâm*, 81.

²⁶⁶ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 148.

²⁶⁷ Ardoğan, “Mürcie’de Farklı İman Tanımları”, 137.

²⁶⁸ Kutlu, “Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları”, 172.

²⁶⁹ Kâ’bî, *Kitâbü’l-makâlât*, 217.

isimlendirilmesine yönelik bir bilgi bulunmamaktadır. Eş'arî, Kâ'bî'nin aksine Mürcie'nin doğrudan isimlendirmesi hususunda bir görüş belirtmemiştir. O, Hâricîlerden saydığı Şebîbiyye fırkasının ircâ düşüncesinden dolayı “Mürcietü'l-Havâric” olarak isimlendirildiğini belirtmiştir.²⁷⁰ Buradan Eş'arî'nin ircâ yani büyük günah işleyenin durumunu ertelemek manasından hareketle Mürcie'nin isimlendirme konusundaki kabulünün Kâ'bî ile benzer olduğunu söyleyebiliriz. Eş'arî, Mürcie bahsinde genel olarak görüşlerden yola çıkarak Mürcie'yi sınıflandırma cihetine gitmiştir. İsimlendirme hususunda özellikle bir parantez açmamıştır. Müelliflerimiz Kâ'bî ve Eş'arî, Mürcie'nin isimlendirilmesi hususunda aralarında anlam benzerliği bulunan ifadeler kullanmasına rağmen açıklama konusunda farklı yollar izlemişlerdir. Bu açıdan değerlendirildiğinde Mürcie'nin isimlendirilmesi hususunda müelliflerimiz arasında herhangi bir benzerlik olmadığı anlaşılmaktadır.

4.2.3. Mürcie'ye Nispet Edilen Görüşler

İslam Mezhepleri Tarihi kaynakları incelendiğinde eser veren müelliflerin genellikle birbirlerinin tekrarı olan bilgileri verdikleri görülecektir. Makâlât türü eserler özellikle bu durumun en iyi örnekleridirler. Makâlât yazarları genellikle kendi mensubu oldukları fırkaları derinlemesine ele alırken diğer fırkaları yüzeysel olarak kaleme almaktadırlar.

Mürcie fırkası hakkında makâlât alanında yazılmış herhangi bir eser günümüze ulaşmamıştır. Mürcie mensubu biri tarafından kaleme alınmış makâlât türü bir eser elimizde bulunsaydı onların görüşlerini objektif bir şekilde tespit etme imkanımız olabilirdi. Fakat elimizdeki mevcut eserler üzerinden Mürcie'yi incelemek ve görüşlerini değerlendirmek mecburiyetindeyiz.

Kâ'bî, Mürcie bahsini kaleme alırken müstakil bir başlık altında değerlendirmiştir. O, büyük günahlar, vaîdde istisna, tahsisin caiz olup olmadığı, Mürcie'nin isimlendirilmesi, cehennem azabının geçici veya kalıcı olması, küfür dışında bütün günahların affedilmesi, ircâ düşüncesinin çoğunluğunu temsil eden gruplar, Mürcie'nin ortaya çıkışı, tali bir fırkanın ârif-i billah ile ilgili görüşü, te'vil yoluyla tekfir, bir grubun mü'min-kafir tanımı ve Allah'ın ilim sıfatının Allah'ın zâtı olup olmadığı konularına değinmiştir.²⁷¹ Eş'arî ise Mürcie hakkında tevhid, Allah'ın Alîm, Kâdir ve Hayy olması, Allah'ın isminin Allah olup olmadığı, Allah'ın ezelde semî ve basîr olması, Allah'ın izzet ve azamet sebebiyle Azîz ve Azîm olup olmadığı,

²⁷⁰ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 192.

²⁷¹ bk. Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 217-224, 257, 260, 262, 263, 265, 278, 282, 285, 304, 316, 322, 421, 426, 445-455, 549-556.

Allah'ın kalplerle görülmesi, Allah'ın altıncı bir duyu yaratmakla nitelenip nitelenemeyeceği, haberin hâss ve âmm olması, asilere karşı kılıç kullanılması, Hz. Ali'nin tahkim olayında isabet etmesi, Hz. Ali'ye karşı yapılan savaşların durumu, yurdun iman yurdu olup olmadığı, te'vil yapanları tekfir edip etmeme ve halku'l-Kur'an konularına değinmiştir.²⁷² Müelliflerimiz, Mürcie'nin zikredilen konularda serdettiği görüşleri kısa anekdotlar şeklinde kaleme almışlar, fakat delilleri konusunda çok fazla bilgi vermemişlerdir.

4.2.3.1. Mürcî Fırkaların Ortak Görüşleri

Bu bölümde sadece Mürcî fırkaların icma ettikleri konuları ele almakla yetinmedik. Ayrıca çoğunluğun kabul ettiği ortak görüşleri de kaleme aldık. Müelliflerimizin zikredilen bu konular hakkında verdiği bilgiler karşılaştırılarak aralarında benzerlik olup olmadığı hususunu tespit ettik.

4.2.3.1.1 Her İki Müellifin de Nispet Ettiği Ortak Görüşler

4.2.3.1.1.1. Büyük Günah

Büyük günah veya kelâm ilmi açısından ifade edecek olursak “kebîre”, “kebr” kökünden türer ve “maddi veya manevi açıdan büyük olmak” anlamına gelmektedir. Terim anlamı olarak ise “dini açıdan yasaklandığına dair kesin delil olan ve hakkında dünyevi veya uhrevi ceza öngörülen davranış” şeklinde tanımlanmaktadır.²⁷³ Büyük günah konusu, daha önce de belirttiğimiz gibi Cemel vakası ve Sıffın Savaşı'ndan sonra Müslümanların birbirlerini öldürmelerinden dolayı durumlarının ne olacağı konusundaki tartışmalar üzerine ve özellikle Hâricîlerin Hz. Ali, Hz. Osman ve diğer Müslümanları tekfir etmelerinden mütevellid türemiştir. Mürcie, Hâricîlerin bu görüşlerini reddeden ve onlara karşı çıkan ilk fırkadır.²⁷⁴

Mürcie, büyük günah konusunda Hâricîlerin aksine bu fiilleri işleyen kible ehline karşı müşfik bir tutum sergilemiş ve onları tekfirden sakınmıştır. Onlara göre, büyük günah işleyen bir mü'min küfre girmemekte olup onların durumu Allah'a kalmıştır. Allah dilerse onları affeder veya dilerse de onlara azap eder. Kutlu, Mürcie'nin büyük günah konusunda tanımlama yapmadığını, onlardan saydığı Bişr el-Merisi'nin bu konuda sadece “Allah'a isyan edilen her şeyin kebîre olduğu” şeklinde bir tanımlama yaptığını söylemiştir. Mürcie, ehl-i kiblede büyük günah işleyenleri fasık olarak görmüş, bu durumu da imanlı olmalarından dolayı Müslüman oldukları ve büyük günah işledikleri için de fasık oldukları şeklinde te'vil etmiştir.

²⁷² Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 204-234.

²⁷³ Bebek, “Kebîre”, 163-164.

²⁷⁴ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 139.

Yine onlara göre, büyük günah işleyen bir mü'min fasık olmakla birlikte kâmil manada mü'min olmaya devam edecektir. Çünkü küfür ile birlikte iyi amel insana fayda vermediği gibi iman ile birlikte kötü amel de imana zarar vermez. Yine onlara atfedilen bir görüşe göre, bir iyiliğin şirk ve küfür dışında bütün günahları ortadan kaldırılabileceği iddia edilmiştir.²⁷⁵ Mürciî fırkalardan Tûmeniyye'ye göre, Müslümanların küfür olduğuna dair üzerinde birleşmediği büyük veya küçük günahları işleyen bir kişi için haddi aştığı iddia edilebilir. Fakat fasık denilmesi kabul edilemez. Yine zikredilen gruba göre, namaz ve orucu helal saymak suretiyle terk etmek küfürdür. Ancak namaz ve orucu kaza etmek suretiyle terk etmek küfür değildir. Yine aynı gruba göre, bir peygamberi öldürmek veya tokatlamak küfür değildir. Fakat peygambere düşmanlık ve kin beslemekten dolayı kişi küfre girmektedir.²⁷⁶

Kâ'bî ve Eş'arî'nin, Mürcie konusunda ortak olarak kaleme aldıkları konulardan olan büyük günahın bağışlanması meselesi Mürcie'nin çoğunluğunun kabul ettiği konulardandır. Kâ'bî, Mürcie'nin büyük günah işleyen birisinin tövbe etmeden öldüğü takdirde onun işinin Allah'a kaldığı hususunda icma ettiğini söylemiştir. Yine Kâ'bî, Mürcie'nin büyük günah işleyenlerin cehenneme girmeyeceklerine dair görüşünü paylaşmıştır.²⁷⁷ Eş'arî, Kâ'bî'nin aksine büyük günah meselesini kaleme alırken parça parça konuyu işlemiştir. O, günah çeşitleri, peygamberlerin büyük günah işlemesi ve ehl-i kıblenin tövbe ile bağışlanması gibi konulara değinmiştir. Bu konulardan Kâ'bî ile ortak olarak kaleme aldıkları konu, ehl-i kıblenin büyük günah işledikten sonra tövbe etmesi neticesinde cehenneme girmeyeceği meselesidir. Diğer konularda Eş'arî'ye göre ihtilaf bulunduğu için o konuları ihtilaf edilen konular başlığı altında işledik. Eş'arî, büyük günah işleyenin tövbe etmesinden dolayı cehenneme girmeyeceğine dair Mürcie'yi iki fırkaya ayırmıştır. Fakat o, bu ayrımı yaparken hak veya lütuf olması bakımından bir ayrıma tabi tutmuştur.²⁷⁸ Yoksa bu konuda bir ihtilaf bulunmamaktadır. O, büyük günah işleyenin tövbe etmesinden dolayı cehenneme girmeyeceği konusunda Kâ'bî gibi Mürcie'nin icma ettiğine dair bir tespitte bulunmamıştır.

4.2.3.1.1.2. Emr bi'l-ma'rûf ve'n-nehy ani'l-münker

Müelliflerimizin Mürcie'nin ortak görüşü olarak kaleme aldıkları konulardan ikincisi, emr bi'l-ma'rûf ve'n-nehy ani'l-münkerin önündeki engelleri kaldırmak için kılıç kullanmanın vacip olup olmadığı konusudur. Kâ'bî, emr bi'l-ma'rûf ve'n-nehy ani'l-münkeri Mürcie'nin

²⁷⁵ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 139-141.

²⁷⁶ Şehristânî, *İslam Kelâmı ve Mezhepleri*, 197.

²⁷⁷ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 217-218.

²⁷⁸ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 204-234.

çoğunluğunun vacip olarak gördüğünü belirtmektedir. Onlara göre, emr bi'l-ma'rûf ve'n-nehy ani'l-münker kılıçla yapılmak zorunda değildir. Kılıçla yapılamadığı takdirde el ve dil ile yapılabilir. Belirttiğimiz müdahaleler de yapılamaz ise kalp ile buğz edilir ve ma'rûfun önündeki engellerin kalkması için dua edilir.²⁷⁹ Eş'arî, Kâ'bî'nin naklettiğinin benzeri bir görüş nakletmiştir. Fakat Kâ'bî'nin zikrettiği gibi buğz etme ve dua etme konularına değinmemiştir. O, imkan bulunduğu takdirde hakkın yerine getirilmesi için asilere kılıç çekilmesinin vacip olduğu konusunda Mürcie'nin çoğunluğunun ittifak ettiğini söylemiştir.²⁸⁰

İbn Hazm, emr bi'l-ma'rûf ve'n-nehy ani'l-münkerin önünde engel olduğu takdirde kılıç kullanmanın vacip olduğunu savunanlar olarak içlerinde Abdurrahman b. Ebû Leyla (ö. 83/702), Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713), Ebü'l-Bahterî et-Tâî (ö. 82/701), Mâlik b. Dînar (ö. 131/48), Müslim b. Yesâr (ö. ??/??), Abdullah b. Gâlib (ö. ??/??), Ukbe b. Veşâc (ö. ??/??), Ukbe b. Abdulğâfir (ö. 69/701), Ebü'l-Mid'al Hanzale b. Abdullah (ö. ??/??), Ebû Şeyh el-Hennâî (ö. ??/??), Talk b. Habîb (ö. ??/??), el-Mutarriif b. Abdullah b. eş-Şihhîr (ö. 95/713-714), Atâ b. es-Sâib (ö. 136/753), İbrâhim b. Yezîd et-Temîmî (ö. 92/710-711) ve Cebele b. Zahr'ın (ö. 82/704) da bulunduğu isimleri zikretmiştir.²⁸¹ Zikrettiğimiz bu isimlerin tamamı Kâ'bî'nin Mürcie'den saydığı isimlerdir. Bu isimler, Kâ'bî'nin Mürcie'ye nispet ettiği emr bi'l-ma'rûf ve'n-nehy ani'l-münker konusunda kılıç kullanma ile ilgili görüşün benzerini savunmuşlardır.

Eş'arî, kötülüğü engellemek için kılıç kullanmanın vacip oluşu konusunun hemen altında kılıcsız olarak emr bi'l-ma'rûf ve'n-nehy ani'l-münker konusuna değinmiştir. Burada isim zikretmeksizin bazı grupların bu konudaki görüşlerini zikretmiştir. Bazı grupların iyiliğin önündeki engeli kaldırmak için kalp ile buğz edilmesi ve dil ile müdahale edilmesini caiz gördüklerini, fakat kılıçla müdahaleyi caiz görmediklerini söylemiştir.²⁸² Kâ'bî'nin verdiği bilgiler ile Eş'arî'nin verdiği bilgiler örtüşmesine rağmen Eş'arî kılıcsız müdahale ile ilgili özellikle isim zikretmemiştir. Kâ'bî ve Eş'arî, bu konuda ortak kaynaklardan veya farklı kaynaklardan istifade etmiş olabilirler.

4.2.3.1.1.3. Ehl-i Kiblenin Te'vil Yoluyla Tekfir Edilmesi

Müelliflerimiz Kâ'bî ve Eş'arî, te'vil cihetine giderek ehl-i kibleyi tekfir etme hususuna da değinmişlerdir. Kâ'bî, ehl-i kiblede birini te'vil yoluyla tekfir edenin kafir olduğuna dair Mürcie'nin görüşünü paylaşmıştır. O, Yemân b. Rebâb'tan (ö. hicri III. yüzyılın ilk yarısı)

²⁷⁹ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 426.

²⁸⁰ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 626.

²⁸¹ İbn Hazm, *Dinler ve Mezhepler Tarihi*, 3/422.

²⁸² Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 626-628.

naklettiğine göre, Mürcie'den Cahdar et-Temîmî (ö. ?/?), Harmele et-Temîmî (ö. ?/?), Ali el-Hayyât (ö. ?/?), ve Ya'kûb b. Zureyk el-Cürcânî (ö. ?/?), isimli Kûfeli bir grup bu görüşü paylaşmıştır. Bunlara göre, ehl-i kıbleden birini te'vil yoluyla tekfir eden kafir olmuştur. Onlar şöyle demektedirler: “Bizler Allah’a ibadet etmekteyiz. Her kim bizim iman ettiğimiz bir şeyden uzak durursa o Allah’tan da uzak durmuştur.”²⁸³ Kâ'bî, bu grup dışında Mürcie'nin bu konudaki görüşlerine değinmemiştir. Müelliflerimizin bu konuda yararlandıkları kaynaklar birbirinden farklıdır. Zira Eş'arî, te'vil yoluyla tekfir konusunda Zürcân'dan nakilde bulunmuştur. Eş'arî, Kâ'bî'den farklı olarak Mürcie'nin tamamının te'vil yapanları fasık saymadığını nakletmiştir. O, Mürcie'nin Hâricileri bile te'vil yapmalarına rağmen fasık saymakla yetindiklerini söylemiştir. Yine Eş'arî, Mürcie'nin çoğunluğunun ümmetin çoğunluğu icmâ etmediği sürece te'vil yapanlardan hiç kimseyi tekfir etmediklerini söylemiştir.²⁸⁴ Kâ'bî ile Eş'arî'nin bu konuda verdikleri bilgiler içerik olarak da benzememektedir. Çünkü Kâ'bî, Mürcie'den bir grubun görüşü üzerinde durmuşken Eş'arî, Mürcie'nin çoğunluğunun görüşü üzerinde durmuştur. Kâ'bî, Mürcie'nin bu konuda ihtilaf ettiğine dair bir bilgi de vermemiştir.

4.2.3.1.1.4. Allah'ın Alîm ve Kâdir Olması

Müelliflerimiz Kâ'bî ve Eş'arî, Allah'ın Alîm ve Kâdir ismine yönelik farklı bir başlık altında değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Onların, söz konusu değerlendirmelerinden dolayı bu konuyu Allah'ın isim ve sıfatları konusu dışında ele aldık. Kâ'bî, Mürcie'nin Allah'ın Alîm ve Kâdir oluşuna dair şu görüşleri serdettiğini nakletmiştir: “Cenâb-ı Hak, zâtı ile Alîm ve Kâdirdir. Tek bir şeyi bilmesi veya bir şeyin bir parçasını bilmesi caiz değildir. O, herşeyi bilir.” Kâ'bî, bu konuda ihtilaf eden bir gruptan da söz etmiştir. Ubeyd el-Mükteib'in (ö. ?/?), başını çektiği Mürciî fırkanın görüşüne göre, “Allah bâkîdir, yok olmaz. Allah'ın ilmi, zâtı dışında bir şeydir. Çünkü ilim dediğimiz şey Allah'ın zâtı olsaydı dua eden birinin ‘Ey ilim bana rızık ver!’ demesi gerekirdi.” Yine onlara göre, Allah'ın kelâmı ve dini de O'nun zâtının dışındadır. O da, zail olmaz.”²⁸⁵

Eş'arî, Kâ'bî'den farklı olarak sıfatlar konusunda Allah'ın Alîm ve Kâdir ismine O'nun Hayy ismini de ekleyerek Mürcie'nin çoğunluğunun bu konuda şöyle düşündüğünü söylemiştir: “Allah, ilim, kudret ve hayat ile değil, zâtıyla Alîm, Kâdir ve Hayy'dir. Bunlar,

²⁸³ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 220.

²⁸⁴ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 668.

²⁸⁵ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 220.

Allah için Alîm mânasında “ilim”, Kâdir mânasında “kudret” kelimesini kullandılar. Bunu hayat hakkında uygun görmediler ve “O’nun hayatı vardır” demediler. Yine “O’nun semî ve basarî vardır” da demediler. Ancak Allah kullandığı için “kuvvet” ve “ilmi” kullandılar”. Eş’arî, bu konuya paralel olarak Mürcie’nin Allah’ın Semî ve Basîr oluşuna dair görüşleri hakkında da açıklamalarda bulunmuştur.²⁸⁶ Müelliflerimizin bu konu ile ilgili aralarındaki ilk fark Eş’arî’nin Alîm ve Kâdir sıfatı ile birlikte Hayy sıfatını da nakletmesidir. Bunun dışında Eş’arî yukarıda da belirttiğimiz gibi sadece bu iki sıfata değinmekle yetinmemiş, Semî ve Basîr isimlerini de ayrı bir konu olarak kaleme almıştır. Kâ’bî ise Allah’ın zâtı ile ilgili hususlarda Semî ve Basîr isimlerine değinmemiş sadece onun Alîm ve Kâdir oluşuna dair açıklamalarla yetinmiştir. Müelliflerimiz arasındaki bu konu ile ilgili benzerlik arz eden husus Allah’ın zâtıyla Alîm ve Kâdir oluşu vurgusudur. Bu vurgu dışında yapılan ek açıklamalar birbirinden tamamen bağımsız ve özgün ifadeler içermektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde mezkûr konu hakkında birebir benzerlik bağlantısı kurulduğu söylenemez. Eş’arî’nin, daha ayrıntılı malumatlar vermesi onun bu konuda farklı bir kaynaktan istifade ettiğini gösterir.

4.2.3.1.1.5. İmamet

İmam, Arapça’da “emn” kökünden türer ve “sevk ve idare etmek, öne geçmek” anlamlarına gelir. Terim anlamı olarak ise “cemaate namaz kıldıran kimse” ve “devlet başkanı” anlamlarına gelir.²⁸⁷ İmamet kavramı ise “imamın üstlendiği görev” şeklinde tanımlanabilir. İmamet konusu, kelâm ilminin alanına özellikle Şîî fırkaların ve Hâricîlerin bu konudaki aşırı sayılabilecek görüşlerinden dolayı girdiği iddia edilmektedir.²⁸⁸

İmamet konusu, kelâm kaynaklarında zikredilirken özellikle ilk olarak bir devlet başkanının gerekli olup olmadığı hususu üzerinde durulmaktadır. Bu konuda Mu’tezile ve Hâricîlerden bazı gruplar arasında ihtilaf bulunmaktadır. Bu sayılanlar dışında Müslümanların çoğunluğu imamın gerekliliği hususunda hemfikirdirler.²⁸⁹

Şîî fırak yazarlarından Kummî (ö. 301/913-14), Mürcie’nin imamet konusunda Hz. Peygamber’in kendisinden sonra imam tayininde bulunmadığını kabul ettiğini ve onların her başa gelen imama tabi olduklarını belirtmiştir.²⁹⁰ Bu söylem, Mürcie’nin koşulsuz olarak her

²⁸⁶ Eş’arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 248-260.

²⁸⁷ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “İmam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 178-181.

²⁸⁸ Mustafa Öz - Avni İlhan, “İmamet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 201-203.

²⁸⁹ Erdemci vd., *Sistematiik Kelâm*, 486-487.

²⁹⁰ Kummî/Nevbahtî, *Şîî Fırkalar*, 66.

imama uyduğu anlamına gelmemektedir. Zira onların İbnü'l-Eş'as, İbn Süreyc gibi isyanlara destek verdiklerini ve bu isyanların temel nedeninin Emevî hilafetini devirmek olduğunu Mürcie'nin siyasî ve sosyal faaliyetlerini anlattığımız dördüncü bölümde bahsettik.

İmamet konusu, Kâ'bî ve Eş'arî'nin Mürcie hakkında ortak olarak ele aldığı meselelerdendir. Kâ'bî, Mürcie'nin imamet konusundaki görüşleri hakkında Eş'arî'den daha detaylı ve doyurucu bilgiler vermiştir. Eş'arî, imamet konusunda meseleyi dolaylı bir şekilde ele almıştır. O, imamet kimin hakkı olduğundan ziyade Hz. Ali'nin haklı olup olmadığı ekseninde meseleyi değerlendirme yoluna gitmiştir. Eş'arî, klasik kelâm düşüncesinin ele aldığı biçimde Mürcie'nin imamet konusunda düşüncelerine yer vermemiştir. Eş'arî, Mürcie'nin çoğunluğunun tahkim olayında Hz. Ali'nin haklı olduğunu ve her iki hakemin de hatalı olduğunu kabul ettiğini belirtmiştir. Yine o, Mürcie'nin çoğunluğunun hilafetin Hz. Ali'nin hakkı olduğu konusunda görüşlerine yer vermiştir. Eş'arî, Mürcie'nin bir kısmının Hz. Ali'nin yaptığı savaşlarda haklı olduğunu, ona karşı savaşan Hz. Ayşe, Muâviye, Zübeyr ve Talha'nın hatalı olduğunu kabul ettiklerini söylemiştir.²⁹¹

Kâ'bî, Eş'arî'nin aksine Mürcie'nin imamet konusunda muhtelif görüşlerine değinmiştir. Ona göre, Mürcie'nin çoğunluğu imam seçiminin mü'minlere farz olduğuna inanmaktadır. O, Mürcie'nin çoğunluğunun bu durumun izahını yaparken de insanların ancak bir devlet başkanının bulunması ile ıslah olacağını, hukuk sisteminin yürürlükte olabilmesi, cezanın tatbiki, ordunun savaşa katılması, ganimet ve zekâtın tatbik edilmesi gibi konularda devlet başkanına ihtiyaç olduğunu söylediğini belirtmiştir.²⁹²

Kâ'bî, yine Eş'arî'nin Mürcie'nin imamet bahsinde zikretmediği halifenin Kureyş'ten olması konusuna da değinmiştir. O, Mürcie'nin çoğunluğunun bu konuda Kureyşliler içinde liyakatli bir imam varsa imamın Kureyş'ten olması gerektiğini kabul ettiğini belirtmiştir. Onlara göre, liyakatli birinin olması durumunda Kureyş dışından biri imam olamaz. Bu iddialarını Hz. Peygamber'in "İmamlar Kureyş'tendir, onlar adaletle hükmederler." hadisine dayandırmaktadırlar.²⁹³

Kâ'bî, Mürcie'nin çoğunluğunun imamet konusunda Allah ve resulünün bir insanı imam ve halife tayin etmediği görüşünde olduğunu söylemiştir. Eş'arî, bu konuya da değinmemiştir. Mürcie'ye göre, hilafet ümmetin faziletli ve hayırlı kimselerinin

²⁹¹ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 628-634.

²⁹² Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 445.

²⁹³ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 447.

oluşturduğu şuraca tayin edilmelidir. Şura üyeleri, Müslümanların maslahatlarına hizmet edecek ve zararları def edecek bir lideri kendilerine halife seçmelidirler.²⁹⁴

Kâ'bî'nin, imamet konusunda Eş'arî'den farklı olarak zikrettiği diğer konular Hz. Ebû Bekîr'in hilafeti, imamın ünsiyet yoluyla tayini ve imamın veraset yoluyla tayini konularıdır. Kâ'bî, Mürcie'den bir grubun Hz. Peygamber'in Hz. Ebû Bekîr'i namaz kıldırmak ve insanların önüne geçirmek gibi tasarruflarla halife olarak atadığı görüşünde olduğunu söylemiştir. Yine o, Mürcie'nin hilafetin veraset yoluyla intikal etmeyeceğini benimsediğini belirtmiştir. Kâ'bî, Mürcie'nin imamın ünsiyet ile tayininde ümmetin vasiyete uymak zorunda olduğu görüşünü kabul ettiğini ve buna delil olarak Hz. Ömer'in Hz. Ebû Bekîr tarafından tayinini gösterdiğini zikretmiştir.²⁹⁵

Kâ'bî'nin, Mürcie'nin imamet bahsinde Eş'arî'den farklı olarak değindiği son konu Hz. Osman'ın hilafeti hakkındaki görüşleridir. Mürcie'ye göre, Hz. Osman'ın hilafeti geçerlidir. Onlar, Hz. Osman'ın katillerinin yanlış yaptıklarını söylerler. Hz. Osman'ın taraftarlarının ve katillerini arayanların doğru yaptıklarını söylerler. Fakat Hz. Osman'a yardım etmeyenler konusunda görüş zikretmezler. Onlar, Hz. Osman'ın katillerinin yanlış yaptıklarını söylerler ve kendilerini Hz. Osman'ın katillerinden beri görürler.²⁹⁶

Müelliflerimizin Mürcie'nin imamet konusundaki görüşlerini incelediğimizde Eş'arî'nin bu konuya Hz. Ali özelinde değindiğini ve imamet gerekliliği, halifenin seçimi, diğer sahabenin halifeliliğinin değerlendirilmesi gibi hususlara değinmediği görülmüştür. Kâ'bî ise Eş'arî'nin aksine bu konuyu detaylı olarak ele almıştır. Kâ'bî, imamet gerekliliğine, veraset yoluyla intikaline, vasiyet yoluyla intikaline, Hz. Osman'ın hilafetinin geçerliliğine, Hz. Ebû Bekîr'in bizzat Hz. Peygamber tarafından tayin edildiğine dair konularda Mürcie'nin görüşlerini paylaşmıştır. Müelliflerimizin bu konudaki verdikleri bilgiler incelendiğinde herhangi bir benzerliğin bulunmadığı görülmüştür. Onların, bu konuda farklı kaynaklardan istifade ettiği görülmektedir.

4.2.3.1.2 Sadece Kâ'bî'nin Mürcie'ye Nispet Ettiği Ortak Görüşler

Bu bölümde müelliflerimizden Kâ'bî'nin, Mürcie'nin çoğunluğunun kabul ettiği görüşleri anlatmakla yetindik. Zikrettiğimiz bu görüşler içinde halku'l-Kur'an ve rü'yettullah meselesi dışındaki meseleler Eş'arî'nin eserinde yer almamaktadır. O, Eş'arî'den farklı olarak

²⁹⁴ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 448.

²⁹⁵ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 445-453.

²⁹⁶ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 455.

Mürcie'ye yedi görüş daha nispet etmiştir. Bu görüşlerden birincisi, tecsîm ve Allah'a mekân izafe edilmesi ile ilgilidir. Kâ'bî, tecsîm yani Allah'ın cisim olup olmadığı konusunda ayrı bir başlık altında muhtelif fırkaların görüşlerine yer vermiştir. Bu fırkalardan biri olan Mürcie'nin şöyle söylediğini belirtmiştir: “Cenâb-ı Hak, birdir. Cisim ve araz değildir. Hiçbir şey O'na benzemez. Ezelidir ve ebedidir. Alîm ve Kâdirdir. Mekânlardan münezzehtir. Aynı zamanda mekân ve zamanla sınırlı değildir.” Yine Kâ'bî, ayrı bir başlık altında Allah'a mekân izafe edilip edilmeyeceği konusunda da Mürcie'nin şöyle söylediğini belirtmiştir: “Allah, her yerdedir. Allah'ın bir yerde olup başka bir yerde olmaması caiz değildir. Çünkü bir yerde olup başka bir yerde olmaması hudûs alametidir. Bu Allah'a isnat edilemez.”²⁹⁷

Sadece Kâ'bî'nin Mürcie'ye nispet ettiği ikinci görüş, Allah'ın bâkî olması ile ilgilidir. O, Allah'ın bir sonunun olup olmadığı hususunda Mürcie'nin şöyle dediğini belirtmiştir: “Allah, zâtı ve kudreti ile sınırsızdır ve sonu yoktur. Burdaki zâttan kastımız cihetlerle çevrilmiş, kudretinin ve varlığının belli bir sonu olan değildir. Bilakis Cenâb-ı Hakk'ın zâtı cisim ve araz değildir. Cenâb-ı Hak, bu tarz sıfatlardan münezzehtir. O, bütün sonları ve sınırları yaratandır. O'nu hiçbir şey acziyete düşüremez. O, nefsiyle Kâdirdir. Herhangi bir kudrete ihtiyacı yoktur.”²⁹⁸

Eş'arî'nin zikretmeyip Kâ'bî'nin Mürcie'ye nispet ettiği üçüncü görüş, Allah'ın kabihî yaratması ile ilgilidir. O, Allah'ın zulmü yaratıp yaratmayacağı konusunda Mu'tezile'den Nazzâm'ın kabih ile ilgili görüşlerine yer vermiş ve Mürcie'nin de bu görüşte olduğunu belirtmiştir. Kâ'bî'nin nakline bakılırsa Mürcie'ye göre, Allah çirkin ve kabihî yaratır denilirse Allah'ın cahil olduğunu da söylemek gerekir. Eğer böyle söylenirse Allah güvenilir olmaktan çıkar. Yine Allah'ın kubûhu yaratıp yaratmayacağına dair ayrı bir başlık açan Kâ'bî, Mürcie'nin Allah'ın küfrü ve kötülüğü yaratmasının caiz olmadığını kabul ettiğini söylemiştir. Çünkü onlara göre, Allah'ın kızacağı şeyleri yaratması O'na isnat edilemez.²⁹⁹

Eş'arî'den farklı olarak Kâ'bî'nin Mürcie'ye nispet ettiği dördüncü görüş, Allah'ın zâtının bilinip bilinemeyeceği hususudur. O, eserinde Allah'ın zâtının bilinip belinmeyeceği üzerine muhtelif görüşlere yer vermiş ve ardından Mürcie'nin çoğunluğunun Allah'ın zâtının mahiyetinin bilinemeyeceğini kabul ettiğini söylemiştir. Ona göre, Mürcie böyle bir durumda

²⁹⁷ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 257-260.

²⁹⁸ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 262.

²⁹⁹ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 278-316.

“Allah’ın benzerleri nelerdir?” ve “O, hangi cinstendir?” gibi soruların sorulacağını ve bu tür soruları sormanın caiz olmadığını belirtmiştir.³⁰⁰

Eş’arî’nin eserinde yer vermediği sadece Kâ’bî’nin yer verdiği konulardan beşincisi, peygamberlerin sözlerinin dinde hüccet olarak kabul edilmesi konusudur. Bu konu, ihtilaflı konulardan biri olup İbn Hazm’ın, Hz. Peygamber’in sahih olduğuna dair hakkında delil bulunan bir sözünü alaya alan veya inkar eden kişinin kafir olacağına dair görüşü bulunmaktadır.³⁰¹ Kâ’bî de fırkalar arasında ihtilaflı olan bu konuda Mürcie’nin görüşünü paylaşmıştır. O, peygamberlerin sözlerinin dinde hüccet olarak kabul edilmesini kaleme alırken Mürcie fukahasının çoğunluğunun görüşü olarak paylaşmıştır. O, Mürcie’nin hüccetin yakîni bilgiyi içermesi gerektiğini kabul ettiğini de söylemiştir. Onlara göre, ilim ancak tevatürle gelmek zorundadır. Fakat fer’i hükümlerde haberlerin âhâd, isneyn veya selâse şeklinde kabul edilme durumu bir zorunluluktur. Dolayısıyla âhâd haberle amel edilmek zorunludur. Dolayısıyla onlar, peygamberlerden gelen tüm haberleri hüccet olarak kabul etmektedirler.³⁰²

Eş’arî tarafından zikredilmeyip Kâ’bî’nin eserinde yer verdiği konulardan altıncısı, dinin neshedilmesi meselesidir. Bu konu, özgünlüğü ile dikkat çekmektedir. Kâ’bî dışında Mürcie hakkında bu konuya değinen bir müellif tespit edemedik. O, nesih konusunda Mürcie’nin bir görüşünü paylaşmıştır. Bu konuda herhangi bir nicelik zikretmediği için Mürcie’nin ortak olarak kabul ettiği konular içinde ele aldık. O, Mürcie’nin bu konuda şöyle söylediğini nakletmiştir: “Allah’ın neshettiği hususlar din olsaydı Allah onları neshetmezdi.”³⁰³ Mürcie, dinde değişen hususların din olmadığını kabul etmektedir. Burada dinden kastın dinin uygulamalarıdır.

Sadece Kâ’bî’nin eserinde yer verdiği konulardan yedincisi, sahabenin fazileti meselesidir. Bu konu da özgün bir konu olup Kâ’bî dışında Mürcie’nin görüşüne yer veren bir müellif tespit edemedik. Sahabenin fazileti ve birbirlerine üstünlüğü konusu ihtilaflı hususlardandır. Bu konu, imamet konusunda da fırkaların kalın çizgilerle ayrılmasına yol açmıştır. Kâ’bî, Mürcie’nin çoğunluğunun Hz. Peygamber’den sonra sahabenin en üstününün Hz. Ebû Bekîr olduğunu kabul ettiğini söylemiştir.³⁰⁴

³⁰⁰ Kâ’bî, *Kitâbü’l-makâlât*, 282.

³⁰¹ İbn Hazm, *Dinler ve Mezhepler Tarihi*, 2/914.

³⁰² Kâ’bî, *Kitâbü’l-makâlât*, 304.

³⁰³ Kâ’bî, *Kitâbü’l-makâlât*, 556.

³⁰⁴ Kâ’bî, *Kitâbü’l-makâlât*, 453.

Buraya kadar zikrettiğimiz meseleler, sadece Kâ'bî'nin eserinde yer verdiği Mürcie'nin ortak görüşleridir. Kâ'bî'nin, Eş'arî ile ortak olarak kaleme almasına rağmen Eş'arî'nin ihtilafı olarak eserinde yer verdiği Kâ'bî'nin ise Mürcie'nin çoğunluğunun hemfikir olduğunu söylediği görüşlerden ilki halku'l-Kur'an³⁰⁵ meselesidir. Kâ'bî, bu konuda Mürcie'nin ihtilaf ettiğine dair bir bilgi vermemiştir.³⁰⁶ Eş'arî ise Kâ'bî'nin aksine Mürcie'nin halk'ul-Kur'an tartışmalarında üç fırkaya bölündüğünü belirtmiştir.³⁰⁷ Kâ'bî, halku'l-Kur'an konusunda Mürcie'nin, Mu'tezile, Râfıza, Zeydiyye ve Hâricîler ile aynı görüşte olduklarını iddia etmiştir. Mürcie'ye göre, Kur'an Allah'ın kelâmıdır. Kur'an, Allah'ın zâtı olmayıp zâtından herhangi bir cüz de değildir. Kur'an, okunup yazılırken Allah'ın okunup yazılması mümkün değildir.³⁰⁸

Kâ'bî'nin, Mürcie'nin çoğunluğunun hemfikir olduğunu söylediği Eş'arî'nin ise ihtilafı olarak kaleme aldığı konuların ikincisi rü'yetullah meselesidir. Rü'yetullah³⁰⁹ konusunda Kâ'bî, Mürcie'nin çoğunluğunun Cenâb-ı Hakk'ın cisim olmadığı için maddi gözle görülmesinin mümkün olmadığı görüşünde olduğunu söylemiştir. O, Allah'ın cisim, araz, cüz olmaması, eşi ve benzerinin bulunmaması gibi etkenlerin O'nun görülmeyeceği anlamına geleceğini Mürcie'nin delil olarak sunduğunu söylemiştir. Dolayısıyla Mürcie'nin çoğunluğuna göre, Allah'ı görmek caiz değildir.³¹⁰

Kâ'bî'nin aksine bazı müellifler rü'yetullah konusunda Mürcie'nin çoğunluğunun Allah'ın görüleceğini kabul ettiğini söylemiştir. Mezkûr müelliflerden İbn Hazm, Mürcie'nin

³⁰⁵ Halku'l-Kur'an konusuna sadece Eş'arî'nin zikrettiği ihtilafı görüşler başlığı içerisinde de yer verdik. Halku'l-Kur'an meselesi, Kur'an-ı Kerim'in yaratılmış olup olmaması üzerine ortaya çıkmıştır. Abbasiler döneminde başını Mu'tezile'nin çektiği ve "Mihne dönemi" olarak meşhur olmuş bir döneme damga vuran kelâmî bir tartışma konusudur. Bu konunun Hz. Peygamber döneminde tartışıldığına dair herhangi bir bilgi yoktur. Meseleyi Yahudilerin bilinçli bir şekilde ortaya attığına, Hristiyan kaynaklı bir tartışma olduğuna, Allah'ın sıfatları konusuyla ilintili olduğuna ve Grek felsefesinden doğduğuna dair çeşitli görüşler mevcuttur. bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Halku'l Kur'an", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 371-375.

³⁰⁶ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 285.

³⁰⁷ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 232.

³⁰⁸ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 285.

³⁰⁹ Rü'yetullah, yani Allah'ın gözle görülmesi konusu, dünyada ve ahirette Allah'ın gözle görülmesinin mümkün olup olmadığı şeklinde ortaya çıkmış kelâmî sorulardan birisidir. Allah'ın dünyada görülmesi tartışmaları Hz. Peygamber'in dönemine kadar giden tartışmalardandır. Müşriklerin, Allah'ı görmeden iman etmeyeceklerine dair ayetler vardır. bk. el-Furkân 25/21; el-İsrâ 17/92. Rü'yetullah konusunda ilk kelâmî tartışmaların, Cehm b. Safvân tarafından Sümeniyye'ye karşı yapıldığı hususunda kaynaklarda ibareler mevcuttur. Bu konunun sistemleştirilmesi ise Mu'tezile ve Ehl-i sünnet kelâmcıları tarafından yapılmıştır. bk. Erdemci vd., *Sistematik Kelâm*, 190-191.; Ümit Toru, *Cehm B. Safvân ve Cehmiyye* (Ankara: Sonçağ Yayıncılık, 2021), 199-202. Rü'yetullah konusunda diğer kelâmî konularda olduğu gibi fırkalar arasında bir yeksenaklık bulunmamaktadır. Başını Mu'tezile'nin çektiği kelâmcıların bir kısmı, Allah'ın dünyada da ahirette de görülemeyeceğini savunurken Mücessime Allah'ın dünyada ve ahirette görülmesinin mümkün olduğunu iddia etmiş, Mürcie ve Ehl-i sünnet'in çoğunluğu Allah'ın dünyada görülemeyeceğini, ahirette ise görülebileceğini savunmuşlardır. Yine Mürcie'den sayılan Cehm b. Safvân, Allah'ın dünyada ve ahirette görülemeyeceğini iddia etmiş, Hüseyin en-Neccâr ise rü'yetin caiz olduğunu ve bu konuda kesin bir şey söylemenin mümkün olmadığını savunmuştur. Bkz İbn Hazm, *Dinler ve Mezhepler Tarihi*, 2/242.

³¹⁰ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 263.

çoğunluğunun rü'yet konusunda Allah'ın görülmesinin mümkün olduğunu kabul ettiğini söylemiştir.³¹¹ Şehristânî ve Bağdâdî, bu konuya eserlerinde yer vermemişlerdir. Eş'arî ise rü'yetullah konusunda Mürcie'nin ihtilaf ederek iki fırkaya ayrıldığını belirtmiştir.³¹² Kâ'bî, Mürcie'nin çoğunluğunun rü'yetullahı mümkün görmediğini söylemiş ve fırka taraftarlarının bu konudaki aklî delillerle izahını içeren görüşünü paylaşmıştır. Bu konuda Kâ'bî ile Eş'arî arasındaki bilgi farklılıkları dikkat çekmektedir. Bu durum, Kâ'bî ve Eş'arî'nin rü'yetullah konusunda farklı kaynaklardan istifade ettiklerini göstermektedir.

4.2.3.1.3 Sadece Eş'arî'nin Mürcie'ye Nispet Ettiği Ortak Görüşler

Yukarıda sadece Kâ'bî'nin Mürcie ile ilgili ele aldığı konuları belirttik. Kâ'bî de olduğu gibi Eş'arî'nin de zikredip Kâ'bî'nin zikretmediği Mürcie'ye ait görüşler bulunmaktadır. Bu bölümde de Eş'arî'nin zikredip Kâ'bî'nin eserinde yer vermediği konulara değindik. Eş'arî, Kâ'bî'den farklı olarak Mürcie'ye üç görüş daha nispet etmiştir. Bu görüşlerden birincisi, Allah'ın izzet ve azametiyle Azîm olması konusudur. Eş'arî, Allah'ın izzet ve azametinden dolayı Azîm olup olmadığı konusunda fırkaları beş gruba ayırmıştır. O, bu fırkalar içinde Mürcie'yi de zikrederek onların çoğunluğunun, “Allah'ın Ganî (zengin olan), Azîz, Azîm, Celîl, Kebîr, Seyyid (yüce olan), Cebbâr, Mubsir (gözeten), Rab, Mâlik, Kâhîr ve Alî olmasının; izzet, azamet, celâl, kibriyâ (yüce olan), sûded (yüce olan), rubûbiyyet ve kahr sebebiyle olmadığını” kabul ettiklerini söylemiştir. Yine O'nun, “vâhid, ferd, mevcûd, bâkî, refî (yüce olan)” olmasının, “ilâhiyet, bekâ, vahdâniyet ve vücûd” ile vasıflanması nedeniyle olmadığını söylediğini nakletmiştir.³¹³

Kâ'bî'nin eserinde yer vermediği sadece Eş'arî'nin Mürcie'ye nispet ettiği görüşlerden ikincisi, haberin hâss ve âmm olması meselesidir. Ona göre, Mürcie şöyle demiştir: “Haber bazen hâss olur. Hâss, haberde veya haberin bir kısmında bir kişinin isminin özel olarak zikredilmesi durumudur. Haber bazen âmm olur. Âmm, iki veya daha fazla şeyin zikredilmesi durumudur. Haber bazen de hem hâss olur hem de âmm olur. Bu da herkes hakkında olmayan bir haberde ismi geçen iki kişi veya daha fazla kimse hakkında olması durumudur.” Eş'arî, zikrettiğimiz görüşü Mürcie'nin görüşü olarak belirtmiştir. O, nicelik durumuna yönelik bir değerlendirmede de bulunmamıştır.³¹⁴

³¹¹ İbn Hazm, *Dinler ve Mezhepler Tarihi*, 2/242.

³¹² Bu konuda Sadece Eş'arî'nin Zikrettiği İhtilaflı Görüşler başlığı altında bilgi verilmiştir.

³¹³ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 264.

³¹⁴ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 264.

Sadece Eş'arî'nin yer verdiği konulardan sonuncusu, muhalif mezheplerin yurdunun iman yurdu olup olmaması ile ilgilidir. Bilindiği üzere yurdun iman yurdu olup olmaması konusu esasında Hâricîlerin başlattığı tartışmalardandır. Onlar, kendilerine muhalif olanların yaşadığı yerin iman yurdu olup olmadığı konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Eş'arî, onların başlattığı bu tartışmaya kısaca değinmiş, bu konuda bazı görüşler paylaştıktan sonra Mürcie'nin muhaliflerin yaşadığı yurdun iman yurdu olduğunu söylediğini belirtmiştir.³¹⁵ O, verdiğimiz bu bilgi dışında herhangi bir açıklama yapmamıştır.

4.2.3.2. Mürcî Fırkalar Arasında İhtilaflı Görüşler

İhtilaf, insanın olduğu her yerde hayat bulan bir olgudur. İhtilafın doğuşuna etki eden en önemli faktör şüpheşiz düşünmektir. İnsan, düşünceden aldığı ilhamla birçok soruna neden olma veya çözüm ortaya atabilme gücüne sahiptir. Düşüncelerin ortak bir noktada buluşmadığı durumlarda ihtilafın doğması kaçınılmazdır. İhtilaf, iki kişi arasında olabileceği gibi iki topluluk arasında da vuku bulabilir. Fırkalar, ihtilaf konusunda en önde gelen topluluklardandır. Fırkalar arasındaki ihtilafları tespit etme görevi de bu alanda eserler veren müelliflere düşmektedir. Müelliflerimiz Eş'arî ve Kâ'bî, eserlerini kaleme alırken özellikle ehl-i kible'nin ihtilaf ettiği konular üzerinden hareket etmişlerdir. Bu konuları kısaca anlatarak müelliflerimizin Mürcie'nin ihtilaf ettiği konulardaki nakillerinin benzerliğini inceledik.

4.2.3.2.1 Her İki Müellifin de Zikrettiği İhtilaflı Görüşler

4.2.3.2.1.1. İman ve Küfür

Mürcie, iman konusundaki görüşleri ile ön plana çıkmış bir fırkadır. Mürcî fırkaların, iman tanımları birbirlerine benzer olsa da aralarındaki bazı farklardan dolayı makâlât yazarları onları ihtilaf olarak kabul etmişlerdir. Bu yazarlardan biri olan Kâ'bî, Mürcie'nin iman konusundaki görüşlerini bu fırkanın tanıtımına ayırdığı bölümde özel bir başlık altında değerlendirmemiştir. O, ihtilaf edilen konulardan hareketle fırkaların konu ile ilgili görüşlerine değinmiştir. Eş'arî ise klasik tasnif sistemini sürdürerek hem iman hem de küfrün mahiyeti konusunda Mürcî fırkaların görüşlerine yer vermiştir.³¹⁶ Kâ'bî, Mürcie'den saydığı bazı isimlerin konu ile ilgili görüşlerini vermekle yetinmiştir. Örneğin, Gassân (ö. II./VIII. yüzyıl) ve Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) taraftarlarının çoğunun imanı "İkrar, Allah'ı bilmek, O'nu sevmek ve yüceltmek, O'na karşı saygılı olmak ve O'nun hakkında küçümseyici olan şeylerden

³¹⁵ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 166-646.

³¹⁶ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 204-234.

sakınmak” şeklinde tarif ettiklerini söylemiştir.³¹⁷ Yine Muhammed b. Ziyâd el-Cerîrî (ö. ?/?) ve taraftarlarının iman ile ilgili görüşlerini paylaşan Kâ’bî, onların iman ile ilgili şu görüşlerine yer vermiştir: “Allah’ı bilen fakat peygamberi inkar eden kimse ârif-i billah sayılır. Peygamberi inkar etmek, Allah’ı inkar etmek manasına gelmez veya kitabı inkar etmek peygamberi inkar etmek anlamına gelmez. Bir insan Allah’a iman edip peygamberi inkar edebilir. Böylelikle biz bu durumdaki insanlara Allah’a iman ettikleri için kafir diyemiyoruz. Peygamberi inkar ettikleri için mü’min diyemiyoruz. Fakat onlara hem mü’min hem kafir diyoruz.”³¹⁸

Kâ’bî, müstakil olarak Mürciî fırkaların iman ile ilgili görüşlerine eserinin muhtelif yerlerinde yer vermiştir. O, Cehm b. Safvân’ın “imanın sadece Allah’ı bilmekten ibaret olduğuna” dair görüşünü paylaşmıştır. Yine Gâylan b. Müslim’in iman tanımına yer veren Kâ’bî, onun, “İman, Allah’ı bilmek ve hac, namaz, oruç gibi Allah katından gelen her şeyin bilgisidir. İman, artmaz ve eksilmez.” dediğini nakletmiştir.³¹⁹ Bu tür örnekler çoğaltılabilir. Eş’arî, Kâ’bî’nin aksine Mürcie’yi iman ve küfrün mahiyeti konusunda muhtelif fırkalara ayırarak konuyu anlatmıştır. O, Mürcie’yi imanın mahiyeti konusunda 12 fırkaya ayırmış ve bu fırkaların iman ile ilgili görüşlerini paylaşmıştır. Yine küfrün mahiyeti konusunda Mürcie’yi altı fırkaya ayırmış ve bu kişilerin görüşlerini vermiştir.³²⁰ Kâ’bî, iman ve küfrün mahiyeti konusunda Mürcie’yi fırkalara bölmemiştir. Eş’arî, Mürcie fırkalarının bir kısmının iman ile ilgili görüşlerini aktarırken Kâ’bî’den yararlanmış olabilir. Fakat bu oldukça zayıf bir ihtimaldir. Zira yukarıda da belirttiğimiz gibi Kâ’bî, Cehm ve Gâylan gibi bir iki isim dışında Mürciî olarak nispet ettiği kişilerin iman konusunda tanımlarına yer vermemiştir. Eş’arî ise Mürcie olarak nispet ettiği hemen hemen herkesin iman ile ilgili tanımına yer vermiştir.

4.2.3.2.1.2. Va’d ve Vaîd

Va’d ve vaîd, “ileride gerçekleştirilecek bir şey konusunda söz vermek” şeklinde tanımlanmakta olup bu kavramlar, gerçekleştirilecek şeyin mahiyeti belirtilmeden kullanılırsa va’d “iyi bir şey yapılacağına dair söz”, vaîd ise “cezaya dayalı bir tehdit” manasına gelmektedir.³²¹ Va’d ve vaîd konusunda ilk tartışmayı başlatan ve büyük günah işleyenin cehennemden ebediyen çıkamayacağını söyleyen Hâricîlerden “Vaîdiyye” adlı fırkadır.³²² Bu kavram, Mu’tazile mezhebinin beş temel prensibinden biri olarak da bilinmektedir. Mu’tazile,

³¹⁷ Kâ’bî, *Kitâbü’l-makâlât*, 388.

³¹⁸ Kâ’bî, *Kitâbü’l-makâlât*, 219.

³¹⁹ Kâ’bî, *Kitâbü’l-makâlât*, 386-388.

³²⁰ Eş’arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 204-234.

³²¹ Sönmez Kutlu, “Va’d ve Vaîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 414-415.

³²² Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 186.

Allah'ın va'd ve vaîdinde mutlak manada duracağını, O'nun iyilik yapanları ödüllendirmek ve kötülük yapanları cezalandırmak zorunda olduğunu ileri sürmektedir.³²³

Mürcie, va'd ve vaîd konusunda Mu'tezile ve Vaîdiyye'nin karşısında bir konumda yer alır. Kâdî Abdülcebbâr (ö. 415/1025), Mu'tezile'nin beş temel esasına muhalif olan fırkaları sıralarken Mürcie'yi va'd ve vaîd esasına karşı olarak zikretmiştir.³²⁴ Mürcie, büyük günah işleyenin durumu hakkında kesin bir ifade kullanmayarak onun durumunu Allah'a bırakmış, Allah'ın bu fiili işleyeni dilediği takdirde affedeceği veya cezalandıracağını beyan etmiştir. Yine onlara göre, Allah va'dinden dönmez ama vaîdinden dönebilir. Bunun nedeni olarak da va'din mükâfatlandırma içerdiğinden dolayı Allah'ın söz verip cayması O'nun kudretine yakışmayacağını, vaîdde ise cezalandırma söz konusu olduğundan dolayı Allah'ın cezalandırmaktan vazgeçip takdirini affetmekten yana kullanabileceğini ileri sürmüşlerdir.³²⁵

Kâ'bî, Mürcie'nin vaîd konusunda ayrılığa düştüğünü ve başını Muhammed b. Şebîb'in (ö. 319/931) çektiği grubun vaîdde istisna olmayacağını, diğer grubun ise vaîdde istisna olabileceğini savunduğunu söylemiştir.³²⁶ Eş'arî, Kâ'bî'ye nazaran va'd ve vaîd konusunda daha geniş bilgi vermiştir. Eş'arî, Mürcie'yi va'd ve vaîd konusunda yedi fırkaya ayırmıştır. Onlardan bir fırkaya göre, va'dde istisna yoktur. Fakat vaîdde gizli bir istisna söz konusudur. Mezkûr fırkaya göre, bir adam kölesini önce dövmekle tehdit edip sonra affedebilir. Bu örnek üzerinden Allah'ın vaîdinden dönebileceği hususu zikredilmektedir. Mürcie'den ismi zikredilmeyen bir fırkaya göre, Allah'ın vaîdi ehl-i kible için değil, müşrikler için söz konusudur. Mezkûr fırkaya göre, Allah'ın va'di mü'minler için vaciptir ve Allah va'dinden dönmez. Yine Eş'arî'nin zikrettiği fırkalardan olan Muhammed b. Şebîb ve taraftarlarına göre, Allah'ın bir suçtan dolayı bir kuluna azap edip cezası daha ağır olan bir kulunun suçunu affetmesi caiz değildir.³²⁷

Mürcie, va'd ve vaîd hususunda genel olarak Allah'ın va'dinin değişmeyeceğini fakat vaîdinin değişebileceğini kabul eder. Bu anlayışın nedeni, yukarıda belirttiğimiz gibi sevap ve mükâfatlandırma fazilet ve üstünlüğün bir göstergesi olup cezalandırma ise adaleti temsil etmektedir.³²⁸ Eş'arî, mezkûr konuda Kâ'bî'den daha fazla bilgiye yer vermiştir. Bu da onun Kâ'bî'den daha farklı kaynaklardan da istifade ettiğini gösterir.

³²³ İlyas Çelebi, "Giriş", *Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, 1/34.

³²⁴ Kâdî Abdülcebbâr, *Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, 1/202.

³²⁵ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 186-187.

³²⁶ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 218.

³²⁷ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 220-222.

³²⁸ Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 74.

4.2.3.2.1.3. Allah'ın İsimleri ve Sıfatları

Allah'ın isimleri ve sıfatları konusu, müelliflerimizin ortak olarak ele aldığı hususlardan olup Eş'arî, bu konuda çağdaşı Kâ'bî'ye nazaran daha kapsamlı bilgiler vermiştir. Kâ'bî, Mürcie'nin tevhid ile ilgili görüşlerini anlatırken “Cenâb-ı Hak birdir. Cisim ve araz değildir. Hiçbir şey O'na benzemez. O, ezeli ve ebedidir. Alîm ve Kâdir'dir. Mekânlardan münezzehtir. Aynı zamanda mekân ve zamanla sınırlı değildir.” görüşünde olduğunu belirtmiştir.³²⁹ Eş'arî ise Allah'ın isimleri ve sıfatları konusunda Mürcie'nin ihtilaf ettiğini ve onlardan bazılarının Mu'tezile ile aynı görüşte olduğunu belirtmiştir. Eş'arî, bu konuyu Mu'tezile'nin tevhid görüşüne gelince izah edeceğine dair bir not düşmüş,³³⁰ Mu'tezile bahsinde ise geniş bir şekilde ele almıştır. O, Allah'ın birliği, benzersizliği, doğurmadığı ve doğmadığı gibi birçok konuya değinmiştir. Mürcie'nin de aralarında olduğu bazı fırkaların zikredilen görüşleri paylaştığını belirtmiştir. Yine Eş'arî, Mürcie'nin Allah'ın isimleri ve sıfatları konusunda ihtilaf ettiklerini söylemiştir. Onlardan bazılarının Mu'tezile ile aynı görüşte olduğunu, bazılarının Abdullah b. Küllâb'ın (ö. 240/854) görüşlerini benimsediğini söylemiş, Mürcie'den birçoğunun ise Allah'ın isim ve sıfatlarının Allah'tan başka olduğunu söylediğini belirtmiştir.³³¹ Eş'arî, Kâ'bî'ye oranla bu konuda daha fazla bilgi vermiştir.

4.2.3.2.1.4. İstîtâatın Fiilden Önce Olması

İstîtâat, iradeye bağlı fiillerin meydana gelmesini sağlamaya yarayan güç veya yetenek olarak tanımlanmaktadır. Bu konu kulun fiillerini gerçekleştirirken fiilin öncesinde veya fiil gerçekleşirken fiili yapmaya güç yetirmesine dayalı bir tartışmadan ortaya çıkmıştır. Mu'tezile, istîtâtin fiilden önce olduğunu kabul etmiştir. Eş'arîler ve Mâtürîdîler, istîtâtin fiil anında meydana geldiğini söylemişlerdir.³³²

Kâ'bî, eserinin Mürcie ile ilgili kısmında bu konuya fazla yer vermemiştir. O, Ebû Şimr (ö. 215-225/830-840 civarı), Mehdî b. Hilâl (ö. ??) ve Amr b. Gaîd'ın (ö. ??) istîtâatin fiilden önce olduğunu söylediklerini nakletmiştir.³³³ Eş'arî de Mürcie'nin bu konudaki genel görüşüne yer vermemiştir. O, Mürcie'den saydığı Hüseyin en-Neccâr'ın görüşlerini zikrederken bu konuya değinmiştir. Neccâr, istîtâatin fiilden önce olmasının caiz olmadığını ve ancak fiil ile

³²⁹ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 257.

³³⁰ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 230.

³³¹ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 234-258.

³³² Yusuf Şevki Yavuz, “İstîtâat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 399-400.

³³³ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 322.

birlikte meydana geleceğini söylemektedir. Yine o, bir istitâat ile iki fiilin yapılamayacağını söyleyerek istitâatin varlığının ve yokluğunun fiile bağlı olduğunu iddia etmiştir.³³⁴ Müelliflerimiz bu konuya Mürçiî kişiler üzerinden değinmişlerdir. Onlar, bu konuda birbirlerinden farklı isimler zikretmişlerdir. Dolayısıyla bu konu özelinde bir benzerliğin bulunmadığı müşahede edilmiştir.

4.2.3.2.1.5. Büyük Günah İşleyenlerin Fasık Olarak Kabul Edilmesi

Ehl-i kıbleden günahkarların tövbe etmesiyle cehenneme girmeyeceklerine dair Mürcie'nin ortak görüşünü yukarıda belirtmiştik. Kâ'bî, bu konu dışında büyük günah işleyenlerin mü'min veya kafir olarak nitelenip nitelenmeyeceğine dair Mürcie'nin görüşlerine yer vermiştir. Bu konuyu her ne kadar büyük günah konusu içinde değerlendirmek gerekirse de Mürcie'nin çoğunluğunun bu konuda ortak görüş serdetmediği ve müelliflerimiz bu konuları ihtilaflı görüşler olarak ayrı başlıklar altında kaleme aldıkları için biz de farklı bir başlık altında değerlendirmeye tabi tuttuk.

Kâ'bî, büyük günah işleyenlerin durumu hakkında Mürcie'nin bir kısmının onları mü'min olarak saydığını belirtmiştir. Onlara göre, bu durumdaki fasıklar Müslümanlardan sayılırlar. Yine Kâ'bî, Mürcie'nin büyük günah işleyenleri fasık mü'min saydığını, onların ikrar ile mü'min ve günah ile fasık sayıldığını belirtmiştir.³³⁵ Eş'arî, Kâ'bî ile benzer bilgiler vermiştir. Fakat zikrettiği isimler konusunda farklılıklar mevcuttur. Eş'arî'nin Mürcie'den saydığı Züheyr el-Eserî'nin (ö. ?/?) görüşlerine değindiği bir bölümde onun ve Mürcie'den diğer fırkaların ehl-i kıbleden büyük günah işleyenlerin, işledikleri günah sebebiyle fasık olduklarını ve kendilerindeki iman nedeniyle de mü'min olduklarını söylediklerini nakletmiştir. Yine Eş'arî, Mürcie'nin çoğunluğunun büyük günah işleyenleri fasık olarak gördüklerini zikretmiştir. O, Ebû Şimr'in bu konuda görüşünü paylaşarak her günahkara mutlak manada fasık denilmeyeceğini fakat herhangi bir hususta işlediği günah sebebiyle fasık olarak adlandırılacağını söylediğini paylaşmıştır. Benzer bir görüşü Muhammed b. Şebîb (ö. 319/931) ve Muaz et-Tûmenî'den (ö. ?/?) de nakletmiştir. Eş'arî, bazı Mürçiî fırkaların büyük günah işledikten sonra fiil tamamlanınca fasık olarak adlandırılmasını kabul etmediğini, bazılarının ise onların fasık olarak adlandırılması gerektiğini belirtmiştir.³³⁶ Müelliflerimiz, bu konuda benzer bilgiler vermesine rağmen farklı isimler zikretmişlerdir. Eş'arî, Kâ'bî'ye

³³⁴ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 408.

³³⁵ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 421.

³³⁶ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 210-668.

nazaran daha detaylı bilgi vermiştir. Bu konuda Eş'arî'nin farklı kaynaklardan alıntılar yaptığını söyleyebiliriz.

4.2.3.2.1.6. Tevhid Ehlinin Cehennemde Ebedi Olarak Kalıp Kalmaması

Kelâm alanında tartışılan önemli konulardan birisi de cehennem azabının kalıcı olup olmadığı hususudur. Bu konu ile ilgili müelliflerimizden Kâ'bî, Mürcie'den saydığı Cehm b. Safvân'ın cennet ve cehennemin yok olacağını söylediğini belirtmiştir. Bu bilgi dışında Kâ'bî, cehennem azabının geçici veya kalıcı olduğuna dair çeşitli görüşler olduğunu belirttikten sonra Mürcie'den saydığı Bişr b. Attâb'ın (ö. ?/?) şöyle dediğini nakletmiştir: “Tevhid ehlinde olup büyük günah işleyenlerin cehennemde ebedi olarak kalması caiz değildir. Onlar, işlediği günahın cezasını çektikten sonra cehennemden çıkarlar.”³³⁷ Eş'arî, bu konuyu kafirlerin cehennemde ebedi olarak kalması başlığı altında değerlendirmiş ve Kâ'bî'nin Cehm b. Safvân konusunda yazdıklarının benzerini nakletmiştir.³³⁸ Kâ'bî, tevhid ehlinin cehennemde ebediyyen kalıp kalmayacağına değinmişken Eş'arî, hem tevhid ehlinin hem de kafirlerin cehennemde ebediyyen kalıp kalmayacağı görüşlerine değinmiştir. Eş'arî, kafirlerin cehennemde ebediyyen kalıp kalmayacağı konusunun Mürcie arasında ihtilaflı olduğunu söylemiş ve onların bu konudan dolayı iki fırkaya ayrıldıklarını paylaşmıştır. Birinci fırkanın Cehmiyye olduğunu zikreden Eş'arî, Cehm'in cennet ve cehennemin yok olacağını savunduğunu söylemiştir. Eş'arî, Cehm dışındaki Müslümanların tamamının kafirlerin ebedi olarak cehennemde kalacaklarını kabul ettiklerini söylemiştir.³³⁹ Cehm b. Safvân, cennet ve cehennemin yok olacağını belirtmiştir. Onun bu görüşünü kafirlerin yaptıklarının cezasız kalacağına yormamak gerekmektedir. İbn Hazm da cennet ve cehennemin yok oluşuna dair Cehm'in benzer görüşünü paylaşarak bu görüşün Müslümanların icmasına aykırı olduğunu söylemiştir.³⁴⁰

Eş'arî, Kâ'bî'nin aksine bu konuda Mürcie'den daha fazla isim zikretmiştir. O, Mürcie'nin tevhid ehlinin ebedi olarak cehennemde kalıp kalmayacağı konusunda Mürcie'nin beş fırkaya ayrıldığını söylemiştir. Birinci fırkanın Bişr el-Merisî (ö. 218/833) ve taraftarları olduğunu belirten Eş'arî, onların ehl-i kıblenin cehennemde ebedi olarak kalmasının muhal olduğunu söylediklerini ve Allah'ın azap çektiirdikten sonra ehl-i kibleyi cennete koyacağını söylediklerini iddia etmiştir. İkinci fırkanın Ebû Şimr ve Muhammed b. Şebîb'in taraftarları

³³⁷ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 218-222.

³³⁸ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 224.

³³⁹ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 224.

³⁴⁰ İbn Hazm, *Dinler ve Mezhepler Tarihi*, 526.

olduğunu söyleyen Eş'arî, onların Allah'ın ehl-i kibleyi cehenneme sokmasının ve orada ebedi olarak bırakmasının caiz olduğunu söylediklerini paylaşmıştır. Üçüncü fırkanın ismini zikretmeyen Eş'arî, onların ehl-i kiblenin cehenneme girince Resulullah'ın şefaati ile çıkarılacaklarını söylediğini nakletmiştir. Kâ'bî de bu konuda Mürcie'den bazılarının peygamberin şefaati ile mü'minlerin cehennemden kurtulacağını kabul ettiğini söylemiştir.³⁴¹ Dördüncü fırkanın Gaylân ve taraftarları olduğunu söyleyen Eş'arî, onların Allah'ın ehl-i kibleye azap etmesini de bağışlamasını da caiz gördüklerini, Allah'ın onlara azap etmesi durumunda veya bağışlaması durumunda onlarla aynı durumdakilere de azap edeceğini veya bağışlayacağını kabul ettiklerini paylaşmıştır. Beşinci fırkanın adını zikretmeyen Eş'arî, onların Allah'ın ehl-i kiblede birini günahından dolayı bağışlaması veya azap etmesini caiz gördüklerini, onlardan birine azap etmesi durumunda aynı durumdaki birini bağışlayabileceğini söylediklerini nakletmiştir.³⁴² Eş'arî, bu konuda Kâ'bî'ye nazaran daha geniş bilgi vermiştir. O, bu konuda Kâ'bî dışında bir kaynaktan istifade etmiş olmalıdır.

4.2.3.2.1.7. Teşbih

Teşbih, müelliflerimizin Mürcie fırkalarının ihtilaf ettiği görüşlerden biri olarak kaleme aldıkları konulardandır. Kâ'bî, Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) ve Cevâribî'nin (ö. ?/?) Allah'ın cisim olduğunu, el, kol, kafa ve bacak gibi uzuvlara sahip olduğunu söylediğini belirtmiştir. Onlar, Allah'ın bir cisim olmasına ve organları bulunmasına rağmen hiç kimseye benzemediğini ve hiç kimsenin de O'na benzemediğini söylemişlerdir.³⁴³ Eş'arî, bu konuda Kâ'bî'nin naklettiğine benzer bilgiler vermiştir. O, teşbih konusunda Mürcie'yi üç fırkaya ayırmıştır. Birinci fırkanın Mukâtil b. Süleyman ve taraftarları olduğunu belirten Eş'arî, onların Allah'ı cisme benzettiklerini ve Allah'a insana has bazı organları izafe ettiklerini söylemiştir. Fakat bu benzetmelere rağmen Allah'ın kimseye benzemediğini söylediklerini iddia etmiştir. İkinci fırkanın Cevâribî ve taraftarları olduğunu söyleyen Eş'arî, onun Mukâtil ile aynı görüşte olduğunu söylemiştir. Fakat aralarında Allah'ın kafası ile ilgili görüş farklılıkları bulunduğunu belirtmiştir. Üçüncü fırkanın ismini zikretmeyen Eş'arî, onların Allah'ın cisim olmasına rağmen cisimlere benzemediğini kabul ettiğini söylemiştir.³⁴⁴ Eş'arî, burada Kâ'bî'den farklı olarak üçüncü fırkanın görüşünü nakletmiştir. Eş'arî, bu konudaki ilk iki fırkanın görüşlerini

³⁴¹ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 421.

³⁴² Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 225-226.

³⁴³ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 259-260.

³⁴⁴ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 230.

Kâ'bî'den veya ortak yararlandıkları bir kaynaktan alıntılanmış olabilir. O, üçüncü fırka ile ilgili bilgiyi başka bir kaynaktan alıntılanmıştır.

4.2.3.2.1.8. Allah'ın İdrak Edilmesi

Allah'ın idrak edilmesi veya mahiyetinin bilinmesi konusu Mürcie'ye nispet edilen fırkalar arasında ihtilaflı konulardandır. İki müellifimizde bu konuda bilgi vermiştir. Kâ'bî, Neccâr ve Dırâr b. Amr'ın (ö. 200/815) Allah'ın kıyamet günü altıncı bir duyu organı yaratarak O'nu idrak etmemizi sağlayacağını iddia ettiklerini söylemiştir.³⁴⁵ Eş'arî, Kâ'bî'nin zikrettiği isimler içerisinde sadece Dırâr ile paralellik arz etmiştir. Eş'arî, Dırâr dışında Hafs el-Ferd (ö. ?/?) ve Süfyân b. Suhbân (ö. ?/?) isimlerini zikretmiştir. Eş'arî, ayrıca Allah'ın mahiyetini idrak konusunda Mürcie'nin iki fırkaya ayrıldığını söylemiştir. Bunlardan birinci fırkanın Allah'ın mahiyetinin altıncı bir his yardımıyla idrak edilebileceğini kabul ettiğini, ikinci fırkanın ise onların görüşünü reddettiğini belirtmiştir. Eş'arî, Mürcie'nin bu konuda ihtilaf ettiğini söylemesine rağmen Mürcie'nin çoğunun Allah'ın mahiyetinin altıncı bir duyu organı yaratılması ile idrak edilebileceği görüşünü reddettiğini söylemiştir.³⁴⁶ Müelliflerimiz arasında zikredilen isimler konusunda farklılıklar mevcuttur. Eş'arî ve Kâ'bî, bu konuda farklı kaynaklardan istifade etmiş olmalıdırlar.

4.2.3.2.2 Sadece Kâ'bî'nin Zikrettiği İhtilaflı Görüşler

Tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece Kâ'bî'nin değindiği Eş'arî'nin hiç değinmediği bir görüş vardır. Bu görüş şirk dışında her günahın affedilmesi meselesidir. Kâ'bî, Mürcie'den saydığı Ubeyd el-Kumejd'in (ö. ?/?) şirk dışında her günahın affedileceği konusunda görüşünü paylaşmıştır. Onlar, bu görüşlerine “Eğer size yasaklanan büyük günahlardan kaçınırsanız sizin küçük günahlarınızı örteriz.”³⁴⁷ ayetini delil olarak göstermişlerdir.³⁴⁸ O, bu bilgi haricinde şirk dışında her günahın affi konusu ile ilgili Mürcie özelinde başka bir paylaşım yapmamıştır.

4.2.3.2.3 Sadece Eş'arî'nin Zikrettiği İhtilaflı Görüşler

Eş'arî, tespit ettiğimiz kadarıyla Mürciî fırkaların sekiz meselede ihtilaf ettiğini söylemiştir. Kâ'bî, zikrettiğimiz bu meselelerden halku'l-Kur'an ve rü'yetullah meselesi dışında herhangi bir malumat vermemiştir. Eş'arî, ihtilaf edilen bu meselelerin birincisi olan emir ve nehyin umuma delalet edip etmeyeceği konusunda Mürcie'nin iki fırkaya ayrıldığını söylemiştir. Birinci fırkanın bu konuyla ilgili haber gelinceye kadar emir ve nehyin özele

³⁴⁵ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 210-566. ; en-Nisâ 4/31.

³⁴⁶ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 232-474.

³⁴⁷ en-Nisâ 4/31.

³⁴⁸ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 554.

delalet edeceğini kabul ettiğini, ikinci fırkanın ise emir ve nehyin bir delalet ile özel kılınmadıkça umuma delalet edeceğini kabul ettiğini nakletmiştir.³⁴⁹

Eş'arî'nin, Kâ'bî'den farklı olarak temas ettiği konulardan ikincisi, günahların niteliği hususudur. O, Mürcîî fırkaların günahların niteliği konusunda ikiye ayrıldıklarını söylemiştir. Bu fırkaların isimlerini zikretmeyen Eş'arî, birinci fırkanın her günahı büyük saydığını, ikinci fırkanın ise günahların büyük veya küçük olabileceğini kabul ettiğini söylemiştir.³⁵⁰

Eş'arî'nin, eserinde Kâ'bî'den farklı olarak temas ettiği konulardan üçüncüsü, peygamberlerin büyük günah işleyip işleyemeyeceği meselesidir. O, klasik tasnif usulünü devam ettirerek peygamberlerin büyük günah işleyip işleyemeyeceği konusunda Mürcie'nin ikiye ayrıldığını söylemiştir. O, bu fırkaların isimlerini zikretmeksizin birinci fırkanın peygamberlerin büyük günah işlemelerini caiz gördüğünü belirtmiştir. Onlara göre, peygamberlerin adam öldürme, zina ve benzeri büyük günahları işlemeleri caizdir. İkinci fırkanın ise onların küçük günahlar işleyebileceklerini söylediklerini paylaşmıştır.³⁵¹

Eş'arî'nin, Kâ'bî'den farklı olarak zikrettiği konulardan dördüncüsü amellerin tartılması meselesidir. Bu konu Kâ'bî'nin eserinde bulunmadığı gibi Şehristânî, Bağdâdî ve İbn Hazm gibi müelliflerin eserlerinde de bulunmamaktadır. Eş'arî'nin özgün olarak naklettiği bu konu, ahirette mizanda günahların tartılması meselesinin tezahürlerindendir. Amellerin nicelik bakımından tartılmasının mümkün olup olmaması üzerine ortaya atılmıştır. Eş'arî, bu konuda Mürcie'yi iki fırkaya ayırmıştır. Birinci fırkanın Mukâtil b. Süleyman olduğunu belirten Eş'arî, onun amellerin tartılmasını caiz gördüğünü belirtmiştir. Ona göre, iman fıskı yok eder. Çünkü iman fısktan ağır basmaktadır. Eş'arî, ikinci fırkanın Ebû Muaz et-Tûmenî olduğu belirtmiş ve onun bu konudaki görüşlerine yer vermiştir. Ona göre, Allah iyilikleri ve kötülükleri tartar. Eğer iyilikleri ağır gelirse o kurtuluşa erer. Kötülükleri ağır gelirse Allah'ın ona azap etmesi veya bağışlaması lütfundandır.³⁵²

Eş'arî'nin, Kâ'bî'den farklı olarak zikrettiği beşinci konu kul hakları meselesidir. Bu mesele, Eş'arî'nin özgün olarak zikrettiği hususlardandır. Diğer müelliflerin eserlerinde bu konuyu tespit edemedik. Eş'arî, Mürcie'yi bu konuda iki fırkaya ayırmış fakat fırkaların isimlerini zikretmemiştir. Birinci fırkaya göre, Allah ile kul arasındaki haklar ile kul ile kul

³⁴⁹ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 224.

³⁵⁰ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 226.

³⁵¹ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 228.

³⁵² Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 228.

arasındaki hakların affedilmesi kıyamette olacaktır. İkinci fırkaya göre, Allah ile kul veya kul ile kul arasındaki hakların affedilmesi hususunun bu dünyada da olması caizdir.³⁵³

Eş'arî'nin, Kâ'bî'den farklı olarak zikrettiği ve diğer müelliflerin eserlerinde de tespit edemediğimiz özgün konulardan birisi de kader konusudur. O, bu konuda Mürcie'nin ihtilaf ettiğini söylemiştir. Onlardan bazılarının Mu'tezile ile aynı görüşte olduklarını söyleyen Eş'arî, bazılarının ise kaderi isbat etmeye çalıştıklarını belirtmiştir. Onlardan, Neccâr konusuna gelince bahsedeceğini belirtmiştir. Onun ifadelerinden bu grup içerisinde Hüseyin en-Neccâr'ın da bulunduğu anlaşılmaktadır.³⁵⁴

Eş'arî ve Kâ'bî'nin, ortak olarak zikretmesine rağmen Kâ'bî'nin herhangi bir ihtilaf olduğuna değinmediği, Eş'arî'nin ise Mürcie'nin ihtilafı görüşleri arasında zikrettiği konulardan birisi halku'l-Kur'an meselesidir. Eş'arî, Mürcie'nin bu konuda ihtilaf ettiğini söylemesine rağmen Kâ'bî, halku'l-Kur'an meselesinde Mürcie arasında bir ihtilafın olduğuna değinmemiştir.³⁵⁵ Eş'arî, Kâ'bî'nin aksine Mürcie'nin halk'ul-Kur'an tartışmalarında üç fırkaya bölündüğünü belirtmiştir. O, fırka adı veya kişi adı belirtmeden onlardan bazılarının Kur'an'ın yaratılmış olduğunu, bazılarının yaratılmamış olduğunu ve bazılarının ise yaratılma veya yaratılmama konusunda bir şey diyemeyeceklerini söylediklerini beyan etmiştir.³⁵⁶ Eş'arî, *Makâlât*'ının başka bir yerinde aralarında Mürcie'yi de saydığı birkaç fırkanın, Kur'an'ın Allah'ın kelâmı olduğunu ve Allah'ın onu sonradan yarattığını söylemiştir.³⁵⁷ Müelliflerimiz arasında halku'l-Kur'an konusu bağlamında içerik ve bilgi bakımından benzerliğin olmaması onların farklı kaynaklardan istifade ettiğini göstermektedir.

Eş'arî ve Kâ'bî'nin Mürcie hakkında ortak olarak ele aldığı konular arasında rü'yetullah meselesi de vardır. Eş'arî, bu konunun Mürcie arasında ihtilafı olduğunu söylemesine rağmen Kâ'bî, Mürcie'nin çoğunluğunun rü'yetullahı mümkün olarak görmediğini belirtmiştir.³⁵⁸ Eş'arî ise rü'yet konusunda Mürcie'nin ihtilaf ettiğini ve iki fırkaya ayrıldığını söylemiştir. Eş'arî, mezkûr fırkalardan ilkinin Mu'tezile ile aynı görüşü benimsediğini ve dolayısıyla Allah'ın dünyada ve ahirette görülemeyeceğini savunduğunu, ikinci fırkanın ise rü'yetullahı

³⁵³ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 230.

³⁵⁴ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 232.

³⁵⁵ Bu konu hakkında Sadece Kâ'bî'nin Mürcie'ye Nispet Ettiği Ortak Görüşler başlığı altında bilgi verilmiştir.

³⁵⁶ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 232.

³⁵⁷ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 798.

³⁵⁸ Bu konu hakkında Sadece Kâ'bî'nin Mürcie'ye Nispet Ettiği Ortak Görüşler başlığı altında bilgi verilmiştir.

mümkün gördüğünü belirtmiştir.³⁵⁹ Kâ'bî ve Eş'arî, Mürcie'nin rü'yetullah meselesi hakkındaki görüşlerini farklı kaynaklardan almış olmalıdırlar.

4.2.4. Mürcie'nin Siyasî ve Sosyal Faaliyetleri

İslam Mezhepler Tarihi'nde zuhur etmiş fırkaların dinî, siyasî, kültürel ve sosyal faaliyetlerinin bilinmesi onların anlaşılmasında önemli hususlardandır. Zira fırkalar, zuhur ettikleri dinî, siyasî, kültürel ve sosyal ortamın ürünleridirler. Belirli kültür, coğrafya veya belirli bir toplumdan gelen insanların çoğunlukla aynı itikadî veya siyasî gruplara yönelmesi ya da bazı fırkaların belirli coğrafyalarda ve belirli halklar arasında yayılması bu durumun en önemli kanıtıdır.³⁶⁰ Bu yüzden Mürcie'nin siyasî ve sosyal faaliyetlerinin anlatılması onların hangi ortamlarda filizlendiğinin anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Kâ'bî, Mürcie'nin ortaya çıkışını kaleme alırken onların İbnü'l-Eş'as isyanı ile birlikte zuhur ettiğini söylemiştir.³⁶¹ İbn Kesîr, İbnü'l-Eş'as isyanının (81/700-701) Haccâc ile Abdurrahman b. Eş'as arasındaki çekişmeden dolayı çıktığını söylemiştir. O, Haccâc'ın İbnü'l-Eş'as'ı Türk hükümdarı Rutbil'in üzerine gönderdiğini, İbnü'l-Eş'as'ın bazı şehirleri fethettikten sonra kış mevsiminden dolayı bir mektup yazarak fetih hareketine ara vermeyi istediğini belirtmesi üzerine bu duruma sert bir mektupla cevap veren Haccâc'ın onu hainlik ve korkaklık ile suçlayıp hakaret etmesi üzerine İbnü'l-Eş'as'ın isyan hareketine başladığı belirtilmektedir.³⁶² İbnü'l-Eş'as ordusu ile Basra yakınlarına geldiğinde halife Abdülmelik b. Mervân'ın da azledilmesi gerektiğini belirtince Basralı alimlerden oluşan bir heyet gelerek ona biat etmişlerdir. Bu alimlerin İbnü'l-Eş'as'a katılmalarının nedeni olarak Emevî hilafetinin özellikle mevâlî politikaları olduğu belirtilmektedir.³⁶³ Wellhausen, İbnü'l-Eş'as isyanının Suriyelilerin hakimiyetini kırmak ve Iraklılar'a özerklik kazandırmak gayesiyle yapıldığını söylemektedir.³⁶⁴ Buradan isyanın hedefinin Emevî hilafetine son vermek olduğu anlaşılmaktadır.

Kâ'bî, İbnü'l-Eş'as isyanı dışında Mürcie'den Cehm b. Safvân'ın katıldığı bir isyandan da kısaca bahsetmiştir.³⁶⁵ Bu isyan, Mürciî olarak bilinen ve Horasan'da Mürcie'nin yayılması

³⁵⁹ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 232.

³⁶⁰ Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 43.

³⁶¹ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 219.

³⁶² Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, *Büyük İslam Tarihi*, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2017), 9/62-66.

³⁶³ Hüseyin Paça, "Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as İsyanı", *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5 (Bahar 2019), 87-88.

³⁶⁴ Julius Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019), 156.

³⁶⁵ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 223.

için uğraşan en önemli isimlerden birisi olan Hâris b. Süreyc (ö. 128/746) tarafından Emevî yönetiminin sona ermesi ve özellikle mevâlî politikasının sonlandırılması için yapılmıştır. Bu isyanın en önemli tarafı Mürcie'nin isyanı olarak kabul edilmesidir.³⁶⁶ Bu isyanda Cehm b. Safvân, Hâris b. Süreyc'in katibi olarak görev yapmış, isyan sırasında halka ve askerlere hitap ederek onları cesaretlendirmiştir. O, taraflar arasında hakemlik rolü ile de ön plana çıkmıştır. Cehm b. Safvân bu isyan sırasında öldürülmüştür.³⁶⁷ Kutlu, bu isyan sırasında Mürcie'nin yönetimin meşruiyetini halktan alması gerektiğine dair talebine değinmiş ve onların, İslam dünyasında teorik ve pratik anlamda meşruiyetini halktan alan yönetim şeklini ilk olarak savunanlar olduğunu belirtmiştir. Yine Kutlu, zikrettiğimiz İbnü'l-Eş'as ve Hâris b. Süreyc isyanları dışında Yezîd b. Mühelleb (ö. 102/720) ve Zeyd b. Ali (ö. 122/740) isyanlarına da Mürcie'nin destek verdiğini söylemiştir.³⁶⁸

Kutlu, Mürcie'nin Emevîlere karşı girişilen isyanlara ve diğer siyasî faaliyetlere ortak bir tavır alarak katılmadığını belirtmiştir. Ona göre, tarafsızlar denilen geniş tabanlı bir hareketin içinden doğmuş olmaları Mürcie'nin siyasî olaylarda farklı eğilimlere sahip olması sonucuna yol açmıştır. O, bu eğilimlerin yönetime itaati savunan, uzleti tercih eden ve haksızlıkla mücadeleyi şart koşanlar olmak üzere üç şekilde tezahür ettiğini söylemiştir. Bu eğilimler içinde ise özellikle haksızlığa karşı mücadeleyi şart koşanların kaynaklarda daha fazla zikredildiğinin altını çizmiştir.³⁶⁹

Kâ'bî, Mürcie'nin siyasî ve sosyal faaliyetlerine az da olsa yer vermesine rağmen Eş'arî'nin Mürcie'nin bu faaliyetlerine değinmemesi onların eserleri arasındaki bariz farklardan birisidir. Mürcie'nin siyasî ve sosyal faaliyetlerine Kâ'bî'nin az yer vermesi, Eş'arî'nin ise hiç yer vermemesi müelliflerimizin Mürcie'nin siyasî konulardaki görüşlerine değinmesine engel olmamıştır. Kâ'bî, Hz. Osman'ın hilafetinin meşru olup olmadığı, imametın Kureyş'in hakkı olup olmadığı ve imametın vasiyet yoluyla intikal edip etmeyeceği gibi konularda Mürcie'nin görüşlerini nakletmiştir.³⁷⁰ Keza Eş'arî de Hz. Ali ve diğer gruplar arasındaki savaşlar, Hakem Olayı ve asilere kılıç çekilmesi gibi konularda Mürcie'nin görüşlerine yer vermiştir.³⁷¹ Müelliflerimizin siyasal ve sosyal olaylara eserlerinde yer

³⁶⁶ Nadir Özkuyumcu, "Hâris b. Süreyc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 201.

³⁶⁷ Şerafettin Gölcük, "Cehm B. Safvân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 233-234.

³⁶⁸ Kutlu, "Mürcie", 41-45.

³⁶⁹ Kutlu, "Mürcie", 41-45.

³⁷⁰ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 445-455.

³⁷¹ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 626-646.

vermemelerinin veya az bir bilgi vermelerinin nedeni muhtemelen eserlerini fırkaların kelâmî görüşleri üzerine yoğunlaştırmalarından kaynaklanmaktadır.

4.2.5. Mürcie'nin Yaygın Olduğu Yerler

Mezheplerin bazı yerlerde güçlü ve bazı yerlerde zayıf olması doğal bir süreçtir. Bu süreci, kültürel şartlar, fiziki imkanlar ve o bölgede yaşayanların dinî ihtiyaçlarına cevap verebilme gibi nedenler etkilemekte ve yönlendirmektedir. Mezhebin yaygın olduğu veya az bir kitle tarafından temsil edildiği yerlerde mezhebin nerede doğduğuna veya nerelerde temsil edildiğine dair cevaplar aranmaktadır.³⁷² Bu nedenle Mürcie fırkasının yaygın olduğu bölgeleri incelememiz, fırkanın hangi milletlere ve hangi anlayışı dolayısıyla sirayet ettiğini görmemiz açısından da önemlidir.

Kutlu, Mürcie'nin teşekkül ettiği tarihten itibaren 718 yılına kadar Irak ve Hicaz bölgesinde tutunabildiğine dair yeterli bilgi bulunmadığını söylemektedir. 718 yılından sonra ise özellikle Kûfe ve Basra'da önemli sayıda Mürcie mensubu olduğu zikredilmektedir.³⁷³ Ayrıca Hâricîliğe karşı tepki olarak ilk Mürcîîlerin Hicaz'da ortaya çıkması ve onların ılımlı fikirlerinden dolayı Medine tarafında önemli sayıda temsilcileri bulunmaktadır.³⁷⁴

Mürcie fırkası her ne kadar Hicaz ve Irak bölgesinde ortaya çıkıp yayıldıysa da Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde daha çok rağbet görmüştür. Özellikle Arap olmayan unsurlar tarafından Mürcie'nin tercih edilmesinin çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Bu sebeplerden ilki, Emevî yönetiminin güçlü olduğu bölgelerden kaçan Hâricîler ve Abbasiler için çalışan grupların baskıları ile Emevîlerin mevâliden aldığı cizyeler nedeniyle halkın bunalmış olması olabilir. Mürcie'nin Müslümanların eşitliği konusundaki tutumları mevâlîyi bu fırkaya yaklaştırmıştır. İkinci sebep olarak, Basra ve Kûfe'deki mezhep çatışmalarının bölgeye sıçraması, Arap kabileleri arasındaki çekişmelerin bölgede ayni ile vukû bulması, Emevî politikası gibi hususlar bölgeye istikrar getirmeye uzak görünmekteydi. Mürcie'nin uzlaşmacı tutumu ekonomik ve sosyal açılardan halka güven vermekteydi. Üçüncü sebep olarak Mürcie, genel dini akımı temsil ediyordu ve onun mensupları arasında asker, müftü gibi devlet ricali kişiler ile halkın her sınıfından kesimler mevcuttu.³⁷⁵ Bu nedenler başta olmak üzere birçok husus bölge insanını Mürcie'ye yaklaştırmaktaydı.

³⁷² Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, 28.

³⁷³ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 220-224.

³⁷⁴ Işık, *Mutezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, 31.

³⁷⁵ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 224-225.

Mürcie'nin Horasan bölgesinde yayılmasının bir diğer önemli nedeni, onların bölgede güçlü temsilcileri barındırmasıdır. Başta şair Sâbit b. Kutna (ö. ?/?) olmak üzere Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713), Zer el-Hemedânî (ö. ?/?), Zer b. Abdillâh el-Murhibî (ö. ?/?) ve Cevâb b. Ubeydullâh (ö. ?/?) gibi hitabet ve ilimde güçlü isimler halkın teveccühünü kazanmakta önemli görevler üstlenmekteydi.³⁷⁶

Mürcie'nin, mevâlî arasında tutulmasının en önemli nedenlerinden birisi de Mürcie'nin mevâlînin sıkıntıları ile yakından ilgilenmesi ve destek olmasıdır. Onlar, Emevîlerin cizye politikası, Haccâc'ın sürgün politikası, yönetimin halka karşı baskıcı tutumu gibi hususlarda mevâlîlere destek olmak üzere daima hazır bulunmuşlardır. Bu hususlara ek olarak Arap ve Arap olmayan unsurlar arasındaki eşitlik fikri, mevâlîyi Mürcie'nin yanında yer almaya sevk etmiştir.³⁷⁷

Kâ'bî, ircâ düşüncesinin hassaten çoğunluğunu temsil edenler olarak Horasan ekolünü zikretmiştir. Kâ'bî'nin, Mürcie fırkası ile bağlantılı zikrettiği isimler incelendiğinde de Cehm b. Safvân, Ebü'l-Sayd el-Horasanî, Ya'kûb b. Zureyk el-Cürcânî gibi isimlerin Horasan bölgesinden faaliyet gösterdiği anlaşılabacaktır.³⁷⁸ Eş'arî, Havâric gibi bazı fırkaların yaygın olduğu bölgelere dair bilgi vermesine rağmen³⁷⁹ Mürcie'nin yaygın olduğu bölgelere değinmemiştir. Mürcie ile ilgili kaleme aldığımız bu konuda müelliflerimiz arasında benzerlik sayılabilecek bir bilgi tespit edilmemiştir.

4.2.6. Mürcie ile İlişkilendirilen Fırkalar ve Kişiler

İslam Mezhepleri Tarihi alanında kaleme alınan eserlerin genelinde fırkaları bir görüş üzerinden değerlendirilerek sınıflandırma söz konusudur. Mürcie fırkası da bu sınıflandırmadan nasibini almıştır. Özellikle iman ve büyük günah konusunda ılımlı görüş sarfeden kişiler bu fırkaya nispet edilmişlerdir. Bazı kişiler birkaç fırka içerisinde de değerlendirilmiştir. Bu durum Mezhepler Tarihi alanında kafa karışıklığına neden olan konuların başında gelmektedir.

Bu konuya başlamadan önce Kâ'bî ve Eş'arî'nin fırkaları sınıflandırma sistemi hakkında genel bir bilgi vermek yerinde olacaktır. Kâ'bî, Müslümanları Şîa, Havâric, Mu'tezile, Mürcie, Âmme ve Haşviye olarak sınıflandırmıştır.³⁸⁰ Eş'arî ise Şîa, Havâric, Mürcie, Mu'tezile, Cehmiyye, Dırâriyye, Hüseyniyye, Bekriyye, Âmme, Ashâbü'l-hadîs ve

³⁷⁶ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 220-222.

³⁷⁷ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, 219-230.

³⁷⁸ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 217-218.

³⁷⁹ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 198.

³⁸⁰ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 99.

Küllâbiyye olarak sınıflandırmıştır.³⁸¹ Kâ'bî, Müslümanları altı grup başlığı altında sınıflandırmış iken Eş'arî, on bir grup altında sınıflandırmıştır. Eş'arî'nin, ana fırka sınıflandırması Kâ'bî'nin ana fırka sınıflandırmasının yaklaşık iki katıdır. Onların, sınıflandırma sistemlerinde isim olarak benzememesine rağmen aynı grupları kastettikleri sınıflandırmalar mevcuttur. Örneğin Kâ'bî, Ehl-i sünnet'i Haşviyye grubu altında sınıflandırmış iken³⁸² Eş'arî, Kâ'bî'nin Haşviyye olarak değerlendirdiği grupları Ashâbü'l-hadîs ve Ehl-i sünnet adı altında sınıflandırmıştır. Eş'arî, bu grupları zikrettikten sonra Ashâbü'l-hadîs'in görüşlerine katıldığını da beyan etmiştir.³⁸³

Müelliflerimizin ortak olarak zikrettikleri fırkalar içinde Âmme ismi dikkat çekicidir. Âmme, avam yani halkın çoğunluğudur. Kâ'bî, Âmme'yi diğer fırkaların hiçbirisine dahil olmayan avam tabakası olarak değerlendirmiştir.³⁸⁴ Eş'arî de Âmme'yi avamın içinde değerlendirmiştir. Fakat o, Kâ'bî'den farklı olarak peygamberlerin mucizelerinin peygamberler eliyle meydana geldiğine dair avamın bir grubunun görüşünü paylaşmıştır.³⁸⁵ Kâ'bî, Âmme'nin herhangi bir görüşüne yer vermemiştir.

Eş'arî ve Kâ'bî, Mürcie'yi ana fırkalardan saymış ve ortak olarak kaleme almışlardır. Burada dikkat çeken husus, Eş'arî'nin Cehmiyye'yi de ana fırkalardan birisi olarak zikretmesidir. O, Cehmiyye'yi hem müstakil bir fırka olarak değerlendirmiş hem de Mürciî fırkalar içerisinde zikretmiştir.³⁸⁶ Kâ'bî ise Cehmiyye'yi Mürcie fırkaları içerisinde kaleme almıştır.³⁸⁷ Görüldüğü üzere müelliflerimizin verdiği bilgiler birbirlerinden farklıdır. Bu durum, onların farklı kaynaklardan istifade ettiklerinin işaretidir.

4.2.6.1. Her İki Müellifin de Mürcie ile İlişkilendirdiği Fırkalar ve Kişiler

4.2.6.1.1. Cehm b. Safvân ve Cehmiyye

Tam adı Ebû Muhriz Cehm b. Safvân es-Semerkindî et-Tirmizî olan Cehm b. Safvân (ö. 128/745), Mürcie başta olmak üzere Mu'tezile, Cebriyye ve gulat fırkalarla da ilişkilendirilmiştir.³⁸⁸ Toru, Cehmiyye'nin Mürciî bir ortamda yetiştiğini ve Eş'arî başta olmak üzere kelâm ilmi ile ilgilenen birçok alimin Cehmiyye'yi Mürciî olarak kabul ettiğini

³⁸¹ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 46.

³⁸² Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 221.

³⁸³ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 414-424.

³⁸⁴ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 220.

³⁸⁵ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 776.

³⁸⁶ bk. Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 204-234.

³⁸⁷ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 217-220.

³⁸⁸ Gölcük, "Cehm B. Safvân", 233-234.

söylemiştir. Yine o, Kummî (ö. 301/913-914) ve Nevbahtî (ö. 310/922) gibi Şîî alimlerin imameti Kureyş'e hak görmeme dışında Cehm b. Safvân'ın Ebû Hanîfe ile hemen hemen aynı görüşlerde olduğunu söylediklerini belirtmiştir.³⁸⁹

Müelliflerimizden Kâ'bî, Cehm b. Safvân ve taraftarlarını Mürciî fırkalardan biri olarak saymıştır.³⁹⁰ Eş'arî ise Cehmiyye'yi ana fırkalardan birisi olarak saymış ve ayrıca onu iman tanımından dolayı Mürcie içerisinde değerlendirmiştir.³⁹¹ Kâ'bî her ne kadar Cehm b. Safvân'ı Mürcie içerisinde değerlendirmiş olsa da Cehmiyye ile ilgili müstakil bir başlık açmış ve Cehm'in, cennet ve cehennem yok olacağına, iman sadece Allah'ı bilmek olduğuna ve kulun fiilinin yaratılması hususunda kulun iradesinin bulunmadığına dair görüşlerini paylaşmıştır. Akabinde Abdullah b. Muhammed adlı kişinin evinde yaptığı bir sohbeti paylaşan Kâ'bî, Cehm b. Safvân'ın kulun fiilleri ile ilgili Cebriyye'den sayılmasına yönelik mezkûr kişinin düşüncelerini paylaşmış ve Cehm'in öldürüldüğü bilgisini vererek bu bahsi sonlandırmıştır.³⁹² Eş'arî ise Mu'tezile fırkasının tanıtımını yaparken Allah'ın fiillerine dair Cehmiyye'nin görüşü şeklinde müstakil bir başlık açıp Cehm b. Safvân'ın cennet ve cehennem yok olacağına, iman Allah'ı bilmek olduğuna ve kulun fiillerinin yaratılmasında kulun dahil bulunmadığına dair görüşlerini zikretmiştir.³⁹³ Eş'arî'nin verdiği bu bilgiler, Kâ'bî'nin eserinde yer alan bilgiler ile birebir aynıdır. Eş'arî, bu bilgileri Kâ'bî'den veya ortak kaynaktan alıntılamıştır. Yalnız Kâ'bî'den alıntılanmışsa da bilginin bir kısmını almakla yetinmiştir. Çünkü Kâ'bî, bu konuda daha detaylı bir bilgi paylaşımı yapmış ve Cehm'in kulun fiilleri ile ilgili görüşlerinin Abdullah b. Muhammed tarafından yapılan sohbet ortamında tahliline de yer vermiştir. Eş'arî ise sadece bilgi vermekle yetinmiştir. Kâ'bî, Cehmiyye babından sonra Dırâriyye babını zikretmiştir.³⁹⁴ Eş'arî de benzer şekilde Cehmiyye'nin Allah'ın ilminin yaratılmış olduğu görüşünü belirttikten sonra Dırâriyye'nin görüşlerine yer vermiştir. O, bu bölümde ayrıca Kâ'bî gibi Cehm'in öldürülüşüne dair bilgi de vermiştir.³⁹⁵

Kâ'bî, zikrettiğimiz bilgiler dışında Cehmiyye'nin Allah'ın ilminin yaratılmış olması ile ilgili görüşüne yer vermiştir.³⁹⁶ Yine Kâ'bî, Cehm'in kudretin cisim olduğunu söylediğine dair görüşünü de paylaşmıştır.³⁹⁷ Eş'arî, Cehm'in bu görüşünü Zürkan'dan (ö. 298/910)

³⁸⁹ Toru, *Cehm B. Safvân ve Cehmiyye*, 92-93.

³⁹⁰ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 220.

³⁹¹ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 46.

³⁹² Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 220-222.

³⁹³ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 404.

³⁹⁴ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 223.

³⁹⁵ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 406.

³⁹⁶ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 270.

³⁹⁷ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 320.

nakletmiştir.³⁹⁸ Verdiğimiz bu bilgilerden bazı bölümlerin benzemesinin nedeninin ortak kullanılan kaynaklardan olduğu anlaşılmaktadır.

Kâ'bî, kulların fiillerini Allah'ın yaratması, Allah'ın kabih olan şeyi yaratması, cehennemde ebedi kalınıp kalınmayacağı, iman tanımı, cennet ve cehennemin sürekli olup olmayacağı, hareket ve sükun gibi konularda Cehmiyye'nin görüşlerini kaleme almıştır.³⁹⁹ O, zikrettiğimiz bu konuları, fırkaların ihtilaf ettikleri konular şeklinde ve dağınık bir biçimde anlatmıştır. Eş'arî, Kâ'bî'nin Cehm ile ilgili naklettiği bu görüşleri aynı şekilde birebir nakletmiştir. Eş'arî, hareket ve sükun konusu ile ilgili Cehm'in görüşünü naklederken Zürkân'dan nakil yapmıştır.⁴⁰⁰ Muhtemelen Eş'arî ve Kâ'bî, Cehm ile ilgili görüşleri Zürkân'dan nakletmişlerdir. Eş'arî, Kâ'bî'den farklı olarak imanın mahiyeti konusunda Mürcie'yi on iki fırkaya ayırmış ve Cehmiyye'yi de bu fırkaların ilki olarak zikretmiştir. Eş'arî, Cehmiyye'nin imanı marifet olarak tanımladığını, imanın bölünemeyeceğini, iman sahiplerinin birbirlerine üstün olmadıklarını ve iman ile küfrün sadece kalpte bulunduğunu söylediğini iddia etmiştir. Yine Eş'arî, küfrün mahiyeti konusunda Mürcie'yi altı fırkaya ayırmış ve Cehmiyye'yi bu fırkalardan ilki olarak zikretmiştir. Cehmiyye'ye göre, küfür Allah'ı bilmemek olup kalpte meydana gelmektedir. Eş'arî, Allah'ın kafirleri cehennemde ebediyen bırakması konusunda Mürcie'yi iki fırkaya ayırmış ve bu fırkalardan ilki olarak Cehmiyye'yi zikretmiştir.⁴⁰¹ Eş'arî, Cehmiyye ile ilgili kısımda Kâ'bî'ye nazaran fırkaların tasnifi ve bilgilerin düzenli olarak aktarılması konusunda daha disiplinli davranmıştır. Bu tasnif yöntemi dışında verilen bilgiler birebir aynıdır.

4.2.6.1.2. Gaylân b. Müslim ed-Dımaşkî ve Gaylâniyye

Ebû Mervân Gaylân b. Müslim ed-Dımaşkî en-Nabatî el-Kıbtî (ö. 120/738), Kaderiyye, Mürcie ve Mu'tezile gibi fırkalara nispet edilen tabiîn dönemi alimlerindendir.⁴⁰² Şehristânî, Gaylân'ı Kaderiyye olarak zikretmiş,⁴⁰³ Watt da aynı şekilde Kaderiyye'den saymakla birlikte onun Mu'tezile, Mürcie ve Kaderiyye fırkalarına nispet edilmesinde problem olduğunu

³⁹⁸ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 482.

³⁹⁹ bk. Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 387, 388, 422, 433, 480.

⁴⁰⁰ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 482.

⁴⁰¹ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 204-224.

⁴⁰² Tunç, "Gaylân ed-Dımaşkî", 414-415.

⁴⁰³ Şehristânî, *İslâm Kelâmı ve Mezhepleri*, 84.

belirtmiştir.⁴⁰⁴ Bağdâdî, Mürcie'yi üç sınıfa ayırmış, Gaylâniyye'yi hem Kaderiyye hem de Mu'tezile'nin görüşlerini kabul edenler olarak belirttiği ilk gruba eklemiştir.⁴⁰⁵

Kaynaklarda Gâylan hakkında çok fazla bilgi bulunmamakla birlikte onun özellikle iman ve kulun fiillerine yönelik görüşleri zikredilmiştir. İman konusunda Gâylan'a atfedilen görüşe göre o, "imanın gözle görülemeyeceğini, ayrıca imanda artma ve eksilme olmayacağını" beyan etmiştir.⁴⁰⁶ Bağdâdî, Gaylân'ın kader ve ircâyı bir araya getirdiğini söylemiş ve onun iman konusunda, "Allah'ın ikinci bilgisi, muhabbet ve boyun eğme, Allah ve resulünün hükümlerini ikrar" şeklinde bir tanımda bulunduğunu iddia etmiştir.⁴⁰⁷ Gâylan'ın, Mu'tezilî ve Kaderî olduğuna dair yapılan bir vurgu da onun Ma'bed el-Cühenî (ö. 83/702) ve Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) ile birlikte kulun fiilleri konusunda aynı görüşte olduklarını, Allah'ın Hakîm ve Alîm olduğunu ve O'na zulüm ve şerri atfetmenin caiz olmadığını söyledikleri iddia edilmiştir. Yine onların, kulun kendi fiilleri üzerinde irade sahibi olduğunu ve fiillerini kendi kudretiyle gerçekleştirdikleri görüşünde oldukları söylenmiştir.⁴⁰⁸

Kâ'bî ile Eş'arî'nin Gaylân'ın iman ile ilgili tanımı hususunda bariz farklılıkları bulunmaktadır. Kâ'bî, Mürcie'den saydığı Gaylân'ın iman konusunda şöyle dediğini söylemiştir: "İman, Allah'ı bilmek ve hac, namaz, oruç gibi Allah katından gelen her şeyin bilgisidir. İman, artmaz ve eksilmez."⁴⁰⁹ Eş'arî de Gâylaniyye'yi Mürcie'den saymış ve iman konusunda onların, "Allah ve resulünün hükümlerini ikrar etmek, O'na boyun eğmek ve muhabbet beslemek, Allah'ı ikinci bir bilgi ile bilmek" şeklinde tanım yaptıklarını söylemiştir. Yine Eş'arî, birinci bilginin zorunlu bilgi olması sebebiyle onların imanı ikinci bilgi olarak kabul ettiğini belirtmiştir.⁴¹⁰ Eş'arî, bu tanımlamalar dışında Kâ'bî'den farklı olarak Gaylân'ın imanın dil ile tasdik ve Allah'ı bilmek olduğunu söylediğini belirtmiştir. Yine o, imanın artmayacağını ve azalmayacağını söylediğini beyan etmiştir. Eş'arî, verdiğimiz bu bilgileri Zürkan'dan naklettiğini söylemiştir.⁴¹¹ İman konusunda yapılan tanımlamalara dikkat edilirse aralarında bariz farklılıklar bulunmaktadır.

Eş'arî, Allah'ın irade etmediği bir şeyin olabilmesini Gaylân'ın caiz gördüğünü belirtmiştir. Yine Gaylân ve onun mensuplarının görüşleri hakkında istitâat, büyük günah

⁴⁰⁴ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 137.

⁴⁰⁵ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 148.

⁴⁰⁶ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 139.

⁴⁰⁷ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 151.

⁴⁰⁸ Abdüllatîf, *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*, 114.

⁴⁰⁹ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 385-387.

⁴¹⁰ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 208.

⁴¹¹ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 210.

işleyen ebedi cehennemde kalıp kalmayacağı, kulun fiilleri, kafirlerde imanın bulunmadığı gibi konulara değinmiştir.⁴¹² Kâ'bî ise Gaylâniyye'nin ortaya çıkışı, büyük günah işleyen cehennemde ebedi kalıp kalmayacağı, ilmin türleri gibi konulara değinmiştir.⁴¹³ Kâ'bî ile Eş'arî'nin zikrettiğimiz konular hakkında ortak olarak kaleme aldıkları konu büyük günah işleyenlerin cehennemde ebedi kalıp kalmayacağı hususudur. Kâ'bî, bu konuyu kaleme alırken Mürcie'nin genel görüşü olarak zikretmiş ve Gaylân b. Müslim'i bu görüşü kabul edenler içinde zikretmiştir. Eş'arî ise Mürcie'nin büyük günah işleyenlerin ebedi olarak cehennemde kalıp kalmayacağı konusunda fırkalara ayrıldığını ve bu fırkalardan dördüncüsünün Gaylâniyye olduğunu söylemiştir. Eş'arî, Gaylân ve taraftarlarının Allah'ın günahkarları ebedi olarak cehennemde bırakmasının da onları affetmesinin de caiz olduğunu söylediğini belirtmiştir. Yine onlara göre, Allah bu durumda olanlardan birini affederse diğerlerini de affeder. Aynı şekilde birini cezalandırırsa diğerlerini de cezalandıracağını kabul ederler.⁴¹⁴ Verdiğimiz bu bilgilere bakıldığında içerik olarak farklılıklar göze çarpmaktadır. Eş'arî, Gaylân hakkında zikrettiği bilgilerin tamamını Zürkân'dan almış olabilir. Zira onun, Gaylân'ın iman tanımını Zürkân'dan naklettiğini yukarıda belirtmiştik.

4.2.6.1.3. Ebû Şimr el-Mürçi ve Şimriyye

Ebû Şimr'in (ö. 215-225/830-840 civarı) hayatı hakkında kaynaklarda bir bilgi bulunmamaktadır. İbn Nedîm, onun Ma'mer b. el-Eş'as'ın hizmetçilerinden olduğunu söylemiştir.⁴¹⁵ Bu bilgi dışında kaynaklarda onun bazı görüşleri mevcuttur. Şehristânî, Mürçi ve kaderî olarak gördüğü Ebû Şimr'in iman ile ilgili yaptığı tanıma yer vermiştir. Ebû Şimr'e göre, "İman, peygamberler bir delil getirmediği sürece Allah'ı bilmek, O'na kalben muhabbet ve itaat etmek, O'nun bir olduğunu ve hiçbir şeye benzemediğini ikrar etmektir."⁴¹⁶ Bağdâdî, Mürçi ve kaderî olarak kabul ettiği Ebû Şimr'in, cismin hareketi, iman ve kader konusunda bazı görüşlerine kısaca yer vermiştir.⁴¹⁷

Kâ'bî, Ebû Şimr'i eserinde Mürcie başlığı altında kaleme almıştır. O, Ebû Şimr'in büyük günah, imanın tanımı, istitâat, kafirlerin vaîd konusunda durumları, başkasının ekinine giren adamın durumu ve hareket gibi konularda görüşlerini nakletmiştir.⁴¹⁸ Eş'arî, Ebû Şimr'in iman tanımı, kafirlerde imanın bulunup bulunmadığı, büyük günah işleyenlerin cehennemlik

⁴¹² Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 710.

⁴¹³ bk. Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 177, 194, 208, 210, 213, 218, 386, 387, 433, 541.

⁴¹⁴ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 226.

⁴¹⁵ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 314.

⁴¹⁶ Şehristânî, *İslâm kelâmı ve Mezhepleri*, 198.

⁴¹⁷ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki farklar*, 21-151.

⁴¹⁸ bk. Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 186, 218, 322, 325, 354, 386, 387, 414, 415, 479, 480.

olup olmadığı, te'vil yapanların tekfir edilmesi, başkasının ekinine giren kişinin durumu, gasp edilmiş yerde kılınan namazın geçerli olup olmayacağı gibi konularda görüşlerini aktarmıştır. Ayrıca Eş'arî, Ebû Şimr'den nakil de yapmıştır.⁴¹⁹ Zikrettiğimiz konular içerisinde özellikle Ebû Şimr'in imanın tanımını yaptığı ve başkasının ekinine giren adamın durumu hakkındaki görüşlerini serdettiği bölümde büyük benzerlikler bulunmaktadır. Kâ'bî, Ebû Şimr'in iman ile ilgili görüşlerini aktardığı bölümde onun imanın tanımına yönelik ifadelerini paylaştıktan sonra iman ile ilgili belirtilen hasletlerin bir kısmına veya birine iman denilemeyeceğini belirtmiş ve akabinde bütün hasletlerin bir arada bulunmasını beyaz rengine benzetildiğini söylemiştir. O, İranlıların siyah ve beyaz bir arada bulunmadıkça bir kısmı beyaz olan hayvana alaca denilemeyeceği örneğini iman tanımına uyarlayarak ifade etmiştir.⁴²⁰ Eş'arî ise Ebû Şimr'in iman tanımını yaptıktan sonra Kâ'bî'nin verdiği bu örneği vermiştir.⁴²¹ Eş'arî'nin, verdiğimiz bu bilgiyi doğrudan Ebû Şimr'in eserinden alma olasılığı yüksektir. Zira Kâ'bî, bu örneği paylaşırken Gâylaniyye ve Şimriyye'nin ortak görüşü olarak ele almıştır. Eş'arî, bu örneği Yûnus (ö. ?/?) ve Ebû Şimr'in taraftarlarına atfetmiştir. Kâ'bî, iman tanımına namaz, oruç, hac gibi ibadetler ile ölü eti, domuz eti ve kan gibi haramları kabul etmek hususlarını da eklemiştir. Eş'arî de bu hususlar belirtilmemiştir.

Benzerlik ifade eden ikinci konu başkasının ekinine giren kişinin durumu ile ilgili husustur. Kâ'bî, Ebû Şimr'in başkasının ekinine giren kişinin ekine girmesi, ekinin içinde durması ve ilerlemesinin haram olduğunu söylediğini belirtmiştir. Ona göre, mezkûr kişinin tövbe etmesi durumunda dahi içinde bulunduğu durumdan kurtulması imkansız olup yaptığından dolayı kınanmıştır.⁴²² Kâ'bî'nin eserinde zikrettiği bu konu Eş'arî'nin eserinde birebir tekrar edilmiştir. Eş'arî ve Kâ'bî, bu konuyu doğrudan Ebû Şimr'den veya başka bir ortak bir kaynaktan almış olabilirler.

4.2.6.1.4. Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr ve Neccâriyye

Ebû Abdillâh el-Hüseyin b. Muhammed b. Abdillâh en-Neccâr er-Râzî (ö. 230/845), Mu'tezile ve Mürcie gibi fırkalarla ismi zikredilmektedir. Basra Mu'tezilesi'nin önde gelen alimlerinden Dırâr b. Amr'dan etkilendiği ve hocalarından birisinin Bişr b. Gıyâs olduğu kaynaklarda nakledilmektedir. Neccâr, müstakil fırkalardan biri olan "Neccâriyye" veya

⁴¹⁹ Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, 206-668.

⁴²⁰ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 386-387.

⁴²¹ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 206.

⁴²² Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 386.

“Hüseyniyye” olarak da anılan fırkanın kurucusu olarak tanınmaktadır.⁴²³ İbn Nedîm, onun aralarında *Kitâbü’l-ircâ* adlı bir eserinin de olduğu birçok eserini zikretmiştir.⁴²⁴

Müelliflerimiz Kâ’bî ve Eş’arî, Neccâr hakkında geniş sayılabilecek bilgiler vermişlerdir. Onlar, Neccâr’ı farklı fırkalar içinde değerlendirmişlerdir. Kâ’bî’ye göre, Neccâriyye Mürcie fırkaları içinde istisnai bir yere sahiptir. Çünkü ona göre, Mürcie mensuplarının çoğu “adalet” ilkesini benimsemektedir. Hüseyin en-Neccâr gibi çok az Mürcie mensubu ise “cebr” fikrini benimser. Dolayısıyla Mücbire’dendirler.⁴²⁵ Eş’arî, Kâ’bî’nin aksine Neccâriyye’yi Mürciî fırkalar içinde değerlendirmiştir. Eş’arî’nin, Neccâriyye’yi Mürciî fırkalar içinde saymasının nedeni, iman konusundaki tanımlamalarından kaynaklanmaktadır. Neccâriyye’ye göre iman, Allah ve resulünü bilmek, üzerinde icma edilen farzları bilmek, bu sayılan hususlara boyun eğmek ve dil ile ikrar etmektir. Onlara göre imanı oluşturan bu hasletler gerçekleştirildiğinde bu sayılanlardan her biri taattir. Velew ki bu hasletlerden biri yapıp diğeri yapılmazsa bu durumda taat olmayacağını söylerler. Zira onlara göre Allah, bir defada toptan şekilde iman etmeyi emretmiştir. Bu emirlerden biri yapılmadığı takdirde bu günahdır. Fakat bu günahtan dolayı kişi kafir olmamaktadır. Yine onlara göre, iman artar fakat eksilmez. Mü’minden iman sıfatının kalkması, küfür halinde mümkün olur. İman konusunda mü’minler birbirinden üstün olabilirler.⁴²⁶ İbn Hazm da Eş’arî gibi Neccâriyye’yi Mürciî gruplar içinde saymıştır. O, Neccâriyye’yi de içine dahil ettiği Ehl-i sünnet ve Eş’arîlerin de olduğu bazı fırkaların, kafirlerin ebedi olarak cehennemde kalacaklarını söylediğini belirtmiştir.⁴²⁷

Kâ’bî, Neccâr’ın imanın tanımı konusunda görüşlerine değinmemiştir. Kâ’bî, Neccâr’ın görüş belirttiği konular içinde kulun fiilleri, altıncı hissin yaratılması sonucu ahirette görme işlevi, Allah’ın cevâd sıfatı, mü’minin küfre güç yetirmesi, cisimlerin bölünmesi, hareket ve sükun, insanın neyden meydana geldiği gibi konulara değinmiştir.⁴²⁸ Kâ’bî’nin değindiği konular içinde Allah’ın cevâd sıfatı, mü’min ile kafir farkı ve Neccâr’ın bir topluluğun iradenin muradı gerektirip gerektirmediği konusundaki görüşlerini birebir Eş’arî de

⁴²³ Mustafa Öz, “Neccâriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 482-483.

⁴²⁴ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 610.

⁴²⁵ Kâ’bî, *Kitâbü’l-makâlât*, 224.

⁴²⁶ Eş’arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 208.

⁴²⁷ İbn Hazm, *Dinler ve Mezhepler Tarihi*, 1/78.

⁴²⁸ bk. Kâ’bî, *Kitâbü’l-makâlât*, 224, 264, 276, 323, 328, 329, 332, 338, 343, 359, 375, 470, 476, 483, 535, 536.

nakletmiştir.⁴²⁹ Eş'arî ve Kâ'bî, bu bilgileri Neccâr'ın *Kitâbü'l-ircâ* adlı eserinden almış olabilirler.

Eş'arî, Kâ'bî'den farklı olarak Allah'ın ahirette çocuklara azap edip etmeyeceği, rızkın çeşitleri, cüzlerin nevi, sonradan yaratılmış varlıkların yaratma açısından benzerliği, nübüvvet ve ilahlık iddiasında bulunan birisinin mucize göstermesinin mümkün olup olmaması, Allah'ın göklerin ve yerin nuru olması, Allah'ın zorbalık yapıp yapamayacağı gibi konulara değinmiştir.⁴³⁰ Eş'arî, zikrettiğimiz bu konuları Neccâr'ın eserinden veya farklı kaynaklardan yararlanarak nakletmiş olabilir.

4.2.6.1.5. Ebû Hanîfe

Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh (ö. 150/767), İslam fıkhnının gelişmesinde büyük payı olan müçtehidlerden biri olup İmâm-ı Âzam olarak da tanınmaktadır.⁴³¹ O, İslam Mezhepleri Tarihi alanında eser veren bazı müellifler tarafından Mürcie fırkasının önemli bir temsilcisi olarak görülmüştür. Örneğin İbn Hazm, Ebû Hanîfe ve taraftarlarını Ehl-i sünnet'e en yakın Mürciî fırka olarak değerlendirmiş ve onun imanın tarifini yaparken “dil ile ikrar ve kalp ile tasdik etmek” olarak yorumladığını ve amelleri imanın rükünlerinden saydığını söylemiştir.⁴³² Şîî fırak müelliflerinden Kummî ve Nevbahtî de Ebû Hanîfe'yi Mürcie içerisinde değerlendirmiştir.⁴³³ Yine Şehristânî, makâlât sahiplerinden birçok kişinin Ebû Hanîfe'yi iman ile ilgili görüşünden dolayı Mürcie içerisinde saydığını söylemiş ve Ebû Hanîfe'yi “Ehl-i sünnet Mürciesi” olarak değerlendirmiştir.⁴³⁴ Müelliflerimiz Kâ'bî ve Eş'arî de Ebû Hanîfe'yi Mürcie içerisinde değerlendirmektedirler. Ebû Hanîfe, kendisinin Mürciî olarak isimlendirilmesine Osman el-Bettî'ye (ö. 143/760) yazdığı risalede cevap vermiştir. O: “Bid'at, ehl-i hak ve doğruyu söyleyen kimseleri bu isimle isimlendirirse hakkı söyleyenlerin bunda ne günahı vardır? Oysaki böyle isimlendirilenler, adaletli ve sünnet ehli kimselerdir. Mürcie ismini de ancak onlara düşman olan kimseler vermiştir” şeklinde bir değerlendirmede bulunmuştur.⁴³⁵ Yine o, kendisine ircâ ile ilgili soru soran talebesine ircânın aslının meleklerin Hz. Adem'in yaratılışında vuku bulan bir hadisede tavrı olduğunu söylemiş ve onların emin

⁴²⁹ bk. Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 208, 232, 272, 408, 496, 574.

⁴³⁰ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 17-574.

⁴³¹ Mustafa Uzunpostalcı, “Ebû Hanîfe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 131-138.

⁴³² İbn Hazm, *Dinler ve Mezhepler Tarihi*, 2/11.

⁴³³ Kummî/Nevbahtî, *Şîî Fırkalar*, 63-65.

⁴³⁴ Şehristânî, *İslam Kelâmı ve Mezhepleri*, 195.

⁴³⁵ Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: İfav Yayınları, 2017), 63.

olmadıkları bir konuda herhangi bir açıklama yapmayarak susmayı tercih ettiklerini belirtmiştir. Yine o, bir örnek vererek iki mü'min grubun sizin yokluğunuzda savaşıp birbirlerini öldürdüklerini ve siz onların yanına varınca her iki grubun da kendilerini haklı, karşı tarafı ise haksız olarak gösterdiklerini düşünmenizi isteyerek bu gruplardan hangisinin haklı olduğu konusunda görüş belirtmemenin gerektiğini, zira her ikisinin hatalı veya birinin haklı diğerinin haksız olduğunun altını çizmiştir. O, iki grubun da birbirleri hakkında şهادetlerinin caiz olmadığını söyleyerek onların durumu hakkında görüş belirtmemenin doğru bir yaklaşım olduğunu belirtmiştir.⁴³⁶

Ebû Hanîfe, iman tanımı dolayısıyla müelliflerimiz tarafından Mürcie fırkası içinde sınıflandırılmıştır. Eş'arî, Ebû Hanîfe'nin "Allah'ı bilmek ve O'nu ikrar etmek, resulü bilmek ve Allah katından gelen şeyleri ayrıntıya kaçmadan ikrar etmek" şeklindeki iman tarifinden dolayı onu Mürcie fırkalarından saymıştır. Yine Eş'arî, Gassân (ö. II./VIII. yüzyıl) ve Ebû Hanîfe'nin taraftarlarının çoğunun iman tarifini yaparken "ikrar, Allah'ı sevmek ve yüceltmek, Allah'tan korkmak, Allah hakkında küçümsemede bulunmaktan kaçınmak" şeklinde bir tanımlamada bulunmuştur.⁴³⁷ Bu tanımlamanın benzeri Kâ'bî'de de bulunmaktadır. Kâ'bî, Gassân ve Ebû Hanîfe'nin taraftarlarının çoğunun imanı "ikrar, Allah'ı bilmek, O'nu sevmek ve yüceltmek, O'na karşı saygılı olmak ve O'nun hakkında küçümseyici olan şeylerden sakınmak" şeklinde tarif ettiklerini söylemiştir.⁴³⁸ Müelliflerimizin Ebû Hanîfe ve mensuplarını iman tanımı dolayısıyla Mürcie fırkası içerisinde değerlendirmesi onların bu konuda benzer ifadeler kullanmalarına neden olmuştur. İman tanımı ile ilgili bu ifadelerin yakın olması doğal karşılanabilir. Fakat Gassân ve Ebû Hanîfe'nin taraftarlarının çoğunun ifadesinin kullanılarak iman tanımının izahının yapılması aynı kaynaktan alıntı yaptıklarını göstermektedir.

4.2.6.1.6. Muhammed b. Şebîb

Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Şebîb el-Basrî'nin (ö. 319/931) hayatı hakkında kaynaklarda fazla bir bilgi bulunmamaktadır. O, Mu'tezile'nin Basra ekolüne mensup olmasına rağmen iman, Allah'ın fiilleri, ma'dum gibi konularda onlardan farklı görüşler ortaya koymuştur.⁴³⁹ Kadî Abdülcebbâr, İbn Şebîb'in "*Kitâbü't-Tevhîd*" adında bir eserinden

⁴³⁶ Ebû Hanîfe, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, 23-24.

⁴³⁷ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 212.

⁴³⁸ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 388.

⁴³⁹ Adil Bebek, "Muhammed b. Şebîb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 570-572).

bahsetmiş ve onun ircâ ile ilgili de bir eser yazdığını söylemiştir.⁴⁴⁰ Ateşyürek, İbn Şebîb'in hem müelliflerimizden Kâ'bî'nin hem de Mâtürîdî'nin temel kaynaklarından birisi olduğunu belirtmiştir. Yine o, Kâ'bî'nin Mürcie ve ircâ ile ilgili bilgileri İbn Şebîb'in ircâ ile ilgili yazdığı eserinden nakletmiş olabileceğini söylemiştir.⁴⁴¹ Kandemir, İbn Şebîb'in özellikle Mu'tezilî ve Mürciî bazı görüşlerinin ön plana çıkarıldığını söylemiş ve onun ihmal edilmiş önemli alimlerden birisi olduğunu belirtmiştir. O, İbn Şebîb'in birçok kelamcıyı görüşleri ile etkilediğini ve onun eserlerinden Kâ'bî ve Mâtürîdî gibi iki önemli ismin oldukça istifade ettiğini nakletmiştir. Yine o, İbn Şebîb'in Nazzâm'ın öğrencilerinden biri olduğunu belirtmiş ve onun *el-menzile beyne'l-menziileteyn* ilkesine muhalif bir tavır takınarak Mürciî görüşlere meyil ettiğini paylaşmıştır.⁴⁴²

Kâ'bî, Mürcie'nin vaîd ile ilgili ayetlerin umumu kapsayıp kapsamadığı konusunda iki görüşe ayrıldığını ve birinci görüş sahibinin Muhammed b. Şebîb olduğunu söylemiştir. İbn Şebîb'e göre, büyük günah işleyenler hakkında inen ayetler bu günahları işleyenlerin tamamını kapsamaktadır. Dolayısıyla cezalandırma ayetleri büyük günah işleyenlere mahsustur. Yine Kâ'bî, Mürcie mensuplarının küfrün dışındaki günahların affedileceği görüşünü savunduğunu söylemiş ve onların durumunun Allah'a kaldığını, Allah'ın dilerse onları affedeceğini veya azap edeceğini kabul ettiklerini belirtmiş, bu düşünceyi savunanlar arasında Muhammed b. Şebîb'in de olduğunu söylemiştir.⁴⁴³ Zikrettiğimiz sınıflandırma sistemi Eş'arî'nin temel sınıflandırma sistemi olmuştur. Kâ'bî, Mürcie bahsinde bu sınıflandırmayı tek bir yerde kullanmıştır. Eş'arî ise Mürcie bahsini kaleme aldığı bölümde bu sınıflandırma biçimini konular üzerinden hareketle bölümün tamamında kullanmıştır.⁴⁴⁴ Kâ'bî, zikrettiğimiz bu konular dışında Ebû Hanîfe'nin iman tanımı, Hâricî fırkalardan Fazılıyye'nin iman ile ilgili tanımı, vaîd konusunda Mu'tezile'den Ebû Bekîr el-Asam'ın görüşleri ve Ebû'l-Hüzeyl'in bazı görüşlerini İbn Şebîb'ten nakletmiştir. Ayrıca İbn Şebîb'in küfrü inkar edenin ve küfre zorlayanın durumu, şirkle imanın fayda verip vermeyeceği ve fenâ sıfatının mahiyeti konusunda müstakil görüşlerini zikretmiştir.⁴⁴⁵

⁴⁴⁰ Ebû'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî, *Fadlû'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile*, nşr. Fuâd Seyyid (Tunus: Darü't-Tunisiyye, 1974), 279.

⁴⁴¹ Ahmet Ateşyürek, *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fikrî Arka Planı*, (Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 16.

⁴⁴² Ahmet Mekin Kandemir, "Mu'tezile İle Mürcie Arasında Bir Âlim: Muhammed b. Şebîb ve Kelâmî Görüşleri", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 24/3 (Aralık 2020), 1219-1239.

⁴⁴³ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 217-218.

⁴⁴⁴ Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, 208-234.

⁴⁴⁵ bk. Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 186, 217, 218, 382, 385, 388, 396, 405, 407, 410, 417, 484.

Eş'arî, Muhammed b. Şebîb ve taraftarlarını hem Gaylâniyye'ye bağlı bir grup olarak zikretmiş hem de iman konusundaki görüşlerinden dolayı Mürcie'den sekizinci fırka olarak belirtmiştir. Eş'arî, İbn Şebîb ve taraftarlarının iman konusunda Şimriyye ile aynı görüşü paylaşmakta olduğunu, fakat ilim konusunda onlarla aynı görüşte olmadığını söylemiştir.⁴⁴⁶ O, Muhammed b. Şebîb ve taraftarlarını eserinin bazı yerlerinde müstakil Mürcie fırkası olarak kaleme almış bazı yerlerinde ise Mürcie fırkası içinde zikrettiği gruplar içinde değerlendirmiştir. Kâ'bî, zikredilen fırkalar ve kişiler ile İbn Şebîb arasında herhangi bir bağ veya görüş benzerliği konusunda değerlendirmede bulunmamıştır.

Eş'arî, iman konusu dışında küfrün mahiyeti konusunda da Mürcie'yi altı fırkaya ayırmış ve bu fırkalardan altıncısının Muhammed b. Şebîb'in taraftarları olduğunu belirtmiştir. O, Muhammed b. Şebîb'in Allah ve resullerini tasdikleyen namaz ehli büyük günah işleyen kişilerin, işledikleri günah sebebiyle kafir olmadıklarını fakat işledikleri fık nedeniyle fasık olduklarını kabul ettiğini söylemiştir. Eş'arî, iman ve küfrün mahiyeti dışında Allah'tan gelen ve zahirleri umumu etkileyen haberler konusunda da Mürcie'yi yedi fırkaya ayırmıştır. Bu fırkaların dördüncüsü Muhammed b. Şebîb'in taraftarlarıdır. Onlar, “toprağıma yerleştim” veya “Benî Temîm geldi” gibi ifadelerin genel durumu ifade ettiği halde içerdiği anlam bakımından topluluğun bir kısmını veya toprağın bir kısmını ifade ettiğini belirtmişlerdir. Onlara göre, verilen bu örnekler lügat izin verdiği için Kur'an'da genellik ifade eden vaîd ayetleri için de kullanılmasında bir sakınca yoktur. Tam aksi bir durumda da özele gelen bir haberin de umum için kullanılmasını lügatın caiz gördüğü durumlarda aynı ifadeleri kabul ettiklerini beyan etmişlerdir. Yani manası özeli ilgilendiren “katiller, haram malı yiyenler” gibi Kur'an ifadelerini umumu da ilgilendirdiği için caiz gördüklerini beyan etmişlerdir. Onlara göre, Allah'ın bir suçtan dolayı azap edip cezası daha ağır bir suçu affetmesi caiz değildir.⁴⁴⁷ Kâ'bî, Eş'arî'nin ayrıntılı olarak zikrettiği vaîd konusunda İbn Şebîb'in görüşünü kısaca paylaşmakla yetinmiştir. İbn Şebîb'e göre, vaîd ile ilgili ayetler umuma hitap etmektedir.⁴⁴⁸ O, bu bilgi dışında İbn Şebîb'in vaîd konusunda görüşlerine değinmemiştir.

Eş'arî, tasnif etme biçimini eseri boyunca devam ettirmiş ve ehl-i kiblede cehennemlik olanların ebediyyen cehennemde kalıp kalmamasının caizliği, iman, küfrün mahiyeti, vaîd, Allah'ın zulmetmeye kadir olup olmadığı, hareket ve sükun, fenâ ve bekâ gibi konulara

⁴⁴⁶ Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, 208-210.

⁴⁴⁷ Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, 210-222.

⁴⁴⁸ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 405.

değirmiştir.⁴⁴⁹ Kâ'bî, zikredilen bu konular içinde iman ve fenâ konusunda İbn Şebîb'in görüşlerini paylaşmıştır. Kâ'bî, iman konusunda Eş'arî'den farklı olarak "imanın amellerin en hayırlısı" olduğu şeklinde İbn Şebîb'ten nakil yapmıştır. Fenâ konusunda ise iki müellifimiz benzer ifadeler kullanmışlardır.⁴⁵⁰ Eş'arî, zikrettiğimiz konular arasında sadece fenâ konusunda Kâ'bî ile benzer anlatıma sahiptir. Diğer konularda konu anlatımı ve konu bütünlüğü noktasında aralarında benzerlik bulunmamaktadır.

4.2.6.1.7. Mukâtil b. Süleyman

Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleyman b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî (ö. 150/767), Kur'an-ı Kerim'i baştan sona tefsir eden ilk müfessir olarak bilinmektedir.⁴⁵¹ Şehristânî, Mukâtil b. Süleyman'ın büyük günah işlemenin iman ve tevhid ehline zarar vermeyeceğine dair görüşünü paylaşmıştır.⁴⁵² İbn Hazm, Mu'tezile'yi sıfatlar konusundaki yaklaşımından dolayı Mukâtil b. Süleyman ve zikrettiği diğer isimlerle aynı çizgide değerlendirmiştir.⁴⁵³ Yine İbn Hazm, Mukâtil b. Süleyman'ı Mürcie'nin büyüklerinden biri olarak saymış ve onun büyük günahın imana zarar vermeyeceğine dair görüşünü paylaşmıştır.⁴⁵⁴ İbn Nedîm, Mukâtil b. Süleyman'ı Zeydiyye'den saymış ve içinde *Kitâbü'r-reddi ale'l-Kaderiyye* isimli reddiyenin de bulunduğu eserlerinin olduğunu nakletmiştir.⁴⁵⁵

Kâ'bî, Mukâtil b. Süleyman ve Cevâribî'nin (ö. III./IX. yüzyılın başları) Allah'ın cisim olduğunu, el, kol, kafa ve bacak gibi uzuvlara sahip olduğunu söylediğini belirtmiştir. Onlar, Allah'ın bir cisim olmasına ve organları bulunmasına rağmen hiç kimseye benzemediğini ve hiç kimsenin de O'na benzemediğini söylemişlerdir.⁴⁵⁶ Eş'arî, bu konuda Kâ'bî'nin naklettiği bilgilerin benzerini nakletmiştir. O, Mürcie fırkalarından bazılarının teşbihi benimsediğini belirterek onlardan biri olarak kabul ettiği Mukâtil b. Süleyman'ın Allah'ı cisim olarak gördüğünü, Allah'ın eti, kanı, kılları ve kemiğinin bulunduğunu söylediğini belirtmiştir. Ona göre, Allah cisim olmasına rağmen hiç kimseye benzemez ve hiç kimse de O'na benzemez.⁴⁵⁷

⁴⁴⁹ Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, 204-234.

⁴⁵⁰ bk. Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 186, 217, 218, 382, 385, 388, 396, 405, 407, 410, 417, 484.

⁴⁵¹ Ömer Türker, "Mukâtil b. Süleyman" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 134.136.

⁴⁵² Şehristânî, *İslam Kelâmı ve Mezhepleri*, 196.

⁴⁵³ İbn Hazm, *Dinler ve Mezhepler Tarihi*, 2/12.

⁴⁵⁴ İbn Hazm, *Dinler ve Mezhepler Tarihi*, 3/526.

⁴⁵⁵ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 608.

⁴⁵⁶ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 259-260.

⁴⁵⁷ Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, 228-230.

Eş'arî, bu görüşler dışında Cevâribî ve Mukâtil'in Allah'ın cisim olduğu ve uzuvları bulunduğuna dair görüşünü nakletmiştir.⁴⁵⁸

Kâ'bî, teşbih dışında küfrün dışındaki günahların affedileceği konusundaki Mürcie'nin görüşünü paylaşarak bu görüşü Mukâtil b. Süleyman'ın da aralarında olduğu bazı isimlerin kabul ettiğini belirtmiştir.⁴⁵⁹ Eş'arî'de Kâ'bî'nin yer verdiği bu bilgi bulunmamaktadır. Eş'arî, Mukâtil b. Süleyman'ı amellerin tartılması bakımından Mürcie'nin fırkalarından biri olarak saymıştır. Ona göre, iman fısktan ağırdır ve bundan dolayı Allah tevhid ehline fıskı dolayısıyla azap etmez.⁴⁶⁰ Kâ'bî'de de Eş'arî'nin yer verdiği bu bilgi bulunmamaktadır. Bu nakillere bakıldığında onların Cevâribî'yi de zikrederek paylaştığı teşbih görüşü ortak bir kaynaktan nakledilmiştir. Kâ'bî ve Eş'arî'nin, birbirlerinden farklı olarak zikrettikleri amellerin tartılması ve küfrün dışındaki günahların affedileceği meseleleri farklı kaynaklardan nakledilmiştir.

4.2.6.1.8. Bişr b. Gıyâs el-Merîsî

Ebû Abdîrrahmân Bişr b. Gıyâs b. Ebî Kerîme el-Merîsî el-Bağdâdî'nin (ö. 218/833), Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden olduğu bilinmektedir. Bişr b. Gıyâs, kelâma dair görüşlerinden dolayı Mürcie, Mu'tezile, Cehmiyye ve Cebriyye gibi itikadî fırkalara nispet edilmiştir. O, "Merisiyye" fırkasının kurucusu olarak kabul edilmektedir.⁴⁶¹ Bağdâdî, Bişr b. Gıyâs ve taraftarlarını "Bağdat Mürciesi" olarak adlandırır ve onların fıkhıta Ebû Yusuf'u benimsediklerini söylemektedir. Fakat halku'l-Kur'an meselesinde Mu'tezile ile aynı görüşte oldukları için Ebû Yusuf'un onlardan uzaklaştığını belirtmiştir. Yine Bağdâdî, onların ef'âl-i ibâd konusunda kulun yaptığı işleri Allah'ın yarattığı ve kudretin fiil ile birlikte olduğu şeklindeki görüşlerinden dolayı Mu'tezile ile ters düştüğünü belirtmiştir.⁴⁶² İbn Hazm, Bişr b. Gıyâs'ı Mu'tezile içinde değerlendirmiş ve onun Ehl-i sünnet'e en yakın Mu'tezilî fırkalardan biri olduğunu söylemiştir.⁴⁶³ Merîsî, imanin dil ve kalp ile tasdik olduğunu söylemiştir. O, büyük günah konusunda da Ehl-i sünnet ve Mürcie'ye paralel bir görüş serdetmiştir. Ona göre, büyük günah işleyenler ebediyen cehennemde kalmayacaklardır. Günahları nispetince azap gördükten sonra cehennemden çıkarılacaklardır.⁴⁶⁴

⁴⁵⁸ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 308.

⁴⁵⁹ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 218.

⁴⁶⁰ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 228.

⁴⁶¹ Ahmet Saim Kılavuz, "Bişr b. Gıyâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 220-221.

⁴⁶² Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 150.

⁴⁶³ İbn Hazm, *Dinler ve Mezhepler Tarihi*, 2/10.

⁴⁶⁴ Çağatay -Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 144.

Kâ'bî, Merîsî'nin peygamber gönderilmeyen bir topluluğun iman etmekle mükellef olup olmadığı ve bir elçinin gelip insanlara tebliğ yapmadığı sürece o insanların akli ile hareket edip etmemesi noktasında görüşlerini paylaşmıştır. Bu konular dışında Kâ'bî, Merîsî'nin halku'l-Kur'an, kabir azabı, Havâric ve Mu'tezile ile ilgili bazı görüşleri ile Allah'ın kafirlerden iman kuvvetini esirgeyip esirgemediği gibi görüşlerine değinmiştir.⁴⁶⁵ Eş'arî, Kâ'bî'nin değindiği bu konuların hiçbirisine değinmemiştir. O, Merîsî'nin iman ile ilgili tanımına, büyük günah meselesine, Allah'ın iradesi konusuna ve günahkarların ebediyyen cehennemde kalıp kalmayacağı konularına değinmiştir.⁴⁶⁶ Her iki müellifimizin naklettiği görüşlerin tamamen birbirinden farklı olması, birbirlerini kopyalamadıkları gibi bu konuda farklı kaynaklardan istifade ettiklerini gösterir.

4.2.6.1.9. Gassân el-Mürçî el-Kûfî

Gassân el-Mürçî el-Kûfî'nin (ö. II./VIII. yüzyıl), hayatı hakkında kaynaklarda bir bilgi bulunmamasına rağmen bazı makâlât eserlerinde onun görüşleri zikredilmektedir. Şehristânî, onu iman tanımı dolayısıyla Mürçî gruplardan saymıştır. Gassân'a göre iman, Allah ve resulünü bilmek, Allah'ın indirdiği hükümler ile Hz. Muhammed'in öğrettiği hükümleri ayrıntılı veya ayrıntısız olarak ikrar etmektir.⁴⁶⁷ Yine ona göre, bir kimse Allah'ın indirdiği hükümleri bilse bile mahiyeti konusunda şüpheye düşerse o kişi mü'minlerden sayılır. Örneğin, domuz etinin haramlığını bilen birisi haram kılınan hayvanın koyun olduğunu zannetse veya bilmezse bile mü'min sayılır.⁴⁶⁸ Eş'arî, Gassân ile ilgili Şehristânî'den naklettiğimiz bu örneği Ebû Hanîfe'ye atfetmiştir.⁴⁶⁹ Bağdâdî, Gassân'ın iman tanımına kibirlenmeyi terk etmeyi de eklemiştir. Ayrıca o, Gassân'ın iman tanımının Ebû Hanîfe ile aynı olduğu iddiasına itiraz etmiş, Gassân'ın imanın artacağını fakat eksilmeyeceğini söylediğini iddia etmiştir.⁴⁷⁰

Kâ'bî, *Makâlât*'ını kaleme alırken eserinin mukaddimesinde kaynak olarak Gassân'dan faydalandığını belirtmiştir.⁴⁷¹ Kâ'bî, Gassân ve Ebû Hanîfe'nin ashabının çoğunluğunun iman tanımını yapmış ve onların imanını, "ikrar, Allah'ı bilmek ve sevmek, O'nu yüceltmek, Allah'tan korkmak ve O'nu küçümsemekten kaçınmak" olarak tanımladığını söylemiştir. Yine onlar, imanın artmayacağını ve eksilmeyeceğini söylemişlerdir.⁴⁷² Kâ'bî, iman tanımı dışında

⁴⁶⁵ bk. Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 309, 359, 372, 395, 422, 523, 536, 542, 554, 555.

⁴⁶⁶ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 214-712.

⁴⁶⁷ Şehristânî, *İslâm Kelâmı ve Mezhepleri*, 195.

⁴⁶⁸ Şehristânî, *İslâm Kelâmı ve Mezhepleri*, 195.

⁴⁶⁹ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 111.

⁴⁷⁰ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 149.

⁴⁷¹ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 65.

⁴⁷² Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 388.

eserinde Gassân'ın insan kavramı, şeytanın rengi ve Haşviyye'nin kulun fiilleri konusundaki görüşlerine yönelik nakline yer vermiştir.⁴⁷³ Eş'arî, Kâ'bî'nin zikrettiği bu bilgilere eserinde yer vermemiştir. O, Gassân'a eserinin sadece bir yerinde yer vermiştir. Bu bölümde Ebû Hanîfe ve ashabını anlatırken Gassân'ı zikretmekle yetinmiştir. O, Ebû Hanîfe ve Gassân'ın iman tanımını ortak olarak ele almıştır. Onlara göre iman; ikrar, Allah'ı sevmek ve O'nu yüceltmek, O'ndan korkmak ve O'nun hakkında küçümsemekten kaçınmaktır. Yine onlara göre, iman artmaz ve eksilmez.⁴⁷⁴ Bu açıklamalar incelendiğinde Gassân'ın iman tanımı ile ilgili görüşü her iki müellifte de birebir örtüşmektedir. Dolayısıyla ya birbirlerinden etkilenmişler ya da ortak bir kaynaktan istifade etmişlerdir.

4.2.6.2. Sadece Kâ'bî'nin Mürcie ile İlişkilendirdiği Kişiler

Gerek Kâ'bî'nin ve gerekse Eş'arî'nin Mürcie ile ilişkilendirdiği ortak kişiler olduğu gibi sadece birisinin Mürcie bahsi kapsamında ele aldığı kişiler de vardır. Örneğin Muveys b. İmrân, Saîd b. Cübeyr, Bişr b. Attâb gibi kişiler sadece Kâ'bî tarafından Mürcie ile ilişkilendirilmiştir. Eş'arî ise bu kişiler hakkında eserinde hiçbir malumat vermemiştir. Örneğin Muveys b. İmrân (ö. ?/?)⁴⁷⁵ hakkında Kâ'bî, Mürcie'nin büyük günah işleyenlerin cehennemde ebediyyen kalacaklarına dair görüşü ile tahsisin caizliğine dair genel görüşlerini zikretmiştir. Yine o, Muveys'in vaîd, kitap ve sünnet hakkında görüşleri ile haber konusundaki görüşlerini nakletmiştir.⁴⁷⁶

Kâ'bî'nin, Eş'arî'den farklı olarak zikrettiği isimlerden birisi de Bişr b. Attâb (ö. ?/?) olmuştur. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Kâ'bî'nin verdiği bilgiler dışında Bişr b. Attâb'ın hayatı ve görüşleri hakkında kaynaklarda herhangi bir malumat bulunmamaktadır. Onun verdiği bilgilere bakılırsa Bişr b. Attâb, tevhid ehlinde olup büyük günah işleyenlerin cehennemde ebedi olarak kalmasının caiz olmadığını söylemiştir. Bişr'e göre, mü'minler işlediği günahın cezasını çektikten sonra cehennemden çıkacaklardır. Yine Kâ'bî, büyük günah işleyenlerin cehennemde ebediyyen kalmayacağına dair Mürcie'nin genel görüşünü

⁴⁷³ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 483, 507, 510.

⁴⁷⁴ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 212.

⁴⁷⁵ Muveys b. İmrân, Mu'tezilî tabakat eserlerinde yedinci tabakada zikredilmektedir. Hayyât, Muveys'in kelâm ve fıkıhta geniş bir ilme sahip olduğunu söylemiş ve onun ircâyı benimsediğini belirtmiştir. bk. Fatmanur AliBekîroğlu, "Kaderî-Mürcîî Olarak Tanımlanan Şahıslar ve Mezhebî Aidiyet Problemleri", *Mezhep Araştırmaları Dergisi* (Güz 2018), 431-470.

⁴⁷⁶ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 217, 218, 418, 519, 529.

paylaştıktan sonra aralarında Bişr b. Attâb'ın da bulunduğu birçok alimin bu görüşü savunduğunu söylemiştir.⁴⁷⁷

Ebû Abdillâh Saîd b. Cübeyr b. Hişâm el-Esedî (ö. 94/713),⁴⁷⁸ Eş'arî'den farklı olarak Kâ'bî'nin Mürcie ile ilişkilendirdiği isimlerdendir. Kâ'bî, Mürcie'nin ortaya çıkışı ile ilgili bahsettiği bölümde İbnü'l-Eş'as isyanına katılan kişiler arasında Saîd b. Cübeyr'i de saymıştır. Yine büyük günah işleyenin ebediyyen cehenneme girmeyeceği ve onların durumunun Allah'a kaldığına dair Mürcie'nin genel görüşüne atıf yaptığı bir bölümde, bu görüşte olan kişileri sayarken aralarında Saîd b. Cübeyr'in de bulunduğu isimleri zikretmiştir.⁴⁷⁹ Yine Kâ'bî, Zeydiyye'yi kaleme aldığı bölümde Saîd b. Cübeyr hakkında İbnü'l-Eş'as isyanına katıldığına dair bilgi ile bir de kader konusunda ondan bir rivayet nakletmiştir.⁴⁸⁰

Talk b. Habîb el-Anezî (ö. ?/?),⁴⁸¹ Kâ'bî'nin Eş'arî'den farklı olarak Mürciî olarak zikrettiği isimlerdendir. Kâ'bî, Mürcie'nin ortaya çıkışı ile ilgili bahsettiği bölümde Talk b. Habîb'in de aralarında olduğu alimlerin İbnü'l-Eş'as isyanına destek verdiğini zikretmiştir. Yine o, Mürcie'nin büyük günah işleyenlerin durumu ile ilgili genel görüşünü paylaşımları zikrettiği bölümde bu görüşte olanlardan birinin Talk b. Habîb olduğunu söylemiştir. O, Davûd el-İsbehânî'den naklettiği kaderî isimler arasında Talk b. Habîb'i de zikretmiştir.⁴⁸²

Ebû Abdillâh Amr b. Mürre b. Abdillâh el-Murâdî el-Cemelî (ö. 116/734),⁴⁸³ Kâ'bî'nin Eş'arî'den farklı olarak Mürcie'den zikrettiği isimlerden olmuştur. Kâ'bî, büyük günah işleyenlerin ebediyyen cehennemde kalmayacağına dair Mürcie'nin genel görüşünü savunanlardan birinin de Amr b. Mürre olduğunu söylemiştir.⁴⁸⁴ Kandemir, Amr b. Mürre'nin klasik Mürcie anlayışı olan büyük günah işleyeninin durumunun ircâ edilmesi düşüncesinde olmadığını, selef alimlerinin kabul ettiği manada büyük günah işleyeninin cennet veya cehenneme gideceğinin Allah'a havale edilmesi şeklindeki anlayışı savunduğunu

⁴⁷⁷ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 218-219.

⁴⁷⁸ Saîd b. Cübeyr, tabîinin önde gelen alimlerinden olup hadis ve tefsir konusundaki rivayetleri ile bilinmektedir. İbnü'l-Eş'as isyanına katıldığı için Haccâc tarafından öldürülmüştür. bk. Mehmet Efendioğlu, "Saîd b. Cübeyr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 552-554.

⁴⁷⁹ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 218-219.

⁴⁸⁰ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 133, 133, 204, 218, 219.

⁴⁸¹ Talk b. Habîb, İbnü'l-Eş'as isyanına katıldığı bilinen muhaddislerden olup tâbiîn neslindendir. Onun Mürcie'ye meyilli olduğundan dolayı tenkit edildiği zikredilmektedir. Talk b. Habîb, Haccâc'a teslim edilmek üzere Mekke'den yola çıkarıldığı esnada vefat etmiştir. bk. İbn Kesîr, *Büyük İslam Tarihi*, 9/169-170.

⁴⁸² Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 210, 218, 219.

⁴⁸³ Amr b. Mürre, Kûfeli bir muhaddis olup yaşadığı dönemde en güvenilir dört hadis aliminden biri olarak kabul edilir. bk. M. Yaşar Kandemir, "Amr b. Mürre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 89-90.

⁴⁸⁴ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 218.

söylemektedir. Ona göre, Amr b. Mürre Mürcie fırkasından değildir.⁴⁸⁵ Kâ'bî, Davûd el-İsbehânî'den naklettiği Kaderî isimler arasında Amr b. Mürre'yi de zikretmiştir.⁴⁸⁶ Şehristânî de Kâ'bî gibi Amr b. Mürre'yi Mürciî alimler arasında zikretmiştir.⁴⁸⁷

Eş'arî'nin eserinde zikretmediği sadece Kâ'bî tarafından Mürciî olarak zikredilen isimlerden bir diğeri Amr b. Zer (ö. ?/?) olmuştur. Hayatı hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi tespit edemediğimiz Amr b. Zer'i, Kâ'bî Mürcie'nin büyük günah işleyenlerin durumunun ırcâ edilmesi düşüncesini kabul eden kişilerden biri olarak saymıştır.⁴⁸⁸ Şehristânî, Kâ'bî dışında onun Mürcie'den biri olduğunu zikreden müelliflerdendir.⁴⁸⁹

Kâ'bî'nin, Mürciî olarak zikrettiği isimler içerisinde kısaca Amr (ö. ?/?) diye bahsettiği bir kişi daha vardır. Amr, Kâ'bî tarafından İbnü'l-Eş'as isyanına destek veren Mürciî kişiler arasında sayılmıştır.⁴⁹⁰ Verdiğimiz bu bilgiler dışında Amr'ın kim olduğu ve görüşlerinin ne olduğu hakkında kaynaklarda geçen bir bilgiye rastlayamadık. Ne var ki Kâ'bî, sadece adını zikrettiği bu kişi ile Amr b. Zer'i de kastetmiş olabilir.

Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhim b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî (ö. 182/798),⁴⁹¹ Kâ'bî'nin Eş'arî'den farklı olarak zikrettiği diğer bir Mürciî isimdir. Kâ'bî, Mürcie'nin büyük günah işleyenlerin durumunun ırcâ edilmesi ile ilgili genel görüşünü kabul edenlerden birisinin de Ebû Yûsuf olduğunu söylemiştir. Bu bilgi dışında Mu'tezilî bazı kişilerin ilmi hakkında verdiği bilgilerde Ebû Yûsuf'un da aralarında bulunduğu kişilerin rivayetlerine yer vermiştir.⁴⁹² Eş'arî, Mürcie bahsini kaleme aldığı bölümde Ebû Hanîfe'ye yer vermesine rağmen Ebû Yûsuf'a değinmemiştir. Kâ'bî, Eş'arî'nin aksine Hanefî birçok ismi Mürcie'den saymıştır.

Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî (ö. 189/805),⁴⁹³ Kâ'bî'nin Eş'arî'den farklı olarak Mürcie içerisinde adını zikrettiği kişilerdendir. Kâ'bî, Şeybânî'yi

⁴⁸⁵ Kandemir, Amr b. Mürre'nin gençliğinde bir kadına hayranlıkla baktığından dolayı hala ızdırap çektiğini ve gözlerini kaybetmenin bu hataya kefarete olacağını umduğunu söyleyen zahid bir kişiliğin Mürciî olmasını ihtimal dışı görmektedir. bk. Kandemir, "Amr b. Mürre", 89-90.

⁴⁸⁶ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 210.

⁴⁸⁷ Şehristânî, *İslam Kelâmı ve Mezhepleri*, 199.

⁴⁸⁸ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 218.

⁴⁸⁹ Şehristânî, *İslam Kelâmı ve Mezhepleri*, 199.

⁴⁹⁰ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 219.

⁴⁹¹ Ebû Yûsuf, Ebû Hanîfe'nin önde gelen talebelerinden olup bir dönem kadılıkta yapan fıkıhçıdır. bk. Salim Ögüt, "Ebû Yûsuf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 260-265.

⁴⁹² Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 199, 202, 218.

⁴⁹³ Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, Hanefî fikhının önde gelen müçtehidlerinden ve Ebû Hanîfe'nin en önemli talebelerinden birisidir. bk. Aydın Taş, "Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38-42.

büyük günah işleyenlerin durumunun ircâ edilmesi düşüncesinden dolayı Mürcie'den saymıştır.⁴⁹⁴ Kâ'bî, Şeybânî hakkında eserinde başka bir bilgi vermemiştir.

Râîd b. Ca'fer (ö. ?/?), Eş'arî ve diğer kaynaklarda hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan ve sadece Kâ'bî'nin Mürcîî olarak zikrettiği isimlerdendir. Kâ'bî, bu kişiyi Mürcie fırkasının büyük günah konusundaki genel düşüncesini zikrettiği bölümde değinmiştir. O, aralarında Râîd b. Ca'fer'in de bulunduğu isimlerin büyük günah konusunda ircâyı benimsediklerini söylemiştir.⁴⁹⁵ Kâ'bî, bu bilgi dışında onun görüşlerine değinmemiştir.

Kâ'bî, Ebü'l-Bahterî Saîd b. Fîrûz et-Tâî (ö. 82/701),⁴⁹⁶ Ebû Yahyâ Mâlik b. Dînâr el-Basrî (ö. 131/748),⁴⁹⁷ Müslim b. Yesâr Ebû Abdullah el-Basrî (ö. ?/?)⁴⁹⁸ ve Ebü'l-Havra gibi isimleri eserinde Mürcie'nin ortaya çıkışı başlığı altında zikretmiştir. O, zikredilen bu isimleri İbnü'l-Eş'as isyanına destek veren Mürcîî isimler içinde ele almıştır. Kader konusunda Mâlik b. Dînâr'ın da ravileri arasında olduğu iki hadis nakleden⁴⁹⁹ Kâ'bî, Müslim b. Yesâr, Ebü'l-Havra ve Ebü'l-Bahterî hakkında ise başka bir malumat vermemiştir.

Kâ'bî, İbnü'l-Eş'as isyanına katılan Ebü'l-Bahterî, Müslim b. Yesâr, Ebül-Havra ve Mâlik b. Dînâr gibi isimler dışında Abdullah b. Gâlib (ö. ?/?), Ukbe b. Abdilgâffar (ö. 69/701),⁵⁰⁰ Ukbe b. Veşâc (ö. 69/701),⁵⁰¹ Hanzale b. Abdullah (ö. ?/?), Ebû Şeyh el-Hennâî (ö. ?/?), Mutarrif b. Abdullah b. eş-Şihhîr (ö. 95/713-14),⁵⁰² Ebû Yezîd Atâ b. es-Sâib b. es-

⁴⁹⁴ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 218.

⁴⁹⁵ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 218.

⁴⁹⁶ Ebü'l-Bahterî Saîd b. Fîrûz et-Tâî es-Sebiî, tabîinden olup Kûfeli muhaddis bir alimdir. İbnü'l-Eş'as isyanı sırasında öldürülmüştür. bk. Osman Eskicioğlu, "Saîd b. Fîrûz Ebü'l-Bahterî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 296-297.; İbn Hazm, emr bi'l-ma'ruf ve'n-nehy ani'l-münker önünde bir engelin olması durumunda bu engelin kılıçla definin vacip olduğunu savunan alimler arasında Ebü'l-Bahterî'yi de saymıştır. bk. İbn Hazm, *Dinler ve Mezhepler Tarihi*, 3/422.

⁴⁹⁷ Ebû Yahyâ Mâlik b. Dînâr el-Basrî, ölüm tarihi net olmamakla birlikte hicri 131'de vefat ettiği kabul edilmektedir. Zahid kişiliği ile tanınan Mâlik b. Dînâr, tasavvufi kimliği ile bilinmektedir. bk. Mehmet Demirci, "Mâlik b. Dînâr" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 505.; İbn Hazm, iyiliği emredip kötülükten alıkoyma önünde bir engel olduğu takdirde kılıç kullanma dışında engel kaldıramıyorsa kılıç kullanmanın vacip olduğunu söyleyenler arasında Mâlik b. Dînâr'ı da zikretmiştir. İbn Hazm, *Dinler ve Mezhepler Tarihi*, 3/422.

⁴⁹⁸ Müslim b. Yesâr Ebû Abdullah el-Basrî, zahid kişiliği ile bilinen hadis ravisi ve fıkıhçıdır. bk. İbn Kesîr, *Büyük İslam Tarihi*, 9/302.; İbn- Hazm, emr bi'l-ma'ruf ve'n-nehy ani'l-münker önünde engel çıkması durumunda engelin kılıçla bertarafını vacip gören alimler arasında Müslim b. Yesâr'ı da saymıştır. İbn Hazm, *Dinler ve Mezhepler Tarihi*, 3/422.

⁴⁹⁹ bk. Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 198-219.

⁵⁰⁰ Ukbe b. Abdilgâffar, İbnü'l-Eş'as isyanı sırasında yapılan savaşta öldürülen kişiler arasındadır. bk. İbn Kesîr, *Büyük İslam Tarihi*, 9/88-89.

⁵⁰¹ Ukbe b. Veşâc, İbnü'l-Eş'as isyanı sırasında yapılan savaşta öldürüldüğüne dair bilgiler mevcuttur. bk. İbn Kesîr, *Büyük İslam Tarihi*, 9/88-89.

⁵⁰² Mutarrif b. Abdullah, muhaddis olup tâbiünün büyüklerinden biri olarak kabul edilmektedir. bk. M. Yaşar Kandemir, "Mutarrif b. Abdullah" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 374.; Sahabenin büyüklerinden İmran b. Husayn'ın arkadaşlarından olup, vaazları çok etkili bir alim olduğu zikredilmektedir. bk. İbn Kesîr, *Büyük İslam Tarihi*, 9/119.

Sekafî (ö. 136/753),⁵⁰³ Ebû Esmâ İbrâhim b. Yezîd b. Şerîk et-Teymî el-Kûfî (ö. 92/710-11),⁵⁰⁴ Ebû Îsâ Abdurrahmân b. Ebû Leylâ Yesâr b. Bilâl el-Ensârî (ö. 83/702)⁵⁰⁵ ve Cebele b. Zahr (ö. 82/704)⁵⁰⁶ gibi isimleri de zikretmiştir.⁵⁰⁷ İbn Hazm, zikrettiğimiz bu isimleri emr bi'l-ma'ruf ve'n-nehy ani'l-münker önünde bir engel olduğu takdirde bu engeli aşmak için kılıç kullanmanın vacip olduğunu söyleyen Mürçiî alimler içinde saymıştır.⁵⁰⁸

Kâ'bî'nin, Eş'arî'den farklı olarak zikrettiği isimlerden bir diğeri olan Muhammed b. Ziyâd el-Cerîrî el-Harîrî'nin (ö. ?/?) hayatı hakkında Mezhepler Tarihi kaynaklarında herhangi bir bilgi tespit edemedik. Kâ'bî, Cerîrî'nin cumhur Mürcie grubu dışında bir grup olduğunu belirtmiş ve onların tevhid ile ilgili bir görüşüne yer vermiştir. Onlara göre, Allah'ı bilen fakat peygamberi inkar eden kimse ârif-i billah sayılır. Peygamberi inkar etmek, Allah'ı inkar etmek manasına gelmez veya kitabı inkar etmek, peygamberi inkar etmek anlamına gelmez. Yine onlara göre, bir insan Allah'a iman edip peygamberi inkar edebilir.⁵⁰⁹ Kâ'bî, verilen bu bilgiler dışında onun farklı görüşlerine değinmemiştir. İbn Hazm da Cerîrî hakkında Kâ'bî'nin naklettiği görüşlere benzer görüşler nakletmiştir.⁵¹⁰

Kâ'bî'nin, eserinde yer verdiği ve Eş'arî'nin eserinde bahsi geçmeyen isimler içinde Cahdar et-Temîmî (ö. ?/?), Harmele et-Temîmî (ö. ?/?), Ali el-Hayyât (ö. ?/?) ve Ya'kub b. Zureyk el-Cürçânî (ö. ?/?) gibi isimler de vardır. Bu saydığımız isimler hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu isimler ile ilgili Kâ'bî'nin *Makâlât*'ında Yemân b. Rebâb'tan (ö. hicri III. yüzyılın ilk yarısı) naklettiği bir anekdot yer almaktadır. Mezkûr

⁵⁰³ Atâ b. es-Sâib, Kûfeli muhaddis olup tabiîndendir. bk. M. Yaşar Kandemir, "Atâ b. Sâib" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 37.; İbn Kesîr, İbnü'l-Eş'as isyanı sonrası isyana katılan kişilerden bazılarının öldürüldüğünü ve bazılarının esir edildiğini belirtmiştir. Belirttiği esir alınan isimler arasında Atâ b. es-Sâib de bulunmaktadır. bk. İbn Kesîr, *Büyük İslam Tarihi*, 9/88-89.

⁵⁰⁴ İbrâhim b. Yezîd b. Şerîk et-Teymî, tabiînin muhaddis ve fakih isimlerindendir. İbrahim b. Yezîd'in Haccâc tarafından öldürüldüğü ve cesedinin çöplüğe atıldığı rivayeti bulunmaktadır. Kâ'bî ve İbn Hazm'ın eserlerinde Temîmî olarak zikredilen İbrahim b. Yezîd, alıntı yaptığımız Diyanet İslam Ansiklopedisi'nde Teymî diye geçmektedir. Bu iki kişinin aynı kişiler olduğu kanısındayız. bk. Salahattin Polat, "İbrâhim et-Teymî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 357.

⁵⁰⁵ Ebû Îsâ Abdurrahmân b. Ebû Leylâ Yesâr b. Bilâl el-Ensârî, tabiîn neslinden olup fıkıh, kıraat ve hadis alimidir. Bu zâtın İbnü'l-Eş'as isyanında veya Fırat nehri kenarında attan düşüp öldüğüne dair rivayetler mevcuttur. bk. Abdullah Aydın, "Abdurrahman İbn Ebû Leylâ" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 435-436.; İbn Kesîr, İbn Ebû Leylâ'nın hicretin 83. senesinde İbnü'l-Eş'as'ın başlattığı isyan sonrası yapılan savaşta öldürüldüğünü söylemiştir. bk. İbn Kesîr, *Büyük İslam Tarihi*, 9/88-89.

⁵⁰⁶ Cebele b. Zahr, Abdurrahman b. Eş'as isyanı sırasında alimler grubuna komutanlık ederken öldürülmüştür. bk. İbn Kesîr, *Büyük İslam Tarihi*, 9/70-71.

⁵⁰⁷ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 219.

⁵⁰⁸ İbn Hazm, *Dinler ve Mezhepler Tarihi*, 422.

⁵⁰⁹ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 219.

⁵¹⁰ İbn Hazm, Cerîrî'nin Allah'a iman edip peygamberi inkar eden kimsenin tam manasıyla ne kafir ne de mü'min sayılacağını söylediğini belirtmiştir. Cerîrî, böyle bir kişinin aynı zamanda Allah'a iman ettiği için mü'min, peygamberi inkar ettiği için ise kafir olduğunu söylemiştir. bk. İbn Hazm, *Dinler ve Mezhepler Tarihi*, 738.

isimleri zikreden Kâ'bî, onların ehl-i kıbleden birini te'vil yoluyla tekfir eden kişinin kafir olduğunu söylediğini aktarmıştır. Onlara göre, bu durumun gerekçesi; Allah'a ibadet eden bir topluluktan uzak duranlar, Allah'tan da uzak durmuşlardır.⁵¹¹ Kâ'bî ve diğer kaynaklarda verdiğimiz bilgiler dışında mezkûr kişiler hakkında farklı bir bilgi verilmemiştir.

Kâ'bî'nin, eserinde ismini zikrettiği Eş'arî'nin ise hakkında herhangi bir malumat vermediği isimlerden birisi de Ebü'l-Sayd el-Horasanî (ö. ??) adlı kişidir. Onun, hayatı hakkında Mezhepler Tarihi kaynaklarında bir bilgi bulunmamaktadır. Kâ'bî, onu ve taraftarlarını Mürcie fırkaları içinde değerlendirmiştir. Kâ'bî, Mürcie içerisinde öncülüğünü Ebü'l-Sayd el-Horasanî'nin yaptığı grubun görüşünü zikrederken onların Cehm b. Safvân'ın görüşünü benimsediklerini veya ona yakın görüş serdettiklerini belirtmiştir. Onlara göre, Allah'a şirk koşan fakat meleklerle ilgili bir görüş belirtmeyenlere, Allah'a karşı müşrik fakat meleklerle karşı mü'min veya kafir denilemez. İşte bunun gibi bir şahıs Allah'a iman edip peygamberlerine, kitaplarına ve meleklerine küfreden bir kafir de olabilir. Dolayısıyla Horasanî'ye göre, Cebriyye taraftarları kendilerini taat noktasında Cenâb-ı Hak ile eşit görmelerinden dolayı müşrik ve kafirdirler. Fakat onlar ölümden sonra dirilişi, kıyameti, hesabı, cennet ve cehennemi, melekleri ve peygamberleri inkar eden kafirlerden değildir.⁵¹² Kâ'bî'nin eserinde bu bilgi dışında Horasanî'ye dair farklı bir bilgi bulunmamaktadır.

Ubeyd el-Mükteib el-Kûfî (ö. ??)⁵¹³, Kâ'bî tarafından Mürciî olarak zikredilen isimlerdendir. Eş'arî, onun hakkında herhangi bir malumat vermemiştir. Kâ'bî, Ubeyd el-Mükteib'in şöyle dediğini nakletmiştir: “Allah, bâkîdir. Allah'ın ilmi zâtının dışında yer alır. Eğer ilim Allah'ın zâtı ile birlikte olsaydı insanlar dua ederken: ‘Ey ilim! bana rızık ver!’ şeklinde dua etmesi gerekirdi.” Yine Kâ'bî, Ubeyd'in Allah'ın kelâmını da zâtı dışında gördüğünü belirtmiş ve onun Allah'ın dinini de zâtına dahil etmediğini söylemiştir. Kâ'bî, Ubeyd'in Allah'ı insan suretinde kabul ettiğini ve bu anlayışından dolayı Mürcie dışında kaldığını beyan etmiştir.⁵¹⁴ Verdiğimiz bu bilgiler dışında Kâ'bî, onun görüşleri hakkında bir nakilde bulunmamıştır.

⁵¹¹ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 220.

⁵¹² Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 220.

⁵¹³ Ubeyd el-Mükteib, “Ubeydiyye” olarak anılan Mürciî gruba adını veren ve Mürcie'den sayılan kelâm alimidir. bk. Kutlu, “Mürcie”, 41-45. Şehristânî, Ubeydiyye'nin şirk dışındaki günahların affedileceği, kulun tevhid üzere ölmesi halinde işlediği günah ve kötülüklerin ona zarar vermeyeceği şeklinde görüşleri olduğunu zikretmiştir. Şehristânî, Ubeyd el-Mükteib ile ilgili bilgileri Kâ'bî'nin de kaynağı olan Yemân b. Rebâb'tan almıştır. bk. Şehristânî, *İslâm Kelâmı ve Mezhepleri*, 194. Ubeydiyye'nin, Allah'ın insan suretinde olduğu ve Allah'ın ilminin, kelâmının ve dininin Allah'ın zâtı dışında olduğuna dair serdettiği görüşleri de nakledilmiştir. Abdüllatîf, *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*, 144.

⁵¹⁴ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 220.

Eş'arî'nin değinmediği sadece Kâ'bî'nin değindiği isimlerden birisi de Mehdî b. Hilâl (ö. ?/?) adlı kişidir. Mehdî b. Hilâl ile ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Kâ'bî, eserinde iki yerde kendisinden bahsetmektedir. Kâ'bî, İbn Hilâl'in istitâatin fiilden önce geldiği görüşünü savunduğunu belirtmiştir. Yine Kâ'bî, İsbehânî'nin Kerâbîsî ve onun nesebi hakkında yazdığı kitabında kaderî olarak zikrettiği isimler arasında Mehdî b. Hilâl'in de bulunduğunu zikretmektedir.⁵¹⁵ Anlaşıldığı kadarıyla Kâ'bî, İbn Hilâl'i kaderci Mürcie içerisinde değerlendirmektedir.

Sadece Kâ'bî'nin değindiği, Eş'arî'nin eserinde zikretmediği isimlerden biri olan Amr b. Gaîd'ın (ö. ?/?) hayatı hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Kâ'bî, Mürcie'den saydığı ve istitâatin fiilden önce olduğu görüşünü savunan isimler içinde İbn Gaîd'ı da zikretmiştir.⁵¹⁶ Kâ'bî, bu bilgi dışında onun hakkında bir malumat vermemiştir.

Ubeyd el-Kumeyd (ö. ?/?), Kâ'bî'nin eserinde Eş'arî'den farklı olarak zikrettiği isimlerden olup onun hayatı hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi tespit edemedik. Kâ'bî, Ubeyd el-Kumeyd'i Mürcie'den bir grup olarak değerlendirmiş ve onun öncülüğünü yaptığı grubun, şirk dışında her günahın af olunabileceğini söylediğini belirtmiştir. Bu düşüncelerine, "Eğer size yasaklanan büyük günahlardan kaçınırsanız sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi değerli bir yere koyarız"⁵¹⁷ ayetini delil olarak getirmişlerdir.⁵¹⁸ Bu bilgi dışında Kâ'bî'nin eserinde Kumeyd hakkında farklı bir bilgi bulunmamaktadır.

Kâ'bî'nin, Eş'arî'den farklı olarak Mürciî olarak zikrettiği isimlerden birisi de Fadl er-Rakkaşî (ö. ?/?)⁵¹⁹ olmuştur. Kâ'bî, Fadl er-Rakkaşî'yi büyük günah işleyenlerin durumunu Allah'a ircâ etmesinden dolayı Mürcie içerisinde değerlendirmiştir. Ayrıca onun kaderî olduğuna dair bir bilgi paylaşmıştır. Bu bilgi dışında o, Rakkaşî'nin Allah'ın ilmi ve ilmin zorunlu veya iktisabî oluşu ile ilgili görüşlerini zikretmiştir.⁵²⁰ Eş'arî, Rakkaşî'yi Mu'tezile içerisinde kabul etmekle birlikte onun bir görüşünü Gaylân ile uyuşturduğunu söylemektedir. O, Rakkaşî'nin Allah'ın irade ettiği bir işin olup olmayacağı ve kulların fiillerinin kendi iradesi ile meydana gelip gelmediği hakkında görüşünü paylaşmıştır.⁵²¹

⁵¹⁵ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 210, 322.

⁵¹⁶ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 322.

⁵¹⁷ en-Nisâ 4/31.

⁵¹⁸ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 554.

⁵¹⁹ Fadl b. İsa er-Rakkâşî'nin hayatı hakkında herhangi bir bilgi tespit edemedik. Şehristânî, Mürcie'den Ebû Sevban'ın iman ile ilgili görüşünü naklederken aralarında Fadl b. İsa'nın da olduğu isimlerin aynı görüşü paylaştıklarını söylemiştir. bk. Şehristânî, *İslâm kelâmı ve Mezhepleri*, 196.

⁵²⁰ bk. Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 203, 218, 359, 400.

⁵²¹ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 710-712.

Kâ'bî tarafından Mürciî olarak zikredilmesine rağmen Eş'arî'nin Mürcie içerisinde zikretmediği isimlerden bir diğeri Süfyân b. Suhbân (ö. ?/?) olup onun hayatı hakkında Mezhepler Tarihi kaynaklarında bir bilgi bulunmamaktadır. Kâ'bî, Mürcie'nin küfrün dışındaki günahların affedileceği ve büyük günah işleyen mü'minin de cennete gireceği konusunda aralarında Süfyân b. Suhbân'ın da olduğu Mürciî kişilerin isimlerini zikretmiştir. Bu bilgi dışında Kâ'bî, İbn Suhbân'ın rü'yetullah ile ilgili görüşüne yer vermiştir. Ona göre, Allah sınırsız ve herhangi bir perde olmadan görülebilir. Kâ'bî, İbn Suhbân ile birlikte Dırâr b. Amr'ın adını da zikretmiş ve onların altıncı bir hisle Allah'ı görmenin mümkün olduğunu kabul ettiklerini söylemiştir.⁵²² Eş'arî, Kâ'bî'nin bu konuda verdiği bilgiler ile benzer bilgiler vermiştir. Eş'arî, Kâ'bî'nin zikrettiği isimlere Hafs el-Ferd'i de dahil ederek bu isimlerin, Allah'ın ahirette altıncı bir duyu organı yaratarak insanların kendi mahiyetini idrak etmesini sağlayacağını söylediğini iddia etmektedir.⁵²³

Eş'arî tarafından Mu'tezilî, Kâ'bî tarafından ise Mürciî olarak zikredilen ele alacağımız son isim Sâlih Kubbe (ö. ?/?)⁵²⁴ adlı kişidir. Kâ'bî, Sâlih Kubbe hakkında az da olsa muhtelif görüşler nakletmiştir. Kâ'bî, Mürcie'nin tahsisin caiz olduğunu söylediğini belirtmiş ve aralarında Sâlih Kubbe'nin de olduğu isimlerin bu görüşte olduklarını paylaşmıştır. Onlara göre, bir iş umumi olmaktan çıkarsa hususi hale gelir. Aynı durum azap ayetleri için de geçerlidir. Bir emir umumi olarak dile getirilebilir fakat orada bir kısmı kastedilir.⁵²⁵ Kâ'bî, bu bilgi dışında vaîdin geneli kapsayıp kapsamadığı, kulun kendi fiillerini yaratıp yaratmadığı, Sâlih Kubbe'ye "Kubbe" isminin verilmesi, bilginin zarureten kaynaklandığı, hareket ve sükun, Allah'ın hayat ve Alîm sıfatının cansız bir varlığa hareket kazandırıp kazandırmayacağı gibi

⁵²² Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 218, 264.

⁵²³ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 474.

⁵²⁴ Sâlih Kubbe, Eş'arî tarafından Mu'tezilî olarak kabul edilen kişilerdendir. O, Kubbe'ye, "Kubbe" lakabının verilmesi konusunda şu bilgiyi verir: "Bu vakitte, üzerine dikilmiş bir 'kubbe' altında oturduğun halde Mekke'de olduğunu ve hastalıklı olmayıp sağlıklı ve sıhhatli olduğun halde Allah'ın buna dair bilgiyi yaratmadığı için bunu bilmediğini inkar etmez misin?" şeklinde bir soru sorulmuş, o da "inkar etmeyeceğini" söyleyince kendisine kubbe lakabı verilmiştir.⁵²⁴ bk. Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 560. Bağdâdî, sapkın olarak zikrettiği kaderî fırkaları 20 sınıfa ayırmıştır. Sâlih Kubbe'nin taraftarlarını bu fırkalar içinde zikretmiştir. Yine Bağdâdî, Mu'tezile'nin birbirini küfürle itham eden 20 fırkaya ayrıldığını söylemiş ve bu fırkalardan birinin Sâlih Kubbe ve taraftarları olduğunu belirtmiştir. Mu'tezile ve Kaderiyye dışında iman konusundaki ihtilafları nedeniyle Sâlih Kubbe, kaderci Mürcie'ye grubuna da dahil edilmiştir. bk. Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 20, 82. Şehristânî, Ebû Sevbân'ın (ö. ?/?) iman konusundaki düşüncesini belirtmiş ve aralarında Sâlih Kubbe'nin de olduğu isimleri zikrederek onların aynı görüşte olduklarını söylemiştir. Kubbe'ye göre iman, Allah, peygamberler ve akli açıdan yapılması caiz olmayan her şeyi bilmek ve kabul etmektir. Akli açıdan terk edilmesi caiz olan şeyler iman içinde sayılamazlar ve amellerin tamamı imandan sonra gelmektedir. bk. Şehristânî, *İslâm Kelâmı ve Mezhepleri*, 96. Yavuz, Sâlih Kubbe dışındaki Mu'tezile kelâmcılarının bir cevherde iki zıt arazın bulunamayacağını kabul ettiğini söylemiştir. bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Araz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 337-342.

⁵²⁵ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 217.

konulara değinmiştir.⁵²⁶ Zikrettiğimiz konular içinde kulların fiillerinin Allah tarafından yaratılması ve “Kubbe” isminin Sâlih’e verilisi konuları Eş’arî’de de benzer şekilde yer almıştır. Kâ’bî, Kubbe’nin kulların fiillerinin Allah tarafından yaratıldığı hususunda Mu’tezile’nin aksine Allah’ın fiillerin özünü değil isimlerini yarattığını kabul ettiğini söylemiştir.⁵²⁷ Eş’arî, bu konuda Kâ’bî’nin kullandığı benzer ifadeler kullanarak kulların fiillerinin isimleri ve hükümleriyle Allah tarafından yaratıldığını Kubbe’nin kabul ettiğini belirtmiştir.⁵²⁸

Eş’arî, Sâlih Kubbe’nin serdettiği parçalanmayan cüz’ün isbatı, terkîb dışında arazların tamamının mekânının olmasının caiz olup olmadığı, insanın sadece kendi nefsinde fiili meydana getirme kudretinde olması, aynada görülen şey ve rüyanın hak olması gibi konulara değinmiştir.⁵²⁹ Bu konular arasında aynada görülen şeyin Allah’ın yarattığı bir insan olduğu şeklindeki Kubbe’ye ait görüş, Kâ’bî’de de yer almaktadır.⁵³⁰ Eş’arî, bu bilgiyi verirken “Sâlih’in görüşü” olarak alıntılamaştır. Zikrettiği kişinin Sâlih Kubbe olduğunu Kâ’bî’nin eserinde aynı görüşü Kubbe’ye atfettiği için anlamaktayız. Eş’arî, Sâlih Kubbe ile ilgili birkaç görüşü Kâ’bî’den veya ortak olarak yararlandıkları kaynaktan almış olabilir. Çünkü verilen bilgilerin yanısıra dil ve üslup da oldukça benzerdir. Ancak çok farklı bilgiler de nakletmesi onun, Kâ’bî’den farklı kaynaklardan da istifade ettiğini gösterir.

4.2.6.3. Sadece Eş’arî’nin Mürcie ile İlişkilendirdiği Fırkalar ve Kişiler

Kâ’bî ve Eş’arî’nin eserlerini, fırka nispeti bakımından kıyasladığımızda bazı kişilerin ve fırkaların sadece Eş’arî tarafından Mürcie ile ilişkilendirildiği ve zikredilen bu kişi veya fırkalara Kâ’bî tarafından herhangi bir atıf yapılmadığını veya farklı bir fırka içerisinde zikredildiğini görmekteyiz.

4.2.6.3.1. Muhammed b. Kerrâm ve Kerrâmiyye

Muhammed b. Kerrâm, Eş’arî’nin Mürcie fırkalarından saydığı Kâ’bî’nin ise herhangi bir fırkaya dahil etmediği isimlerdendir. Tam adı Ebû Abdillâh Muhammed b. Kerrâm b. Arrâk b. Huzâbe b. el-Berr (ö. 255/869) olan bu zât, “Kerrâmiye” fırkasının kurucusu olup iman konusundaki görüşleri bakımından Mürcie fırkasının ekollerinden sayılmıştır. Mürciî gruplardan sayılmasına rağmen sıfatları kabul etmesinden veya Allah’a mekân izafe

⁵²⁶ Kâ’bî, *Kitâbü’l-makâlât*, 338, 378, 418, 430, 491, 492, 497, 499, 507.

⁵²⁷ Kâ’bî, *Kitâbü’l-makâlât*, 338.

⁵²⁸ Eş’arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, 332.

⁵²⁹ Eş’arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, 332, 446, 530, 560, 600.

⁵³⁰ Kâ’bî, *Kitâbü’l-makâlât*, 507.

etmesinden veyahut Allah'ın cisim olarak tasavvur edilmesine bağlı olarak Mücessime, Sıfâtiyye ve Müşebbihe gibi fırkalar içinde de anılmıştır. Kerrâmiye'yi, diğer fırkalardan ayıran en önemli özelliği, itikad alanı dışında fıkıh ve tasavvuf alanında da görüşler serdetmiş olmalarıdır. İbn Kerrâm'ın, fıkıh, zühd ve takva, kelâm ve hadis gibi farklı alanlarda eserler vermiş olması bu durumu kanıtlamaktadır.⁵³¹

Kerrâmiyye'yi, yukarıda saydığımız ekoller dışında bağımsız bir yapı olarak değerlendirip ana fırkalardan sayanlar da olmuştur. Bağdâdî, Horasan'da bulunan Kerrâmî grupları Hakâikiyye, Tarâikiyye ve İshâkiyye olarak üç sınıfa ayırmış ve Kerrâmiye'yi bağımsız bir fırka olarak ele almıştır.⁵³² Şehristânî ise Kerrâmiyye'yi Sıfâtiyye içinde değerlendirmiş olup 12 ayrı fırkaya bölündüğünü söylemiş ve en önemlileri olarak addettiği Âbidiyye, Tûniyye, Zerîniyye, İshâkiyye, Vâhidiyye ve Heysâmiyye olmak üzere 6 fırkayı zikretmiştir.⁵³³ İbn Hazm, Kerrâmiyye'yi Mürcie'nin gulat fırkalarından birisi olarak görmüştür.⁵³⁴

Bağdâdî, *Fırâk*'ının muhtelif yerlerinde Ehl-i sünnet dışında gördüğü tüm fırkaları sert bir şekilde eleştirmiştir. Kerrâmî gruplar da bu eleştirilerden yoğun olarak payını almışlardır. Bağdâdî, mezkûr eserinde İbn Kerrâm'ı mücessime olmakla suçlamış, onun Allah'ı cisim olarak gördüğünü, Allah'ın sonunun, sınırının ve yönünün bulunduğunu, arşın Allah'ın mekânı olduğunu ve Allah'ın arşa dokunduğunu söylediğini iddia etmiştir. Yine İbn Kerrâm'a ait olduğu bildirilen “*Kitâbu azâbi'l-kabr*” adlı kitapta Allah için zâtın birliği ve cevherin birliği ifadesi kullanıldığı söylenmektedir. Bağdâdî, bu kitapta Allah'ın niceliğine dair bir bölümün olduğunu iddia etmektedir.⁵³⁵ Şehristânî, İbn Kerrâm'ın Allah'ı tarif ederken zât olarak arşta bulunduğunu ve O'nu cevher olarak isimlendirdiğini söylemektedir. Ayrıca O'nun yer değiştirebileceği, bir halden başka bir hale dönüşebileceği, bulunduğu yerden aşağıya inebileceği gibi değerlendirmelerde bulunduğunu iddia etmektedir.⁵³⁶

Kâ'bî, Muhammed b. Kerrâm'ı müstakil olarak “Kerrâmiyye” fırkası adıyla isimlendirmiş, ayrıca onu Mürcie'ye nispet etmemiştir. O, eserinde tek bir yerde Kerrâm'dan bahsetmiş ve “Sicistan halkından bir adam” şeklinde hitap etmiştir. Bu söylem Kâ'bî'nin onun

⁵³¹ Sönmez Kutlu, “Kerrâmiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 294-296.

⁵³² Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 160.

⁵³³ Şehristânî, *İslam Kelâmı ve Mezhepleri*, 155.

⁵³⁴ İbn Hazm, *Dinler ve Mezhepler Tarihi*, 2/10.

⁵³⁵ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 160-163.

⁵³⁶ Şehristânî, *İslam Kelâmı ve Mezhepleri*, 155.

hakkında fazla bilgi sahibi olmadığını göstermektedir. Kâ'bî, Kerrâm'ın iman ile ilgili yaptığı tanıma yer vermiştir. Ona göre, iman; dil ile tasdiktir. Yine ona göre, münafıklar gerçekten mü'mindirler.⁵³⁷ Eş'arî, Kâ'bî'nin aksine Kerrâm'ı Mürcie'den bir fırka olarak saymıştır. O, Muhammed b. Kerrâm'ın iman tanımına yer vermiş ve iman tanımı dolayısıyla onu Mürcie'den on ikinci fırka olarak zikretmiştir. Kerrâm ve taraftarları, imanın sadece dil ile ikrar ve tasdik olduğunu savunmuş ve Hz. Peygamber döneminde yaşayan münafıkları mü'min olarak görmüşlerdir. Eş'arî, Mürcie'yi küfrün mahiyeti konusunda da fırkalara bölmüş ve onlardan üçüncü fırkanın Kerrâmiyye olduğunu söylemiştir. Onlara göre, küfür; Allah'ı yalanlamak, itiraf etmemek ve dil ile inkar etmektir.⁵³⁸ Müelliflerimiz Kâ'bî ve Eş'arî'nin, Kerrâm hakkında verdikleri bilgiler benzer olsa da Kâ'bî, onları herhangi bir sınıflandırma içine dahil etmemiştir. Eş'arî ise küfrün mahiyeti ve iman tanımı dolayısıyla onları Mürcie fırkaları içerisinde değerlendirmiştir. Eş'arî, bu tasnifi yaparken Kâ'bî'nin aksine bilinçli bir şekilde Mürciî fırkalar içerisine dahil etmiştir. Eş'arî, İbn Kerrâm hakkındaki bilgileri farklı bir kaynaktan istifade ederek nakletmiş olmalıdır.

4.2.6.3.2. Yûnus b. Avn es-Semerî

Eş'arî tarafından Mürciî olduğu zikredilen ve Kâ'bî'nin ise eserinde hiç zikretmediği isimlerden birisi Yûnus b. Avn (ö. ??) isimli kişidir. Yûnus b. Avn en-Nemîrî⁵³⁹, es-Semerî⁵⁴⁰ veya Nümeyrî⁵⁴¹ şeklinde isimlendirme yapılan bu zât, Mürcie gruplarından birinin lideri olarak kabul edilmiştir. Hayatı hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Onun, Mürcie'den sayılmasının temelinde iman konusunda yaptığı tanım gelmektedir. Onlara göre, iman; Allah'ı bilmek, O'nu kalben sevmek, O'na boyun eğmek ve kibirlenmeyi terk etmektir.⁵⁴² Eş'arî, imanın bu tarifinin Semerî'ye bağlı bir gruba ait olduğunu, Semerî'nin bu görüşte olmadığını söylemiştir. Eş'arî'nin, *Makâlât*'ında tasnif ettiği ve Semerî'ye bağlı başka bir grup ise imanı tarif ederken peygamberlerden bir delil gelip gelmemesine göre tasnif yapmışlardır. Onlara göre, peygamberler delil getirmemişse iman, Allah'ı bilmek ve O'na boyun eğmek, O'nu kalben sevip, O'nun bir olduğunu ve kimseye benzemediğini bilmektir. Eğer peygamberler delil getirmişse iman, peygamberleri ikrar ve tasdikten ibarettir.⁵⁴³ İman ile ilgili saydığımız bu hasletleri yerine getirenler mü'min sayılır. Buna ilaveten herhangi bir

⁵³⁷ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 389.

⁵³⁸ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 214.

⁵³⁹ Kutlu, "Mürcie", 41-45.

⁵⁴⁰ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 206.

⁵⁴¹ Şehristânî, *İslâm Kelâmı ve Mezhepleri*, 194.

⁵⁴² Şehristânî, *İslâm Kelâmı ve Mezhepleri*, 194.

⁵⁴³ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 206.

ibadeti terk etmek veya günah işlemek imana zarar vermez görüşündedirler.⁵⁴⁴ Eş'arî, verdiğimiz bu bilgi dışında onun hakkında başka bir malumat vermemiştir.

4.2.6.3.3. Ebû Sevbân el-Mürçiî

Kâ'bî'nin eserinde zikredilmeyen sadece Eş'arî tarafından zikredilen kişilerden birisi de Ebû Sevbân el-Mürçiî (ö. ?/?) isimli kişidir. Onun hayatı hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. O, iman tanımı dolayısıyla Mürchie'den sayılan kişilerdendir. Ebû Sevbân, iman; Allah ve resullerini bilmek, akıl açısından caiz olmayan bütün şeyleri bilmek ve ikrar etmek olarak tanımlamıştır.⁵⁴⁵ Sevbâniyye, "Allah'ın kıyamet günü asi bir kulunu cehennemden çıkarması halinde diğer benzer şekilde cezalandırılmış kullarını da cehennemden çıkarması gerekir." demiştir. Yine benzer şekilde, "Allah'ın kıyamet günü asi bir kulunu affetmesi durumunda, benzer nitelikte isyan etmiş bir kulunu da affetmesi gerekir." şeklinde görüşleri mevcuttur.⁵⁴⁶

Eş'arî, iman tanımı konusunda Mürchie'nin altıncı fırkasının Ebû Sevbân ve taraftarları olduğunu belirtmiştir. Onlara göre, iman; Allah'ı, resullerini ve yapılması ancak aklen câiz olan şeyleri ikrar etmektir. Onlar, yapılmaması aklen câiz olan şeyleri ise imandan saymamaktadırlar.⁵⁴⁷

4.2.6.3.4. Ebû Muâz et-Tûmenî

Ebû Muâz et-Tûmenî (ö. ?/?), Kâ'bî'nin eserinde ismini zikretmediği sadece Eş'arî'nin eserinde yer verdiği isimlerden olup onun hayatı hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ebû Muâz ve taraftarlarını, iman tanımı dolayısıyla Mürchie'den saymışlardır. Onlara göre iman, küfürden sakındıran şey veya terkedilirse küfre götüren hasletlerdir.⁵⁴⁸ Bu gruba izafe edilen görüşe göre onlar, Hz. Peygamber'in Allah'tan getirdiği hükümleri tasdik edip onu ihlas ve muhabbet ile sevenleri mü'min olarak saymışlardır. Yine onlara göre, Hz. Peygamber'e indirilen hükümlerin bir kısmını veya hepsini inkar eden kafir olur. Namazı, kasıtlı ve art niyetle terk eden küfre girer. Namazı kazaya bırakmak niyetiyle terk eden ise küfre girmemektedir.⁵⁴⁹

⁵⁴⁴ Zübeyir Yetik, *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1990), 76-77.

⁵⁴⁵ Cürcânî, *Mevâkıf Şerhi*, 802.

⁵⁴⁶ Harputî, *Tarih-i İlm-i Kelâm*, 82.

⁵⁴⁷ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 208.

⁵⁴⁸ Kutlu, "Mürchie", 41-45.

⁵⁴⁹ Abdüllatîf, *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*, 145.

Eş'arî, Ebû Muâz ve taraftarlarını iman tanımları dolayısıyla Mürcie'den onuncu fırka olarak kabul etmiştir. Onlara göre, iman küfürden koruyan bazı hasletlerdir. Bu hasletlerin bir kısmını veya tamamını terk eden küfre girer. Yine Eş'arî, büyük günah konusunda da bu grubun görüşlerini zikretmiştir. Onlara göre, büyük günah küfür olmadığı sürece imandan çıkarmaz. Bir kişi farz olan ibadetleri küçümsemek suretiyle veya inkar etmek suretiyle kafir olur. Meşguliyeti suretiyle bir ibadeti terk eden kimse fasık olur. Fasık kimse, Allah'ın dostu da düşmanı da değildir. Yine Ebû Muâz'a göre, bir peygamberi tokatlamak ya da öldürmek suretiyle eziyet eden kimse yaptığı tahkirden dolayı kafir vasfı kazanır.⁵⁵⁰

4.2.6.3.5. Züheyr el-Eserî

Sadece Eş'arî'nin zikrettiği bir diğer isim olan Züheyr el-Eserî'nin (ö. ?/?) hayatı hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Eş'arî, onun kader konusunda Mu'tezile'yi benimsediğini, vaîdde istisna konusunda ise Mürcie'yi benimsediğini söylemiştir. Yine Eş'arî, onun büyük günah işleyenleri işledikleri gûnahtan dolayı fasık, kendilerinde bulunan iman dolayısıyla da mü'min olarak gördüğünü söylemiştir. Ona göre, büyük günah işleyenlerin durumu Allah'a kalmıştır. Allah, dilerse onları af eder veya dilerse onları cezalandırır. Eş'arî, onun Kur'an'ın yaratılmamış olduğunu kabul ettiğini söylemiştir. O, Züheyr'in rü'yet konusunda da Allah'ın görülebileceğine dair görüşünü paylaşmıştır. Ona göre, Allah, her mekânda olup arşa istivâ etmiştir. Yine Allah, cisim olmayıp sınırlı bir varlık da değildir. Allah'ın hulûl etmesi veya birşeye dokunması da câiz değildir.⁵⁵¹

4.2.6.3.6. Dâvûd el-Cevâribî

Dâvûd el-Cevâribî'nin (ö. III./IX. yüzyılın başları), kesin ölüm tarihi bilinmemekle birlikte Müşebbihe fırkalarından birisi olarak kabul edilmiştir.⁵⁵² O, Mukâtil gibi Allah'ı cisimlere benzeten görüşleri ile bilinmektedir. Şehristânî, Cevâribî'nin tenasül uzvu ve sakalı dışında Allah hakkında her şeyi ona sorabileceklerine dair bir sözünü nakletmiştir.⁵⁵³

Cevâribî, her iki müellifimizin de eserlerinde görüşlerine yer verdiği bir isimdir. Fakat sadece Eş'arî onu Mürcie içerisinde değerlendirmiştir. Kâ'bî ise onu Müşebbihe içerisinde değerlendirmiş ve Cevâribî'nin Allah'ın eli, yüzü, eti, kanı ve diğer uzuvlarının bulunmasına rağmen O'nun kimseye benzemediği ve kimsenin de O'na benzemediği görüşünü savunduğunu

⁵⁵⁰ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 213-214.

⁵⁵¹ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 424-426.

⁵⁵² Yusuf Şevki Yavuz, "Müşebbihe" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006) 156-158.

⁵⁵³ Şehristânî, *İslâm Kelâmı ve Mezhepleri*, 151.

söylemiştir. Cevâribî, Allah'ın ağzından göğsüne kadar ki kısmının boş olduğunu, kalan kısmının ise dolu olduğunu söylemiştir. Kâ'bî, Haşviyye'nin bu ifadeleri benzetme olarak gördüğünü söylemiş ve onlardan bir kısmının Cevâribî ve Mukâtil'e meylettiğini beyan etmiştir.⁵⁵⁴ Eş'arî de bu konuda Kâ'bî'nin verdiği bilgilere benzer bilgiler vermiştir. Eş'arî, Dâvûd el-Cevâribî'yi teşbihi benimseyen üç Mürçiî fırkadan biri olarak görmüştür. Ona göre, Cevâribî Mukâtil b. Süleyman'ın fırkası ile teşbih konusunda aynı fikirleri savunmaktadır. Onlar, Allah'ın eli, yüzü, içi dolu vücudu, uzun saçları, eti, kanı, kılları gibi insana has uzuvlar barındırdığını söylemişlerdir. Bu tür uzuvlara rağmen “Allah kimseye benzemez ve kimse de O'na benzemez.” demişlerdir. Mukâtil'in taraftarları ile Cevâribî'nin taraftarları arasındaki görüş farkının ise Cevâribî'nin taraftarları Allah'ın ağzından göğsüne kadar ki kısmının boş olduğunu söylediğini iddia etmişlerdir.⁵⁵⁵

4.2.6.3.7. Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Müslim es-Sâlihî

Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Müslim es-Sâlihî'nin (ö. ?/?), hayatı hakkında herhangi bir bilgi kaynaklarda bulunmamaktadır. Onun, Mu'tezile'nin yedinci tabakasında ismi zikredilmektedir. Mu'tezilî tabakâtlarda Sâlihî'nin kelâmında iyi bir konum sahibi olduğu fakat ircâyâ meylederek bu konuda Hayyât ile tartıştığı nakledilmektedir. Sâlihî, Kaderî-Mürçiî olarak kabul edilmektedir.⁵⁵⁶

Kâ'bî, eserinde Sâlihî hakkında Eş'arî'ye nazaran daha az bilgi vermiştir. O, Sâlihî'nin Mürçiî olup olmadığı hakkında bir değerlendirmede bulunmamıştır. O, Sâlihî'nin insanın parçalanmayan tek bir cüz olması, taş ve cansız nesnelerde hayatın varlığının yaratılmasının caiz olması ve küfrün tanımı ile ilgili görüşlerini paylaşmıştır.⁵⁵⁷ Kâ'bî, bu görüşleri kısa birer cümle halinde paylaşarak ayrıntıya girmeden nakletmiştir. Eş'arî, Sâlihî'yi iman ile ilgili görüşünden dolayı Mürchie'den saymıştır. O, Sâlihî'nin imanın tanımı, istitâat, araz ve cevherlerin mahiyeti, Allah'ın sıfatları, Allah'a kötü sayılabilecek sıfatların verilip verilemeyeceği, aynada görülen şeyin yaratılıp yaratılmadığı gibi birçok kelâmî görüşlerine değinmiştir.⁵⁵⁸ Müelliflerimizin değindiği görüşler içinde küfrün mahiyeti ve insanın parçalanmayan tek bir cüz oluşu ile ilgili görüşler benzetmektedir. Bunlar da konu itibarıyla

⁵⁵⁴ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 259-260.

⁵⁵⁵ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 230.

⁵⁵⁶ Fatmanur AliBekiroğlu, “Kaderî-Mürçiî Olarak Tanımlanan Şahıslar ve Mezhebî Aidiyet Problemleri”, 431-472.

⁵⁵⁷ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 163, 391, 491, 561, 562.

⁵⁵⁸ bk. Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 204, 240, 252, 294, 434, 440, 464, 522, 696, 698, 718, 726, 782, 852.

benzerlik göstermişlerdir. Kâ'bî, bu konuları tek bir cümle halinde kaleme almış iken Eş'arî, bu konuları daha ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır.

4.3. Kâ'bî ve Eş'arî'nin Mürcie Tasvirinde Dil ve Üslup

Makâlât türü eserler içerisinde normatif yaklaşım veya reddiyeci yaklaşım ile yazılan eserler oldukça fazladır. Özellikle normatif yaklaşım, İslam Mezhepler Tarihi alanında sıklıkla karşılaşılan sorunlardandır. Mezhepler Tarihi alanıyla ilgili bu yaklaşım türünün en yaygın kullanılış biçimi 73 fırka hadisine dayandırılarak yazılan eserlerde görülmektedir.⁵⁵⁹ Watt'ın İslam düşüncesine dair yazdığı eserin tercümesini yapan Demir, özellikle Sünnî alimlerin yazdığı makâlât türü eserlerde siyasî ve ideolojik amaçlar için bu konunun çarpıtıldığını söylemiştir. O, yazılan mezkûr eserlerin Sünniliğe uzaklığına ve yakınlığına göre normatif ölçülerle tasnifinin yapıldığını belirtmiştir.⁵⁶⁰ Fıglalı da Bağdâdî'nin eserinin ön sözünde bu gerçeğe temas ederek Ehl-i sünnet mensubu alimler tarafından yazılan eserlerin bir çoğunun İslam'ı savunmak gayesiyle yazıldığını söylemiştir.⁵⁶¹ Büyükkara, İslam Mezhepleri Tarihi alanında çalışma yapan araştırmacıların normatif yaklaşımdan uzaklaşmaları ve tasviri bilgilendirme yolunu tercih etmeleri gerektiğini söylemiştir. Ayrıca bu tür çalışmaların davet ve polemik amacıyla kullanılamayacağını söyleyen Büyükkara, normatif yaklaşımın bilimsellikten uzak bir yaklaşım sorunu olduğunu altını çizmiştir.⁵⁶² Bağdâdî'nin mezkûr eseri, normatif yaklaşım sorununa verilecek en özel örneklerden birisidir. Bağdâdî, bu eserin mukaddimesinde 73 fırka hadisine bağlı kalarak eseri kaleme aldığını beyan etmiştir. Bu hadise bağlı kalarak eseri kaleme almasının nedeni olarak da sapık ve batıl yolları anlatarak sağlam yolu okuyucuya tanıtacağını söylemiştir.⁵⁶³ Gerçektende o, eserinde Ehl-i sünnet dışında gördüğü mezheplere karşı çok sert ve ötekileştirici bir dil kullanmıştır. Bu yaklaşım sorununu kullanan müelliflerden birisi de Şehristânî'dir. O da Bağdâdî gibi eserini kaleme alırken 73 fırka hadisine bağlı kalarak yazmaya çalışmıştır. Şehristânî, İslam fırkalarını dört büyük gruba ayırdıktan sonra bunların alt kolları ile birlikte 73 sayısına ulaştığını söylemiştir.⁵⁶⁴ O, her ne kadar bu tasnif biçimini kullandıysa da fırkaların anlatılmasında betimleyici bir tavır sergilemiş ve fırkaların lehinde veya aleyhinde bir ifade kullanmamıştır.

⁵⁵⁹ Sönmez Kutlu, "İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu", *İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Mes'elesi-1*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 412-413.

⁵⁶⁰ Osman Demir, "Giriş", *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 13-18.

⁵⁶¹ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 18.

⁵⁶² Büyükkara, "Bir Bilim Dalı Olarak İslâm Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler", *İslami İlimlerde Metodoloji Usul Mes'elesi-1 (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005)*, 468.

⁵⁶³ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 1-2.

⁵⁶⁴ Şehristânî, *İslam Kelâmı ve Mezhepleri*, 27.

Müelliflerimizden Kâ'bî'nin eseri incelendiğinde 73 fırka hadisi gibi fırkaları sınıflandırırken belli bir kalıba yerleştirecek veya farklı bir normatif yaklaşıma yaklaştıracak bir ibare bulunmamaktadır. O, eserinin mukaddimesinde fırkaları kaleme alırken nasıl bir yol izleyeceğinden bahsetmiştir. O, fırkaların görüşlerini kaynaklarda bulundukları şekilde tasvir edeceğini ve kötü göstermek için çalışmayacağını söylemiştir.⁵⁶⁵ Kâ'bî'nin eserini inceleme fırsatı bulan Akman, onun eserini bir öğrencisinin isteği üzerine tarafsız bir şekilde yazacağına dair karar verdiğini belirtmiş ve onun eserinin makâlât sahasında yazılmış en kapsamlı ve sistemli eser olduğunu söylemiştir.⁵⁶⁶ Onun, Mürcie bahsini ele aldığı bölüm incelendiğinde ehl-i kible ile ilgili anlattığı konularda da bu tavrını sürdürdüğü görülmektedir.⁵⁶⁷ Zira o, Mürcie ile ilgili anlatımı açısından betimleyici bir yaklaşım sergilemiştir. Örneğin vaîdde istisna olup olmayacağı konusunda Mürcie'yi iki gruba ayırmış, birinci grubun Muhammed b. Şebîb ve taraftarları olduğunu söylemiş ve kısaca görüşlerini nakletmiştir. İkinci grubu isimsiz olarak paylaşan Kâ'bî, onların da görüşlerini aktararak herhangi bir yorumda bulunmamıştır.⁵⁶⁸ Yine Mürcie'nin rü'yetullah konusunda görüşlerine yer verirken onların çoğunluğunun rü'yeti mümkün görmediğini söylemiş ve herhangi bir eleştiri, övgü veya yorumda bulunmamıştır.⁵⁶⁹ Bununla birlikte Kâ'bî, Mürcie bahsi özelinde olmak üzere bazı yerlerde kendi yorumuna da yer vererek betimleyici tavrının dışına da çıkmıştır. O, Neccâriyye'nin cebrî düşüncesinden dolayı Mürcie'den sayılmasını kabul etmeyerek Mürcie'den hiç kimsenin cebrî kabul etmediğini söylemiştir.⁵⁷⁰ Bu yorum dışında Mürcie bahsini kaleme aldığı bölümde herhangi bir yorumda bulunmamıştır. O, Mürcie bahsi özelinde eserini mukaddimesinde söz verdiği gibi tarafsız ve betimleyici bir üslup ile kaleme almıştır. Dil konusunda da sert ve iğneleyici veya ötekileştirici bir dil kullanmamıştır.

Eş'arî, eserinin mukaddimesinde kendisinden önce makâlât türü eserler yazan müellifleri eleştirmiş ve onların yaptıkları hatalara düşmeyeceğini söylemiştir. O, mezkûr müelliflerin muhalifleri hakkında eksik bilgi verme, bilgileri karıştırma, muhalifleri kötöleme gibi içlerinde normatif sorunların yer aldığı kaygılarla eserler ürettiğine dikkat çekmiştir.⁵⁷¹ Yine o, Kâ'bî gibi mukaddimesinde tarafsız bir gözle eserini kaleme alacağına dair verdiği sözü Mürcie'yi tasvir ederken tutmuş ve konulara değinirken kendi görüşüne yer

⁵⁶⁵ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 65-66.

⁵⁶⁶ Akman, "İtikadî Mezhepler Tarihi Kaynakları: İçerik ve Özellikleri", 178.

⁵⁶⁷ Geniş bilgi bk. Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 217-556.

⁵⁶⁸ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 217.

⁵⁶⁹ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 263.

⁵⁷⁰ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 224.

⁵⁷¹ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 40.

vermemiştir.⁵⁷² Eş'arî'nin makâlât geleneğindeki yeri hakkında bir tez yazan Gömbeyaz, onun eserinin en objektif makâlât türü eser olabileceğini söylemiştir.⁵⁷³ Eş'arî'nin eserini tercüme eden Aydın ve Dalkılıç da onun eserinin mukaddimesinde belirttiği sözüne sadık kaldığını ve şahsi kanaatini belirtmediğini söylemiştir.⁵⁷⁴ Toru, bir Mezhepler Tarihi eserinden beklenilenin Eş'arî'nin *Makâlât*'ında olduğu gibi betimleyici yöneme sadık kalınması olduğunu belirtmiştir.⁵⁷⁵ Eş'arî, eserinin Mürcie bahsiyle ilgili değerlendirmelerini yaparken yorumda bulunmamıştır. O, Mürcie'nin görüşlerine yararlandığı kaynaklardan veya kişilerden elde edilen bilgilere yorum katmadan "Mürcie imanının mahiyeti konusunda 12 fırkaya ayrılmakta" veya "Mürcie küfrün mahiyeti konusunda altı fırkaya ayrılmakta" şeklinde bir tasnifle konuya girmekte ve sadece görüşleri serdeden kişilerin isimlerini veya görüşlerini zikretmekle yetinmektedir.⁵⁷⁶

Dil ve üslup açısından müelliflerimizin eserleri benzerlik göstermektedir. Eş'arî'nin kullandığı dil ve üslup, Kâ'bî'nin kullandığı dil ve üslup ile uyumludur. Eş'arî'nin dil ve üslup konusundaki tavrını Kâ'bî'den esinlenerek veya etkilenecek yapıldığını söylemek Eş'arî'ye haksızlık olur. Nitekim o, mukaddimesinin başında kendisinden önce bu konularda eser veren alimleri eleştirmekte ve yaptıkları davranışın yanlış olduğunu dile getirerek bu durumun ilim adabına sığmayacağını altını çizmektedir.⁵⁷⁷

4.4. Kâ'bî ve Eş'arî'nin Mürcie Tasvirinin Kaynakları

Bir çalışmanın olmazsa olmazlarından birisi yararlanılan kaynaklardır. Yararlanılan bu kaynaklar çalışmanın niteliğine en büyük katkıyı sunmaktadır. Nitekim ilmî açıdan yetersiz veya ilmî vasfı olmayan kişilerin eserlerinden yapılan alıntılar çalışmanın niteliği açısından ciddi sorunlara yol açabilir ve eseri değersiz kılabilir. Bu tür bir soruna engel olabilmek için veya çıkacak sorunun önünü alabilmek için çalışmanın başlangıcında kaynakları titizlikle seçmek önemlidir. Müelliflerimiz Kâ'bî ve Eş'arî, dönemin şartlarına göre kaynaklar konusunda oldukça hassas davranmış olmalıdır. Zira yazıldıkları dönem göz önüne alındığında her iki müellifimiz de zengin sayılabilecek bir kaynak kullanımı gerçekleştirmiştir. Kullanılan bu kaynakların ortak olması veya özgün olması çalışmamızın şekillenmesi açısından oldukça önemlidir. Bu yaklaşımdan hareketle Eş'arî ve Kâ'bî'nin kaynak olarak kullandıkları isimlerin

⁵⁷² Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 204-234.

⁵⁷³ Gömbeyaz, *Makâlât Geleneğinde İmam Eş'arî*, 130.

⁵⁷⁴ Aydın ve Dalkılıç, "Önsöz", *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 34.

⁵⁷⁵ Toru, *Ashâbu'l Hadîs'in Mezhepler Tarihi Yazıcılığı*, 140.

⁵⁷⁶ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 204-234.

⁵⁷⁷ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 40-44.

belirtilmesi meselenin özüne inilmesinde atılacak en önemli adımlardandır. Bu isimlerin Mürcie konusunda kaynaklık teşkil edip etmediğini tespit edemedik. Bu yüzden onların kaynak olarak yararlandıkları tüm isimleri bu bölümde zikrettik. Bunun nedeni müelliflerimizin Mürcie ile ilgili veya başka bir fırka ile ilgili bilgi verirken muhalif bir kaynaktan da yararlanmalarıdır. Kâ'bî'nin Mürcie ile ilgili bilgi verirken Hâricî Yemân b. Rebâb'tan kaynak olarak yararlanması⁵⁷⁸ veya Eş'arî'nin Mürcie ile ilgili bilgi verirken Mu'tezilî Zürcân'dan⁵⁷⁹ yararlanması bu duruma örnektir.

Eş'arî ile Kâ'bî arasında kaynak kullanma biçimi hususunda bir benzerlik bulunmaktadır. Kâ'bî, eserini yazarken bhusus hocası Hayyât'ın görüşlerini ve ondan öğrendiklerini yazdığını belirtmiştir.⁵⁸⁰ Eş'arî de özellikle Mu'tezile ile ilgili bilgi verdiğinde, "Bu Cübbâî'nin görüşüdür. Bana bunu söylemişti."⁵⁸¹ şeklinde bilgiler vererek bir bakıma Kâ'bî'nin hocasından esinlenerek yaptığı alıntılara benzer bir alıntılama yöntemi kullanmıştır. Kâ'bî, hocası ile ilgili kullandığı bu yöntemi mukaddimesinde kaynak olarak kullandığını belirtmesine rağmen Eş'arî, Cübbâî için böyle bir açıklamada bulunmamıştır. Kâ'bî, eserinde Cübbâî'nin bazı görüşlerine de yer vermiştir.⁵⁸² Kâ'bî, Cübbâî ile ilgili bu bilgileri nereden aldığına dair bir dipnot düşmemiştir. Keza aynı şekilde Eş'arî de Hayyât'ın görüşlerine yer vermiştir.⁵⁸³ O da Hayyât hakkındaki bilgileri nereden aldığına dair bir kaynak belirtmemiştir.

Kâ'bî'nin kullandığı kaynakların tamamına hakim değiliz. Onun eserinin mukaddimesinde belirttiği isimler, Fuad Seyyid'in yaptığı çalışmada belirttiği kişiler ve bizim tespit ettiğimiz isimler dışında onun diğer kaynaklarını bilmemekteyiz. Bu durum Eş'arî için de geçerlidir. Eş'arî'nin kullandığı kaynakların büyük bir kısmına hakim olmakla birlikte muhakkak ki onun da eserinde belirtmediği veya adını zikretmeyi unuttuğu kaynakların bulunması mümkündür. Bu konunun da derinlemesine araştırılma ihtiyacı bulunmakla birlikte bu konuda bir çalışma yapan Gömbeyaz'ın çalışmasından da yararlanarak Eş'arî'nin kaynaklarını zikrettik. Eş'arî'nin kaynak olarak zikrettiği isimlerin, Kâ'bî'nin eserinde zikredilip zikredilmediğini ve Kâ'bî'nin bu isimlerden hangilerini kaynak olarak kullandığını tespit ettik. Böylece onların ortak kaynak olarak yararlandığı isimlerin kimler olduğunu belirleyerek kaynak kullanımı üzerinden benzerliklerin altını çizdik.

⁵⁷⁸ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 217-220.

⁵⁷⁹ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 204-234.

⁵⁸⁰ bk. Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 66, 171, 176, 270, 273, 296, 311-398, 400-493, 505-560.

⁵⁸¹ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 252.

⁵⁸² bk. Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 186, 560-562.

⁵⁸³ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 444-448.

4.4.1. Kâ'bî ve Eş'arî'nin Yararlandığı Ortak Kaynaklar

Kâ'bî ve Eş'arî'nin, ortak olarak yararlandığı kaynakları zikredeceğimiz bu bölümde onların kaynaklarının adını vermekle birlikte Mürcie konusunda bilgi verip vermedikleri hususunda emin olamadığımız için müelliflerimizin alıntı yaptıkları hususları belirtmekle yetindik.

Eş'arî ve Kâ'bî'nin ortak olarak zikredeceğimiz ilk kaynağı Muhammed b. İsâ el-Burgûs (ö. 240/854) adlı kişidir. Onun “*Kitâbü'l-makâlât*” adlı bir eseri bulunmaktadır.⁵⁸⁴ Eş'arî, Burgûs'tan Mürcie bahsi ile ilgili bir alıntılama yapmamıştır. O, Mürciî olarak zikrettiği birisinden Mu'tezile konusunda alıntılama yapmıştır.⁵⁸⁵ Kâ'bî, eserinin mukaddimesinde Burgûs'tan kaynak olarak yararlandığını bahusus söylemiştir.⁵⁸⁶ Her iki müellifimizin de onun *Makâlât*'ından yararlanmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Eş'arî ve Kâ'bî'nin ortak kaynaklarından birisi de Câhiz (ö. 255/869) olmuştur. Eş'arî, özellikle Mu'tezile konusunda ondan yararlanmıştır. O, Câhiz'in birçok görüşünü naklettiği gibi Câhiz'in başkaları hakkında yazdıklarını da nakletmiştir.⁵⁸⁷ Kâ'bî de Câhiz'in görüşlerine eserinde yer vermiş ve ondan kaynak olarak da istifade etmiştir.⁵⁸⁸

Eş'arî'nin, Mu'tezile ile ilgili bilgiler derlediği kaynaklarından birisi de Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf (ö. 235/849-850) olmuştur. Allâf'ın görüşlerine geniş bir yer ayıran Eş'arî, onun eserlerinden yararlanmayı da ihmal etmemiştir.⁵⁸⁹ Kâ'bî de Allâf'ın birçok görüşüne yer vermiştir. O, ayrıca Allâf'tan nakilde de bulunmuştur.⁵⁹⁰

Eş'arî'nin, hem görüşlerini paylaştığı hem de nakil yaptığı kaynaklarından birisi de İbnü'r-Râvendî (ö.301/913-914) adlı kişidir. O, “Râvendîyye” diye adlandırarak Şîa'dan saydığı fırkalardan olan İbnü'r-Râvendî'den de birçok alıntı yapmıştır.⁵⁹¹ Kâ'bî de İbnü'r-Râvendî'nin birçok görüşüne eserinde yer vermiştir. O, ayrıca Râvendî'den nakillerde de bulunmuştur.⁵⁹²

⁵⁸⁴ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 578.

⁵⁸⁵ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 342.

⁵⁸⁶ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 65.

⁵⁸⁷ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 78.

⁵⁸⁸ bk. Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 185, 194, 207, 210, 216, 257, 260, 273, 305-399, 400-499, 501-558.

⁵⁸⁹ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 710.

⁵⁹⁰ bk. Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 178, 181, 185, 186, 212, 241, 242, 262, 266, 271, 400-491, 502-549.

⁵⁹¹ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 306.

⁵⁹² bk. Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 186, 257, 322, 333, 335, 361-391, 443-499, 509, 558, 561, 562.

Eş'arî'nin kaynakları arasında yer alan diğer bir isim, Ehl-i sünnet kelâmının öncü isimlerinden Hüseyin b. Ali el-Kerâbîsî (ö. 248/862) adlı kişidir. Eş'arî, mezkûr ismin görüşlerini paylaşmanın yanı sıra onun kitaplarından da yararlandığını belirtmiştir.⁵⁹³ Kâ'bî de Kerâbîsî'nin hem görüşlerine yer vermiş hem de onun rivayetlerinden yararlanmıştır.⁵⁹⁴

Eş'arî'nin ve Kâ'bî'nin ortak olarak yararlandığı kaynaklardan bir diğeri Ali b. Muhammed b. Abdillâh el-Basrî el-Medâinî (ö. 228/843) olmuştur. Eş'arî, bu kaynaktan Hâricîler hakkında bilgi verdiği bir yerde yararlanmıştır.⁵⁹⁵ Kâ'bî de ana kaynaklarından birisi olan Medâinî'den eserinin mukaddimesinde kaynak olarak yararlandığını belirtmiştir.⁵⁹⁶

Eş'arî ve Kâ'bî'nin ortak kaynaklarından bir diğeri Muhammed b. Şucâ' es-Selcî (ö. 266/880) adlı kişidir. Eş'arî, halku'l-Kur'an meselesi ile ilgili bir konuda Muhammed b. Şucâ' es-Selcî'nin görüşünden yararlandığı gibi ondan kaynak olarak da yararlanmıştır.⁵⁹⁷ Kâ'bî de Selcî'nin hem görüşlerine yer vermiş hem de ondan kaynak olarak yararlanmıştır. Ayrıca o, Selcî'nin “*Kitâbü't-tabakât'us-seb'a*” adlı eserinden bahsetmiştir.⁵⁹⁸ Eş'arî de kuvvetle muhtemel bu eserden istifade etmiştir.

Kâ'bî ile Eş'arî'nin ortak kaynaklarından olan ve Eş'arî'nin Rafıza'nın müelliflerinden saydığı kaynaklarından birisi de Ebû Îsâ el-Verrâk (ö. 247/861) adlı kişidir. Eş'arî, onun görüşlerine değinmemekle birlikte ondan sadece nakilde bulunmuştur.⁵⁹⁹ Kâ'bî, eserinin mukaddimesinde bu zâttan nakilde bulunduğunu hususi olarak zikretmiş ve ondan birçok alıntı da yapmıştır. Hatta o, Verrâk'ın “*Kitâbü makâlât'il-mülhidîn*” adlı eserinden bazı felsefî görüşleri naklettiğini de zikretmiştir.⁶⁰⁰ İbn Nedîm, Ebû Îsâ'nın *Kitâbü'l-Mâkâlât* adlı bir eserinin olduğunu nakletmiştir.⁶⁰¹ Her iki müellifimiz, büyük ihtimalle bu eserden de istifade etmişlerdir.

Yine Kâ'bî ile Eş'arî'nin ortak kaynaklardan bir diğeri Yemân b. Rebâb el-Hâricî (ö. hicri III. yüzyılın ilk yarısı) olmuştur. Eş'arî, Rebâb'tan hususen Hâricî gruplar ile ilgili bilgiler verirken yararlanmıştır.⁶⁰² Rebâb, Kâ'bî'nin özellikle Mürcie konusunda yararlandığı

⁵⁹³ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 156.

⁵⁹⁴ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 155, 180, 191, 221, 301, 304, 528.

⁵⁹⁵ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 202.

⁵⁹⁶ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 65.

⁵⁹⁷ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 798.

⁵⁹⁸ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 209, 287-288.

⁵⁹⁹ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 484.

⁶⁰⁰ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 65, 95, 114, 322, 464, 493, 511.

⁶⁰¹ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 570.

⁶⁰² Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 186.

kaynaklardandır.⁶⁰³ Onun, *Kitâbü'l-Makâlât* adlı bir eserinin olduğu zikredilmektedir.⁶⁰⁴ Bu eser, her iki müellifimizin de kuvvetle muhtemel istifade ettiği eserdir. Eş'arî'nin, Rebâb'tan Mürcie konusunda bir nakilde bulunduğu dair tespitte bulunamadık. Ancak Havâric hakkında ondan verdiği bilgiler Mürcie konusunda da ondan istifade edebileceğini gösterir.

Eş'arî ve Kâ'bî'nin ortak kaynaklarından olan ve Eş'arî'nin *Makâlât*'ında en çok atıfta bulunduğu kişi Ebû Ya'la Muhammed b. Şeddâd ez-Zürkân (ö. 298/910) olmuştur. Eş'arî, Mu'tezile ve Cehmiye hakkında özellikle bilgi verirken mezkûr müelliften istifade etmiştir.⁶⁰⁵ Zürkân, Eş'arî'nin ana kaynaklarının başında gelmektedir. Yine onun, Kâ'bî'nin de ana kaynaklarından olduğunu belirtelim. Kâ'bî, Zürkân'dan oldukça fazla miktarda alıntı yapmıştır.⁶⁰⁶ Zürkân'ın da *Kitâbü'l-makâlât* adlı bir eseri vardır.⁶⁰⁷ Her iki müellifimiz de kuvvetle muhtemel mezkûr eserden istifade etmişlerdir.

Eş'arî'nin ve Kâ'bî'nin, ortak kaynaklarından bir diğeri İbrâhim en-Nazzâm (ö. 231/845) olmuştur. Eş'arî, Nazzâm'ın “*el-Cüz*” adlı eserinden yararlandığını hususi olarak zikretmiştir. Ayrıca Eş'arî, Nazzâm'ın Mu'tezilî görüşlerine geniş yer vermiştir.⁶⁰⁸ Kâ'bî de eserinde Nazzâm'ın birçok görüşüne yer vermiş ve ondan kaynak olarak da yararlanmıştır.⁶⁰⁹

Eş'arî'nin ve Kâ'bî'nin, ortak olarak yararlandığı kaynaklardan son olarak zikredeğimiz kişi Muhammed b. Şebîb (ö. 319/931) adlı kişidir. Muhammed b. Şebîb'i Mürcie'nin bir grubu olarak gören Eş'arî, eserinde onun görüşlerine daha çok ağırlık vermiştir. Eş'arî, Ebû Şimr hakkında verdiği bir bilgide Şebîb'ten nakilde bulunmuştur.⁶¹⁰ O, muhtemelen Mu'tezile ve Mürcie hakkında bilgi verirken de Şebîb'ten istifade etmiştir. Kâ'bî de Eş'arî gibi Şebîb'in görüşlerine ağırlık vermiştir. Ayrıca Kâ'bî, iman ve vaîd gibi konular ile Mu'tezile, Mürcie, Şiâ gibi fırkaların görüşlerini nakletmiştir.⁶¹¹

⁶⁰³ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 217-220.

⁶⁰⁴ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 618.

⁶⁰⁵ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 34.

⁶⁰⁶ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 65, 305, 318, 323, 366, 417, 481-484, 507, 510, 540.

⁶⁰⁷ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 534.

⁶⁰⁸ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 446.

⁶⁰⁹ bk. Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 164, 181, 185, 257, 259, 277, 278, 301-303, 312, 314, 318, 335, 361-399, 400-499, 501-551.

⁶¹⁰ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 206.

⁶¹¹ bk. Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 186, 217, 218, 382, 385, 388, 396, 405, 407, 410, 417, 484.

4.4.2. Sadece Kâ'bî'nin Yararlandığı Kaynaklar

Konuya başlamadan önce belirtilmesi gereken en önemli husus, Kâ'bî'nin kaynaklarının bazılarını kitabının mukaddime kısmında belirtmiş olmasıdır.⁶¹² Kâ'bî, eserinde kullandığı kaynakları mukaddimesinde isim isim belirtirken eserinin bazı yerlerinde muhtemelen sonradan naklettiği isimlere de yer vermiştir. Eş'arî ise mukaddimesinde İslam tarihinde vuku bulan ihtilafların sebebine dair açıklamalarda bulunmuş ve kullandığı kaynaklar hakkında yorumda bulunmamıştır.⁶¹³ Böylece onların eserlerini yazarken kullandıkları kaynakları zikrediş biçimlerinin farklı olduğu görülmektedir.

Kâ'bî'nin, eserinin mukaddimesinde Ebû İsa el-Verrak (ö. 247/861), Zürkân (ö. 298/910), Burgûs (ö. 240/854) ve Gassân (ö. II./VIII. yüzyıl) isimlerini zikretmiş ve kendilerinden istifade ettiğini belirtmiştir. Ayrıca Ebû İsa el-Verrak'ın “*Kitâbu makâlâtî'l-mülhidîn*” adlı kitabını zikreden Kâ'bî, isim vermemekle birlikte üstü kapalı olarak Hayyât'tan edindiği bilgileri ve ondan öğrendiklerini de eserinde kullandığını belirtmiştir.⁶¹⁴ Bu sayılan isimler içinde Gassân ve Hayyât hariç diğer isimler Eş'arî'nin de kaynakları arasında bulunmaktadır. Gömbeyaz, Hayyât'ın “*el-İntisar*” adlı eseri ile Eş'arî'nin *Makâlât*'ındaki bilgilerin çoğu kez örtüştüğünü fakat Eş'arî'nin hiçbir yerde onu kaynak olarak göstermediğini ve bu benzerliklerin ortak kaynak kullanımından kaynaklanabileceğini belirtmiştir.⁶¹⁵ Eş'arî, Hayyât hakkında *Makâlât*'ında üç yerde bahsetmiş⁶¹⁶ fakat mezkûr yerlerde onun görüşlerini zikretmekle yetinmiştir. Onun kitabından faydalandığına dair bir bilgi vermemiştir.

Kâ'bî, kaynak kullanımı açısından mukaddimesinde zikrettiği eserler dışında özellikle bir kaynak belirtmemiştir. Kâ'bî'nin kullandığı eserlerin tamamının tespiti için ayrı bir çalışma yapılmasının gerekli olduğunu belirtmeliyiz. Acar, eseri ilk tahkik eden Fuat Seyyid'in eserinin kaynakları hakkında bir çalışma yaptığını belirtmiştir. Ona göre, Kâ'bî; Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdullah b. Ebû Seyf el-Medâinî (ö. 228/843)⁶¹⁷, Ebü'l-Abdurrahman el-Mufaddal b. Assan el-Mufaddal el-Gullâbî (ö. ??), Dâvûd b. Ali b. Hallâf Ebû Süleyman el-Bağdâdî el-İsbehânî (ö. ??),⁶¹⁸ Ebû Abdurrahman eş-Şafiî (ö. ??), Yahya b. Maîn (ö. 233/848)⁶¹⁹ ve müellifinin adını zikretmediği “*el-Defîğ fi'r-red ale'l-Kur'an*” adlı eserden

⁶¹² Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 65.

⁶¹³ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 41-44.

⁶¹⁴ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 65.

⁶¹⁵ Gömbeyaz, *Makâlât Geleneğinde İmam Eş'arî*, 112.

⁶¹⁶ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 444, 488, 718.

⁶¹⁷ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 133, 180, 189, 192, 193, 198, 200, 203, 205, 207, 208.

⁶¹⁸ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 190, 200, 202, 205, 206, 210, 221, 524.

⁶¹⁹ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 179, 190, 192, 193, 199, 200-208.

istifade etmiştir.⁶²⁰ Zikrettiğimiz bu isimler içerisinde sadece Medâinî Eş'arî'nin de yararlandığı kaynaklardandır. O, eserinde İsbehânî'nin ise bir yerde görüşüne yer vermiş, ondan kaynak olarak yararlandığı hususunda bir bilgi vermemiştir.⁶²¹ Kâ'bî'nin, mukaddimesinde belirttiği isimler ile Fuad Seyyid'in tespit ettikleri dışında bizim de tespit ettiğimiz isimler bulunmaktadır. O, İbnü'r-Râvendî (ö. 301/913-914)⁶²², Câhiz (ö. 255/869)⁶²³, Allâf (ö. 235/849-850)⁶²⁴, Kerâbîsî (ö. 248/862)⁶²⁵, Selcî (ö. 266/880)⁶²⁶, Züfer b. Hüzeyl (ö. 158/775)⁶²⁷, İskâfî (ö. 240/854)⁶²⁸, Cevâlikî (ö. ?/?)⁶²⁹, Ebû Şuayb es-Sûfî (ö. ?/?)⁶³⁰, Muhammed b. Şebîb (ö. 319/931)⁶³¹ ve Yemân b. Rebâb (ö. hicri III. yüzyılın ilk yarısı)⁶³² gibi isimlerden kaynak olarak yararlanmıştır. O, ayrıca eserinde Selcî'nin “*Kitâbü't-tabakât'us-seb'a*” adlı eserinden de söz etmiştir.⁶³³ Eş'arî, zikrettiğimiz bu isimlerden İbnü'r-Râvendî, Câhiz, Allâf, Kerâbîsî, Selcî ve Rebâb'tan kaynak olarak yararlanmıştır. İskâfî'nin ve Cevâlikî'nin ise birçok görüşüne yer vermekle⁶³⁴ birlikte onlardan kaynak olarak yararlanıp yararlanmadığını tespit edemedik. Diğer zikrettiğimiz Ebû Şuayb es-Sûfî, Züfer b. Hüzeyl, Yahya b. Maîn, Gullâbî ve Şafîî gibi isimler Kâ'bî'nin Eş'arî'den farklı olarak yararlandığı isimlerdir.

4.4.3. Sadece Eş'arî'nin Yararlandığı Kaynaklar

Bu bölümde Eş'arî'nin alıntı yaptığı ve görüşlerini zikrettiği kişilerden bahsettik. Zikrettiğimiz bu kişilerin görüşlerine Kâ'bî de eserinde yer vermiştir. Fakat Kâ'bî'nin bu kişilerden kaynak olarak yararlandığı hususunda herhangi bir tespitte bulunamadık. Bu nedenle sadece Eş'arî'nin yararlandığı kaynaklar başlığı altında değerlendirdik. Kâ'bî de mezkûr kişiler ile ilgili bilgi vermişse bu durumu da özellikle belirttik.

⁶²⁰ Acar, *Ebû'l-Kâsım Kâ'bî'nin Makâlât'ında Mu'tezile'yi Ele Alış Şekli*, 78-79.

⁶²¹ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 798.

⁶²² bk. Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 187, 257, 322, 333, 335, 361, 362, 372, 380, 391, 443, 444, 462-499, 509, 558, 561, 562.

⁶²³ bk. Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 185, 194, 207, 210, 216, 257, 260, 273, 305-399, 400-499, 501-558.

⁶²⁴ bk. Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 178, 181, 185, 186, 212, 241, 242, 262, 266, 271, 274, 276, 278, 303-398, 400-497, 502-549.

⁶²⁵ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 155, 180, 191, 221, 301, 304, 528.

⁶²⁶ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 209, 287, 288.

⁶²⁷ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 209.

⁶²⁸ bk. Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 186, 280, 298, 300, 301, 331, 353, 357, 374-399, 439-494, 512, 531, 559.

⁶²⁹ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 273, 320, 321, 481.

⁶³⁰ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 186, 260, 318, 319, 323, 558.

⁶³¹ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 186, 217, 218, 382, 385, 388, 396, 405, 407, 410, 417, 484.

⁶³² Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 168, 172, 219, 425.

⁶³³ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 209, 287, 288.

⁶³⁴ İskâfî ve Cevâlikî geniş bilgi için bk. Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 40, 80, 88, 90, 92, 236-298, 308-372, 426-492, 714, 816, 820.

Sadece Eş'arî'nin, Mu'tezile konusunda yararlandığı kaynaklardan ilki Ca'fer b. Harb (ö. 236/850-851) adlı kişidir. O, eserinde Ca'fer'in birçok görüşünü naklettiği gibi ondan da kaynak olarak nakiller yapmıştır.⁶³⁵ Kâ'bî, Ca'fer b. Harb'in görüşlerine yer vermesine rağmen eserinde kaynak olarak yararlandığından bahsetmemiştir.⁶³⁶

Eş'arî'nin kaynaklarından ikincisi Abbâd b. Süleyman (ö. 250/864) olmuştur. O, Abbâd'ı Mürcie'den Ebû Şimr'in bir görüşünü zikrederken kaynak olarak kullanmıştır.⁶³⁷ Bu alıntı dışında Abbâd'tan Mürcie bahsi özelinde herhangi bir nakilde bulunmamıştır. Kâ'bî, Mu'tezilî olan bu zâtın görüşlerine yer vermiştir.⁶³⁸ Fakat ondan nakilde bulunduğuna dair bir bilgi paylaşmamıştır.

Eş'arî'nin, Mu'tezile konusunda yararlandığı önemli bir kaynak da Ca'fer b. Mübeşşir (ö. 234/848-849) olmuştur. Eş'arî, Mübeşşir'in birçok görüşünü derlediği gibi Harîrî'nin Ca'fer b. Mübeşşir'den yaptığı nakli de doğrudan alıntılanmıştır.⁶³⁹ Kâ'bî de Mu'tezilî olan bu zâtın birçok görüşüne değinmiştir. Fakat nakilde bulunduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır.⁶⁴⁰

Eş'arî'nin, yararlandığı Mu'tezilî kaynakların bir diğeri Mu'tezile'nin altıncı tabakasında yer alan⁶⁴¹ Ebû Osman İsmâil b. İbrâhim el-Edemî (ö. ??) adlı kişidir. Eş'arî, mezkûr kişiden Ebû Hanîfe ile ilgili anlatılan bir anekdotu nakletmiştir.⁶⁴² Kâ'bî, Edemî'nin bazı görüşlerine yer vermiştir. Fakat Edemî'den kaynak olarak yararlandığına dair bir ibarede bulunmamıştır.⁶⁴³

Eş'arî'nin, diğer bir kaynağı Ebû Ömer Ahmed el-Furatî (ö. ??) adlı kişidir. Eş'arî, bu şahıstan bir iki yerde alıntı yapmıştır.⁶⁴⁴ Kâ'bî'nin, eserinde bu zât ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Bu zât, Eş'arî'nin Kâ'bî'den farklı olarak yararlandığı isimlerden birisidir.

Eş'arî'nin, bir yerde alıntı yaptığı ve eserinde sadece o yerde adı geçen kaynaklarından birisi de Harîrî (ö. ??) adlı kişidir. Eş'arî, Harîrî'den Mübeşşir'in kelâma dair bir görüşünü alıntılanmıştır.⁶⁴⁵ O, bu bilgi dışında farklı bir bilgi vermemiştir. Eş'arî, Harîrî ismi ile

⁶³⁵ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 260.

⁶³⁶ bk.Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 181, 185, 186, 276, 280, 295, 305, 317, 331, 342-399, 417-480, 511-560.

⁶³⁷ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 206.

⁶³⁸ bk.Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 281, 282, 549.

⁶³⁹ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 470.

⁶⁴⁰ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 185, 186, 288, 289, 295, 312-399, 402-442, 511-549.

⁶⁴¹ Gömbeyaz, *Makâlât Geleneğinde İmam Eş'arî*, 104.

⁶⁴² Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 212.

⁶⁴³ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 186, 394, 545, 546.

⁶⁴⁴ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 252.

⁶⁴⁵ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 470.

Muhammed b. Ziyâd el-Cerîrî el-Harîrî'yi kastediyorsa bu zât Kâ'bî'nin de eserinde yer almaktadır. Kâ'bî, onun hakkında cumhur Mürcie dışında bir grubu zikrederken bilgi vermiştir.⁶⁴⁶ Bu bilgi dışında Kâ'bî'de onun hakkında farklı bir malumat bulunmamaktadır. Bize göre zikredilen kişiler, aynı kişiler değildir. Zira Eş'arî'nin kaynak olarak kullandığı bir ismi, Kâ'bî cumhur Mürcie dışında bir isim olarak zikretmiştir. Bu durum, Kâ'bî'nin onun hakkındaki bilgileri farklı bir kaynaktan naklettiğini gösterir. Bu nedenle Harîrî, Eş'arî'nin Kâ'bî'den farklı olarak yararlandığı kaynaklarından birisidir.

Eş'arî'nin, yararlandığı kaynaklardan bir diğeri Neccâriyye'nin kurucusu Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr (ö. 230/845) olmuştur. O, Neccâr'ın görüşlerini çoğunlukla derlediği çalışmasında, irade konusunda bir topluluğun görüşünü aktarırken kaynak olarak Neccâr'dan yararlanmıştır.⁶⁴⁷ Kâ'bî ise eserinde Neccâr'ın birçok görüşüne yer vermekle birlikte kaynak olarak Neccâr'dan yararlanıp yararlanmadığı hususunda bir bilgi vermemiştir.⁶⁴⁸ Neccâr'ın, *Kitâbü'l-ircâ* adlı bir eseri bulunmaktadır.⁶⁴⁹ Eş'arî, muhtemelen bu eserden istifade etmiştir.

Eş'arî, Zeydiyye'nin bir kolunun kurucusu olarak gördüğü Süleyman b. Cerîr'den (ö. 187/803) de alıntıda bulunmuştur. O, Cerîr'in görüşlerine de yer verdiği eserinde birkaç hususta kaynak olarak da yararlanmıştır.⁶⁵⁰ Kâ'bî de Zeydiyye fırkası ile ilgili görüşleri zikrederken Cerîr'in görüşlerine yer vermiştir.⁶⁵¹ Onun, Cerîr'den kaynak olarak yararlanıp yararlanmadığı konusunda bir bilgi bulunmamaktadır.

Eş'arî, Ehl-i sünnet kelâmının kurucularından İbn Küllâb'tan (ö. 240/854) da yararlanmıştır. O, İbn Küllâb'ı hem ekol olarak tanıtmış ve görüşlerini paylaşmış hem de ondan kaynak olarak nakilde bulunmuştur.⁶⁵² Kâ'bî de İbn Küllâb'ın iki görüşünü paylaşmıştır.⁶⁵³ Onun, İbn Küllâb'tan kaynak olarak yararlandığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Eş'arî'nin, hem görüşlerini paylaştığı hem de nakilde bulunduğu kişilerden birisi de Mu'tezile'nin önemli isimlerinden olan Ali el-Esvârî (ö. 240/854) olmuştur.⁶⁵⁴ Ali el-

⁶⁴⁶ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 219.

⁶⁴⁷ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 574.

⁶⁴⁸ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 224, 264, 276, 323, 329, 332, 338, 343, 359, 375, 470, 476, 483, 545, 536.

⁶⁴⁹ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 610.

⁶⁵⁰ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 120.

⁶⁵¹ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 103, 121, 123, 269, 273, 275, 323, 325, 402, 447-449, 451-456, 459-460.

⁶⁵² Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 266.

⁶⁵³ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 261, 288.

⁶⁵⁴ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 772.

Esvârî'nin görüşlerine Kâ'bî de yer vermiştir. O, Esvârî'nin birçok görüşünü paylaşmıştır.⁶⁵⁵ Onun, Esvârî'den nakil yaptığına dair eserinde herhangi bir dipnot belirtilmemiştir.

Eş'arî'nin, Mu'tezile'nin bazı görüşlerini aktarırken yararlandığı kişilerden birisi de Sâlih Kubbe (ö. ?/?) adlı kişidir. O, Kubbe'den hem nakilde bulunmuş hem de onun görüşlerine yer vermiştir.⁶⁵⁶ Kâ'bî de Kubbe'nin görüşlerine yer vermiştir.⁶⁵⁷ Onun, Kubbe'den nakil yapıp yapmadığı belli değildir.

Eş'arî'nin, nakilde bulunduğu ve görüşlerini paylaştığı isimlerden zikredeceğimiz sonuncusu Mürcie'den Ebû Şimr (ö. 215-225/830-840 civarı) olmuştur.⁶⁵⁸ Kâ'bî de Ebû Şimr'in görüşlerine yer vermiştir.⁶⁵⁹ Onun, Ebû Şimr'den kaynak olarak yararlandığına dair bir bilgi tespit edilmemiştir.

Eş'arî'nin, alıntı yaptığı en önemli müelliflerden birisi de Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed el-Belhî el-Kâ'bî (ö. 319/931) olmuştur. Eş'arî, Kâ'bî'nin görüşlerini aktarmasının yanı sıra ondan bir yerde nakilde de bulunmuştur.⁶⁶⁰ Eş'arî, hem görüş hem de nakil açısından Kâ'bî'den çok az alıntı yapmıştır. Bunda çağdaş olmalarının payı büyük olmalıdır. Eş'arî, Hişâm b. el-Hakem'in Allah'ın ilmi ile ilgili görüşlerini Kâ'bî'den nakletmiştir.⁶⁶¹ Ancak onun bu nakli Kâ'bî'nin *Makâlât*'ından yaptığına dair hiçbir delil yoktur. Ne var ki onun Hişâm b. el-Hakem'den naklettiği bilgiler Kâ'bî'nin eserinde nakledilen bilgiler ile uyuşmaktadır.⁶⁶² Kâ'bî'nin, eserleri incelendiğinde bilinen eserleri içinde *Makâlât* dışında fırkaların görüşlerini anlatan eseri bilinmemektedir. Diğer eserleri reddiye, tefsir, tarih, kelâm ve Mu'tezilî bazı isimlerin savunulması veya eleştirilmesi gibi eserlerden oluşmaktadır.⁶⁶³ Dolayısıyla Eş'arî, Hişâm b. el-Hakem ile ilgili bu alıntıyı onun *Makâlât* dışındaki bu eserlerinden birisinden de yapmış olabilir.

Eş'arî, kaynak olarak zikrettiği isimlerden özellikle Zürkân'dan çok fazla sayıda alıntı yapmıştır. Zürkân, Kâ'bî'nin de ana kaynaklarından. Verrâk, Medâinî, Nazzâm, Câhiz ve diğerlerini de sayarsak onların kaynaklarının önemli sayılacak boyutta ortak olduğu

⁶⁵⁵ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 185, 277, 281, 282, 318, 330, 335, 395, 482.

⁶⁵⁶ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 332.

⁶⁵⁷ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 217, 338, 378, 418, 430, 491, 492, 497, 499, 507.

⁶⁵⁸ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 208.

⁶⁵⁹ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 186-480.

⁶⁶⁰ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 688.

⁶⁶¹ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 688.

⁶⁶² Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 267.

⁶⁶³ Bebek, "Kâ'bî", 27.

görülebilecektir. Bilhassa Zürcân, her ikisinin de temel kaynaklarından birisidir.⁶⁶⁴ Zürcân'ın eseri elimizde bulunmadığı için içeriği, kullandığı yöntem ve kaynakları gibi konularda bilgi sahibi değiliz. Müelliflerimiz, fırkalar ile ilgili görüşlerini Zürcân'ın eserinden olduğu gibi alıntılarla da olabilirler. Bu diğer yararlandıkları ortak kaynaklar için de geçerlidir. Onların ortak kaynaklarının sayısının oldukça fazla olması Eş'arî'nin, Kâ'bî'yi kopyaladığı veya taklit ettiği iddiasını da zayıflatmaktadır. Bununla birlikte Eş'arî'nin *Makâlât*'ını tercüme eden Aydın ve Dalkılıç, bilgi ve yöntem olarak Eş'arî'nin en fazla Kâ'bî'den yararlandığını düşündüklerini söylemişlerdir.⁶⁶⁵ Ancak bu bize göre zayıf bir ihtimaldir.

4.5. Kâ'bî ve Eş'arî'nin Mürcie Tasvirinde Karşılaşılan Sorunlar

İslam Mezhepler Tarihi alanında yazılan eserlerde yazınsal, kaynakasal ve mezhepsel birçok sorunla karşılaşmaktadır. Bu sorunlar dikkate alınmadan yapılacak olan her çalışma, sorunların katlanarak artmasına yol açacaktır. Metodolojik sorunların görmezden gelindiği bu tür çalışmalarda yapılacak tespitlerin ve kurulacak teorilerin bilimsel olarak izahı ve de ulaşılabilecek sonuçların geçerliliği gibi hususlar tenkit boyutunu aşacak seviyede bilimsel tartışmaları tetikleyecektir.⁶⁶⁶

Müelliflerimize ait eserlerde ortak sayılabilecek sorunlar bulunmaktadır. Bu sorunları irdelerken farklı başlıklar altında kaleme alarak sorunların kaynaklandığı noktaları irdedik. Böylelikle müelliflerimizin eserlerinde metodolojik sorunların benzerliklerini tespit etme imkanı yakaladık.

Müelliflerimizin eserlerinde normatif, reddiyeci, seçmeci yaklaşım gibi sorunlara rastlayamadık. Onların eserlerinde anonim rivayetler, delilsiz ve bağlamından kopuk özet görüşler, indirgemecilik ve aşırı özetleme gibi ortak sorunları tespit ettik. Bu konuda üzerinde durulan sorunlar, İslam Mezhepleri Tarihi alanında da sıklıkla karşılaşılan hususlardandır.

4.5.1. Anonim Rivayetler Sorunu

Anonim rivayetler sorunu, İslam Mezhepleri Tarihi alanında kangren olmuş konulardandır. Bu rivayet sorunuyla hemen hemen her makâlât türü eserde karşılaşmak mümkündür. Toru, bu rivayet sorununun en önemli sebebi olarak herhangi bir fırka ile ilgili

⁶⁶⁴ Aydın ve Dalkılıç, "Önsöz", *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 34.

⁶⁶⁵ Aydın ve Dalkılıç, "Önsöz", *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 34.

⁶⁶⁶ Mehmet Ali Büyükkara, *İslami İlimlerde Metodoloji Usul/Mes'elesi- I*, 442.

anonim bir rivayette bulunulduğu zaman bunu reddedecek bir veri bulunmadığı için bu iddianın yalanlanmasının veya çürütülmesinin mümkün olmadığı olgusunu görmüştür.⁶⁶⁷

Müelliflerimizin anonim rivayet sorunu ile ilgili olarak bu yöntemi sıklıkla kullandıklarını görmekteyiz. Bu rivayet sorunu, İslam Mezhepler Tarihi alanında genel bir sorun olduğu için müelliflerimizin de bu yola başvurmaları belli oranda doğal karşılanabilir. Bu bağlamda Eş'arî ile Kâ'bî'nin yaptıkları anonim rivayetleri mukayese ettiğimizde içerik açısından oldukça farklı olduklarını görmekteyiz. Örneğin Kâ'bî, eserinin Mürcie bahsinin hemen girişinde büyük günahın geneli kapsayıp kapsamadığı konusunda Mürcie'yi iki fırkaya ayırmış, birinci fırkanın Muhammed b. Şebîb ve taraftarları olduğunu zikretmiş fakat ikinci fırkanın kimliğine yönelik bir açıklamada bulunmamıştır.⁶⁶⁸ Eş'arî, Kâ'bî'nin aksine tüm konularda ayrı başlıklar altında Mürcie'yi fırkalara ayırmıştır. Örneğin küfrün mahiyeti konusunda Mürcie'yi altı fırkaya ayırdıktan sonra onların görüşlerine değinmiş ve bu görüşleri serdeden kişi veya grupların isimlerini zikretmiştir. Fakat ikinci ve dördüncü fırkaların sadece görüşlerine yer vermekle yetinmiştir. Eş'arî, tevhide akıl yürütmeden iman konusunda Mürcie'yi iki fırkaya ayırmış, yine fırkaların görüşlerini açıklamakla yetinmiş ve kimlikleri konusunda herhangi bir açıklamada bulunmamıştır. Günahların büyük olup olmaması konusunda Mürcie'yi iki fırkaya ayıran Eş'arî, birinci grubun görüşünü ve taraftarlarını zikretmiş fakat diğer grubun ismini zikretmeden, "Mürcie'den bazıları şu görüştedir" şeklinde izahta bulunarak anonim rivayette bulunmuştur. Eş'arî, yine Allah'tan gelen ve zahirleri umuma delalet eden haberler konusunda da Mürcie'yi yedi fırkaya ayırmıştır. O, bu fırkalardan sadece dördüncü fırka olarak açıkladığı Muhammed b. Şebîb ve taraftarlarının adını zikretmekle yetinmiş, diğer fırkaların görüşlerini vermiş ve onların kimlikleri hakkında bir açıklamada bulunmamıştır.⁶⁶⁹ Anonim rivayet, Eş'arî'nin eserinin Mürcie bahsinde oldukça fazla sayılabilecek bir oranda kullanılmıştır. İman ve küfrün mahiyeti ile ilgili ele aldığı konuyu saymazsak diğer konuların neredeyse tamamında bu sorunla karşılaşmaktayız. Kâ'bî ise Mürcie tasvirinde Eş'arî'ye nazaran daha az anonim rivayette bulunmuştur. Bunun ise en önemli nedeni, Kâ'bî'nin eserinin Mürcie konusunda Eş'arî'nin eserinden daha az bilgi içermesidir.

Kâ'bî, bazı görüşleri zikrederken "Mürcie'nin bir grubuna göre" tabirini kullanarak isim vermeden anonim rivayetlerde bulunmuştur. Kâ'bî, eserinin muhtelif yerlerinde

⁶⁶⁷ Toru, *Ashâbu'l-Hadîs'in Mezhepler Tarihi Yazıcılığı*, 166.

⁶⁶⁸ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 217.

⁶⁶⁹ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 214-224.

“Mürchie’nin bir kısmına göre”, “onlardan bir gruba göre” gibi ifadeleri Mürchie bahsi ekseninde fazlaca kullanmıştır.⁶⁷⁰ Kâ’bî’nin, başvurduğu bu kullanım sorunu Eş’arî’de de görülmektedir. Eş’arî, “Mürchie’den bazıları” veya “onlardan bazıları” gibi ifadeleri sıklıkla kullanmıştır.⁶⁷¹ Bu kullanım sorununu, kendilerinden sonra bu alanda eser vermiş olan müellifler de devam ettirmişlerdir. İbn Hazm, *el-Fasl* adlı eserinde Mürchie ile ilgili bilgi verirken “onlardan bazıları” veya “onlardan bir kısmı” gibi ifadeleri kullanmıştır.⁶⁷² Benzer ifadeleri Bağdâdî’de de görmekteyiz.⁶⁷³ Bu tür örnekleri çoğaltmamız mümkündür. Müelliflerimizin bu tabirleri kullanmalarının altında yatan nedenlerden en önemlisi fırkalar hakkında zikredilmiş olan her bilgiyi kaçırmadan verme endişesi olabilir. Bu sorun, İslam Mezhepleri Tarihi alanında genel bir yönelimden kaynaklandığı için o dönemin ilmî geleneği göz önüne alındığında müelliflerimizin benzer ifadeler kullanması doğal bir durum olarak değerlendirilebilir.

4.5.2. Delilsiz ve Bağlamından Kopuk Özet Görüşler

İslam Mezhepleri Tarihi alanında yazılan eserlerin sorunlu yönlerinden birisi de müelliflerin kendi mensubu olduğu fırkaların görüşlerini derinlemesine ve detaylı bir şekilde anlatmasına rağmen diğer fırkaların görüşlerini özet olarak ve tek bir zaman diliminde vuku bulmuş düşünceler yığını şeklinde kaleme almasıdır.⁶⁷⁴ Makâlât yazarları, fırkaların tanıtımını yaparken onların görüşlerini özetler halinde kısaltarak anlatım yoluna gitmekte ve fırkanın sosyal, siyasî, dinî, kültürel ve benzeri gelişimlerine yönelik herhangi bir paylaşım yapmamaktadırlar. Mezkûr müellifler, içlerinden çıktıkları veya mensubu oldukları fırkaları ise ortaya çıkışından başlayarak hemen hemen her konudaki görüşlerine değinmektedirler. Fıglalı, bir fırkanın doğuşuna zemin hazırlayan siyasî, toplumsal, ekonomik, tarihsel ve coğrafi şartları bilmeden onların din hakkındaki görüşlerini ve davranışlarını değerlendirmenin imkansız olduğunu belirtmiştir. Yine ona göre, zikrettiğimiz bu şartları anlamadan o fırkanın taraftarlarını anlamak mümkün değildir.⁶⁷⁵

Müelliflerimizin eserleri incelendiğinde her ikisinin eseri de ihtilaf edilen fırkaların görüşleri üzerinden şekillenmektedir. İki müellifimiz de yukarıda zikrettiğimiz bir fırkanın anlaşılabilmesi için gerekli olan tarihi, coğrafi, kültürel, sosyal ve ekonomik şartlardan bahsetmemişlerdir. Onlar, Mürchie bahsini anlatırken dar sayılabilecek bir alanda fırkanın genel

⁶⁷⁰ Kâ’bî, *Kitâbü’l-makâlât*, 217-220.

⁶⁷¹ Eş’arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 214.

⁶⁷² İbn Hazm, *Dinler ve Mezhepler Tarihi*, 16.

⁶⁷³ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 148-152.

⁶⁷⁴ Toru, *Eş’arî Geleneğin Şiîlik Algısı*, 387-389.

⁶⁷⁵ Büyükkara, *İslami İlimlerde Metodoloji Usul Mes’esi-1*, 459.

görüşlerini özetler şeklinde anlatıp konuyu bitirmişlerdir. Mürcie ile ilgili zikredilen görüşlere bu fırkanın nasıl veya hangi şartlarda ulaştığına dair herhangi bir bilgi verilmemiştir. Kâ'bî'nin eseri incelendiğinde, bağlı bulunduğu Mu'tezile fırkasının görüşlerine diğer fırkalara nazaran daha geniş yer ayırmıştır. Ana fırka olarak saydığı Mürcie, Âmmе ve Haşviyye gibi fırkaların anlatımını bir iki sayfa ile anlatan Kâ'bî, Mu'tezile fırkasını geniş bir şekilde kaleme almıştır.⁶⁷⁶ Bu yaklaşım türünü Eş'arî'de de görmekteyiz. Eş'arî de Kâ'bî gibi diğer fırkaları dar bir alanda anlatmış iken özellikle Mu'tezile'ye geniş bir yer ayırmıştır.⁶⁷⁷ Onun, Mu'tezile'yi Kâ'bî'den bile geniş olarak kaleme almasının iki nedeni olabilir. Birinci nedeni o, Mu'tezilî olduğu dönemde kendi fırkasını tanıtmaya yönelik bir eser kaleme almak için esere başlamış ve uzun uzun Mu'tezile'yi anlatmıştır. İkinci nedeni ise o, eserini Mu'tezilî olduğu dönemde yazmış veya Mu'tezilî olduğu dönemde bu bölümün bir kısmını yazdıktan sonra Ehl-i hadîs saflarına geçmiştir. Ehl-i hadîs olunca da eserini fırkaların tanıtımına yönelik bir esere dönüştürmüş olabilir. Zira Eş'arî'nin, eserinin ilk bölümünü Ehl-i hadîs olduğu dönemde, ikinci bölümünü ise Mu'tezilî olduğu dönemde yazdığına dair George Makdisî'nin bir görüşü bulunmaktadır.⁶⁷⁸ Yine Eş'arî'nin, eserini Mutezilî olduğu dönemde yazdığı fakat Sünniliğe geçtikten sonra eserini tamamladığına dair görüşler de bulunmaktadır.⁶⁷⁹ Dolayısıyla o, Sünniliğe geçtikten sonra eski mezhebinin iç yüzünü insanlara göstermek güdüsü ile hareket etmiş olabilir.

Müelliflerimiz, Mu'tezile fırkasının görüşlerini veya Mu'tezilî kişilerin görüşlerini kaleme alırken eserlerinin neredeyse yarısını ayırmışlardır. Diğer fırkalara ise eserin kalan yarısını ayırmışlardır. Kâ'bî, Mu'tezile fırkasını uzun uzun anlatarak bağlı bulunduğu fırkanın tanıtımını yapmıştır. Eş'arî de Ehl-i hadîs'e yer verdiği bölümde onların görüşlerine katıldığını ve o görüşleri benimsediğini belirterek Kâ'bî gibi benzer bir amaç taşıdığının şifresini vermiştir.⁶⁸⁰ Bîrûnî, makâlât yazarları arasında tarafsız davranıp nakil ve rivayet prensiplerine bağlı kalarak yazan birisini görmediğini belirtmiştir.⁶⁸¹ Onların, eserlerini yazarken mutlak manada tarafsız kalmaları mümkün değildir. İçinde bulundukları özellikle tarihi ve siyasî şartlar bu duruma müsaade etmeyecektir. Zira Eş'arî'nin, Ehl-i hadîs'e karşı kendisini ispat etmek gibi bir çabası bulunmaktaydı.

⁶⁷⁶ Geniş bilgi için bk. Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 100-224.

⁶⁷⁷ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 46-426.

⁶⁷⁸ Kâdir Gömbeyaz, *Makâlât Geleneğinde İmam Eş'arî*, 83.

⁶⁷⁹ Toru, *Eş'arî Geleneğin Şiîlik Algısı*, 39-41.

⁶⁸⁰ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 424.

⁶⁸¹ Büyükkara, *İslami İlimlerde Metodoloji Usul Mes'elesi-1*, 465.

Kâ'bî, Mürcie bahsini kaleme alırken belirli bir düzene göre onların görüşlerine yer vermemiştir. O, bir görüş yazıp “falanca kişiler bu görüştedirler” şeklinde konuyu bağlamıştır. Zira o, bir iki yer hariç belirttiği görüşler ile ilgili kaynak belirtmemiştir.⁶⁸² Aynı durum Eş'arî için de geçerlidir. O da bazı görüşleri yazıp kaynak belirtmiş fakat bazı görüşler hakkında ise herhangi bir kaynak belirtmemiştir. Örneğin o, Mürcie'nin büyük ve küçük günahlar konusunda iki fırkaya ayrıldığını belirtmiştir. Fakat herhangi bir fırka veya kaynak ismi zikretmeden birinci fırkanın her günahı büyük olarak saydığını, ikinci fırkanın ise küçük ve büyük günahların olduğunu kabul ettiğini belirtmiştir.⁶⁸³ Müelliflerimiz eserlerinde konu bütünlüğünden uzak ve kaynak göstermeden bu tür özet görüşlere oldukça fazla yer vermişlerdir.

4.5.3. Aşırı Özetleme

Aşırı özetleme, fırkalarla ilgili görüşlerin veya bilgilerin müellif tarafından kısaltılarak anlatılması hususudur. Bu yöntemin tercih edilmesi okuyucunun eseri okuması konusunda kolaylık sağlasa da fırkanın görüşlerinin müellif tarafından çarpıtılması veya terminoloji değişimi gibi bir takım sıkıntıların doğmasına yol açabilmektedir. Bu sıkıntıların yaşanmaması için tercih edilen anlatım biçimi, fırkaların görüşlerinin kendi mensuplarının dilinden anlatılması hususudur.⁶⁸⁴

Aşırı sayılabilecek özetleme, Kâ'bî'nin eserinde sıklıkla karşılaşılan hususlardandır. Örneğin Kâ'bî, Mürcîî fırkalardan Kerrâmiyye'yi anlattığı bölümde Muhammed b. Kerrâm'ın iman ile ilgili tanımına yer vermiştir. O, Kerrâm'ın imanın dil ile tasdik olduğunu ve münafıklarında mü'min sayılacağını söylediğini nakletmiştir.⁶⁸⁵ Kerrâmiyye ile ilgili aynı özetleme sorunu Eş'arî'de de bulunmaktadır. Eş'arî, Kerrâm'ın iman tanımını Kâ'bî gibi benzer ifadeler kullanarak anlatma yoluna gitmiştir.⁶⁸⁶ Müelliflerimizden yaklaşık bir asır sonra eser kaleme alan Bağdâdî, Kerrâm'ın iman konusundaki görüşlerine müelliflerimize nazaran daha geniş bir yer ayırmıştır. O, imanın tanımının yanı sıra peygamberlerin imanının münafıkların imanına eş değer olduğuna dair bilgiler de vermiştir. Bağdâdî, bu bilgiler dışında Kerrâmiyye'nin farklı görüşlerine de değinmiştir.⁶⁸⁷

⁶⁸² Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 217-220.

⁶⁸³ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 204-234.

⁶⁸⁴ Toru, *Ashâbu'l-Hadîs'in Mezhepler Tarihi Yazıcılığı*, 150.

⁶⁸⁵ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 389.

⁶⁸⁶ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 214.

⁶⁸⁷ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 160-168.

Aşırı özetleme sorununa verilecek diğer bir örnek Kâ'bî'nin zikrettiği Muhammed b. Şebîb'in vaîd ile ilgili görüşleridir. Kâ'bî, İbn Şebîb'in vaîd ile ilgili gelen ayetlerin umumu ilgilendirdiğini söylediğini belirtmiştir.⁶⁸⁸ Eş'arî, Kâ'bî'nin aksine bu konuyu geniş bir şekilde kaleme almıştır. Eş'arî, İbn Şebîb'in vaîdin umumu ilgilendirebileceği gibi hâssı da ilgilendiren bazı hususi ayetlerin inebileceğini caiz gördüğünü belirtmiştir. Eş'arî, vaîd konusunda Şebîb ve taraftarlarının lügat üzerinden verdikleri örnekleri de zikretmiştir. O, "Benî Temîm geldi" veya "Ezd geldi" denildiği zaman bu kabilenin tamamının kastedilmediğini bir kısmının kastedildiğini belirten örnekler nakletmiştir.⁶⁸⁹

Kâ'bî, Allah'ın Alîm ve Kâdir olması ile ilgili Mürcie'nin görüşlerine yer verirken de aşırı özetleme yapmıştır. O, Mürcie'nin Cenâb-ı Hakk'ın zâtı ile Alîm ve Kâdir olduğunu ve O'nun tek bir şeyi bilmesinin veya bir şeyin bir parçasını bilmesinin caiz olmadığını savunduğunu söylemiştir.⁶⁹⁰ Eş'arî, Kâ'bî'nin aksine bu konuda daha fazla bilgi vermiştir. O, Mürcie'nin çoğunluğunun Allah'ın zâtıyla Alîm, Kâdir ve Hayy olduğunu kabul ettiğini söylemiştir. Onlar, Allah'ın ilim, kudret ve hayat ile değil zâtı ile bu sıfatlara haiz olduğunu söylemişlerdir. Eş'arî, onların bu durumu hayat hakkında uygun görmediklerini ve "Allah'ın hayatı vardır" diyemediklerini belirtmiştir. Yine o, "Allah'ın semî' ve basarı vardır" diyemedikleri için onun yerine "kuvvet" ve "ilim" kelimelerini kullandıklarını söylemiştir. Eş'arî, onlardan bir kısmının Allah'ın malum manasında ilmi olduğunu ve makdûr manasında da kudreti olduğunu kabul ettiklerini söylemiştir.⁶⁹¹ Eş'arî, mezkûr konuda Kâ'bî'den daha ayrıntılı bilgi vermiştir.

Eş'arî, Mezhepler Tarihi alanında ayrıntılı bilgi vermesiyle ve tarafsız bir dil kullanmasıyla öne çıkan müelliflerdendir. O, mukaddimesinde mezheplerle ilgili yazılan eserlerin taraflı, eksik ve abartılı olduğu hususunu belirttikten sonra bu tutumun ilmî bir tutum olmadığını belirtmiştir.⁶⁹² Nitekim onun eserinin tarafsız ve hakkaniyetli bir şekilde yazıldığını, herhangi bir eklenti, müdahale veya eksiltmede bulunulmadığını eserinin çevirisini yapan Aydın ve Dalkılıç da söylemiştir.⁶⁹³ Gömbeyaz, Eş'arî'nin eserinin makâlât eserleri içerisinde bilgi vermesi ile ön plana çıkmış en kapsamlı eser olduğunu söylemiştir.⁶⁹⁴ Bu tür değerlendirmelere rağmen Eş'arî'nin eserinde de yer yer aşırı özetleme sorunu yaşanmaktadır.

⁶⁸⁸ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 265.

⁶⁸⁹ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 222.

⁶⁹⁰ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 265.

⁶⁹¹ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 248.

⁶⁹² Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 41.

⁶⁹³ Aydın ve Dalkılıç, "Önsöz", *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 36.

⁶⁹⁴ Gömbeyaz, *Makâlât Geleneğinde İmam Eş'arî*, 93.

O, Gassân'ın iman tanımına yer verdiği bir bölümde, onun ve taraftarlarının çoğunun iman konusunda şöyle dediklerini söylemiştir: “İman; ikrar, Allah'ı sevmek ve yüceltmek, O'ndan korkmak ve O'nu küçük görmeyi terk etmektir.” Onlar, ayrıca imanın artmayacağını ve azalmayacağını söylemişlerdir.⁶⁹⁵ Gassân konusundaki bu özetleme sorunu Kâ'bî'de de yer almaktadır. Kâ'bî de Gassân ve taraftarlarının iman konusundaki görüşlerini Eş'arî'nin zikrettiği şekilde kaleme almıştır.⁶⁹⁶ Gassân'ın iman tanımı, Şehristânî de daha geniş şekilde kaleme alınmıştır. Şehristânî, Gassân ve taraftarlarının iman konusunda şöyle söylediklerini nakletmiştir: “İman, Allah ve resulünü bilmek, Allah'ın indirdiklerini ve resulünün getirdiklerini ayrıntılı ve mücmel olarak ikrar etmektir”. Yine onlara göre, iman artmaz ve eksilmez. Şehristânî, bu ifadeler dışında Gassân'ın iman konusunda verdiği bazı örnekleri zikretmiştir. Ona göre, bir kişi domuzu Allah'ın haram kıldığını bilmesine rağmen domuzun hangi hayvan olduğunu bilmemesinden dolayı mü'min sayılmaktadır. Keza haccın farz olduğunu bilen birisi Kâbe'nin nerede olduğunu bilmiyorsa bile mü'mindir.⁶⁹⁷ Zikrettiğimiz bu anekdot Eş'arî'nin eserinde Ebû Hanîfe'ye atfedilmiştir.⁶⁹⁸ Ebû Hanîfe'ye atfedilen eserlerde bu anekdot yer almamaktadır. Muhtemelen bu nakil Gassân'dan yapılmıştır. Görüldüğü üzere müelliflerimizden özellikle Kâ'bî, iman tanımıyla yönelik açıklamalar yapmakla yetinmiştir. Şehristânî ise iman tanımı yapmakla yetinmemiş ayrıca Gassân'ın Kâbe'de yaptığı bir sohbetten nakiller yapmıştır. Gassân, Eş'arî ve Kâ'bî'nin Mürcie'den saydıkları ve özellikle Kâ'bî'nin kaynak olarak nakiller yaptığı bir isimdir. Eş'arî'nin, Gassân'dan nakil yaptığına dair bir verimiz yok fakat muhtemelen o da Gassân'dan kaynak olarak yararlanmıştır. Onlar, kaynak olarak yararlandıkları bu kişiden en azından Şehristânî'nin verdiği bilgilerden daha fazlasını eserlerinde nakletmeliydiler. Onlar, bu konuda Gassân'ın iman tanımına kısaca yer vererek aşırı özetleme yoluna gitmişlerdir.

Müelliflerimizin Mürcie konusunda başka kaynaklarda örneğini bulamadığımız fakat tek satırla geçıştirdikleri konular da bulunmaktadır. Örneğin Kâ'bî, Mürcie'nin Kur'an'ın neshettiği hususlar üzerine bir görüşünü paylaşmıştır. Bu görüşü tek satırlık bir cümle ile nakleden Kâ'bî, onların bu konuda şöyle söylediklerini nakletmiştir: “Şayet Allah'ın neshettiği hususlar din olsaydı Allah onları neshetmezdi.”⁶⁹⁹ Eş'arî, Mürcie'nin nesih konusunda görüşüne yer vermemiştir. Fakat Mu'tezile'nin nesih konusunda görüşlerine geniş bir yer

⁶⁹⁵ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 212.

⁶⁹⁶ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 388.

⁶⁹⁷ Şehristânî, *İslâm Kelâmı ve Mezhepleri*, 195.

⁶⁹⁸ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 212.

⁶⁹⁹ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 556.

vermiştir.⁷⁰⁰ Bu durum onların, Mürcie'nin nesih ve daha az bilgi verdikleri diğer konulardaki görüşleri hakkında ellerinde yeterince bilgi olmadığını veya onların bu konudaki görüşlerine yeterince önem vermediklerini göstermektedir. Müelliflerimizin aşırı özetlemeye kaçtıkları konularda ihtiyârî davranmadıklarını düşünmekteyiz. Zira onların eserlerini kendi fırkalarını tanıtmak için bir enstrüman olarak kullandıklarını düşünmüyoruz. Belirttiğimiz üzere bilgi eksikliği veya bu konudaki görüşlerini nakletmeye değer görmemeleri, onları aşırı özetlemeye sevk etmiştir.

4.5.4. İndirgemecilik

Sosyal olaylar ve olgular karmaşık bir süreç sonucu şekillenen çok fonksiyonlu ve birden fazla nedene bağlı olarak gelişen süreçlerdir. İndirgemecilik, sosyal olayları ve olguları tekdüzeliğe indirme sorunudur. Bu sorunun Mezhepler Tarihi yazıcılığı açısından sorunlu yönü, mezheplerin oluşum süreçlerinde etkilendikleri siyasî, dinî, sosyal, ekonomik ve benzeri sebepleri göz ardı ederek mezhebin sadece bir olay, bir iki görüş veya bir iki kişi üzerinden şekillenmesini açıklamaktır.⁷⁰¹ Büyükkara, tarih içinde yaşanan dönemin konjonktörünün tespitinde düşülen en önemli sorunun indirgemecilik olduğunu söylemiş ve sosyal olaylarda tek sebepliliğin geçerli bir kural olamayacağını belirtmiştir.⁷⁰² Tarihi olaylar zikredilirken özellikle ortaya çıkan sosyal durumların tek bir sebebe bağlanması olgusu indirgemeciliğe zemin hazırlamaktadır. Bu zeminin oluşmasını engellemek için her olayın ve durumun sosyal, siyasî, dinî, kültürel ve benzeri sebeplerinin iyi bir şekilde tahlil edilmesi gerekmektedir.

İndirgemecilik, Mezhepler Tarihi alanında sıklıkla gözlenen bir sorundur. Müelliflerimizin eserlerinde bu soruna tarihi olayların ortaya çıkışı bağlamında bir yerde rastlanmaktadır. Kâ'bî, Mürcie bahsini kaleme alırken onların ortaya çıkışını zikrettiği bölümde bu yaklaşımı sergilemiştir. O, Mürcie'nin ortaya çıkışını İbnü'l-Eş'as isyanına bağlamıştır. Ona göre, Mürcie'nin ortaya çıkışı Haccâc'a karşı isyan ile başlamıştır. Kâ'bî, bu isyanda başrol oynayan Saîd b. Cübeyr, Mâlik b. Dînâr, Müslim b. Yesâr ve benzeri Mürcie ile bağlantılı olarak saydığı kişileri de sıralayarak mezkûr kişilerin isyanla ortaya çıktığı gibi bir izlenim vermiş, bu kişilerin neden isyan ettiğine dair görüşlerine veya Mürcie ile olan bağlantısına dair herhangi bir bilgi vermemiştir.⁷⁰³ Mürcie'nin ortaya çıkışındaki siyasî, sosyal, ekonomik ve dinî diğer faktörler ihmal edilmiş, İbnü'l-Eş'as isyanı tek faktör olarak

⁷⁰⁰ bk. Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 304-356.

⁷⁰¹ Toru, *Ashâbu'l-Hadîs'in Mezhepler Tarihi Yazıcılığı*, 137.

⁷⁰² Büyükkara, *İslami İlimlerde Metodoloji Usul Mes'alesi-1*, 460.

⁷⁰³ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 218.

sunulmuştur. Eş'arî, Kâ'bî'nin aksine Mürcie'nin ortaya çıkışına dair herhangi bir anekdot paylaşmamıştır. Fakat o, eserinin mukaddimesinde İslam'da ilk ihtilafların çıkışına dair bilgiler vermiştir. Verdiği bilgilerde Hâricilerin Sıffîn Savaşı ile ortaya çıktığını söylemiştir.⁷⁰⁴ Diğer fırkaların ortaya çıkışlarına değinmemiştir. O da Kâ'bî gibi Hâricilerin veya diğer fırkaların ortaya çıkışının dinî, siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel nedenlerine değinmemiştir.

İndirgemecilik sorununu, sadece tarihi bir olayın veya durumun ortaya çıkışı ile sınırlandırmak konunun eksik anlaşılmasına neden olacaktır. Mezhepler Tarihi alanında eser veren müelliflerin tek bir görüşten dolayı birçok fırkayı belli bir gruba izafe ettikleri bilinmektedir. Büyükkara, fırkaları tasnif etme biçimlerinin araştırmacıları metodolojik yanlışlara sürükleyecek bazı sorunlara neden olacağını söylemiştir. O, fırkaların ortaya çıkışının tek bir nedene indirgenmesinin yanlış değerlendirmelere neden olacağını ve dinî, siyasî, ekonomik, kültürel gibi şartların birlikte etkilemesiyle fırkaların ortaya çıkacağını belirtmiştir. O, fırkaların ve alt kollarının ortaya çıkışlarının, gelişimlerinin ve çağımızdaki durumlarının tek bir yönden izahının doğru sonuca götürmeyeceğini nakletmiştir.⁷⁰⁵ Müelliflerimiz de Mürcie bahsini kaleme alırken bazen bu tür durumlardan etkilenmişlerdir. Kâ'bî, Neccâriyye'nin cebrî düşünceye sahip olduğu için Mürcie içerisinde değerlendirilmesini doğru bulmamıştır.⁷⁰⁶ Eş'arî, iman tanımı dolayısıyla Neccâriyye'yi Mürcie fırkalarından birisi olarak saymıştır.⁷⁰⁷ Onlardan sonra gelen müelliflerden Bağdâdî, Neccâriyye'yi müstakil bir fırka olarak değerlendirmiştir. Bağdâdî, Neccâriyye'yi birçok yönden Eş'arîler ile uyum içinde değerlendirirken Kaderiyye ile uyuştukları görüşlerden dolayı küfürle itham etmiştir.⁷⁰⁸ Görüldüğü gibi bir fırkanın sarfettiği bir görüşten dolayı birçok müellif farklı bir değerlendirmede ve tasnifte bulunabilmiştir.

Eş'arî, iman konusunda Yûnus es-Semerî'ye (ö. ??) bağlı bir grubun görüşünü açıklarken bu görüşün sadece bir grubun görüşü olduğunu ve Yûnus es-Semerî'nin bu görüşte olmadığını beyan etmiştir.⁷⁰⁹ Eş'arî, fırkalar içinde bir gruba ait görüşü zikrederken görüşü grubun tümüne mâl etme biçimi yerine dikkatli bir dil kullanarak kurucusunun o görüşte olmadığını özellikle belirtmiştir. Ancak Bağdâdî ve Şehristânî bu görüşü Yûnus es-Semerî'ye mâl etmişlerdir.⁷¹⁰ Sırf iman tanımından dolayı Yûnusiyye fırkası adı altında Mürcie'nin alt

⁷⁰⁴ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 40-45.

⁷⁰⁵ Büyükkara, *İslami İlimlerde Metodoloji Usul Mes'elesi-1*, 453.

⁷⁰⁶ Kâ'bî, *Kitâbü'l-makâlât*, 224.

⁷⁰⁷ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 208.

⁷⁰⁸ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 153.

⁷⁰⁹ Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 206.

⁷¹⁰ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 149; Şehristânî, *İslam Kelâmı ve Mezhepleri*, 194.

firkalarından biri olarak saymışlardır. Bu tür tek bir tanımdan dolayı müelliflerimizde bazı firkaları Mürchie'ye nispet etmişlerdir. Bunun en bariz örneği Ebû Hanîfe'dir. Her iki müellifimiz de iman tanımından dolayı Ebû Hanîfe'yi Mürchie içerisinde değerlendirmişlerdir. Oysa bir kişinin herhangi bir fırka ile ilişkilendirilmesi için fikri benzerliğin yanında epistemolojik ve metodolojik benzerliklerin bulunması, aralarında bazı tarihsel bağların kurulabilmesi gerekmektedir. Bu isimlendirmenin günümüzdeki tezahürü açısından indirgemeci bir yaklaşım sorununun sonucu olduğu aşîkardır.

SONUÇ

Eş'arî'nin *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* adlı eserinin Kâ'bî'nin *Makâlât*'ının bir kopyası olduğuna dair çeşitli iddialar mevcuttur. Bu sorunu ele alan tezimizin sonucunda Eş'arî'nin Mürcie bahsi ekseninde Kâ'bî'nin eserinden intihal, aşırma veya taklid olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Mezhep tasnif yöntemi, anonim rivayet fazlalığı, benzer konu ve kişiler gibi hususlardaki benzerliğin ortak kaynaklardan kaynaklandığını düşünmekteyiz. Eş'arî, dönemin birçok eserini tahlil etme şansı bulmuş ve kendisi bu eserlerden istifade ederek *Makâlât*'ını yazmıştır. O, Kâ'bî'den de kaynak olarak yararlanmıştır. Ancak bu istifade onun doğrudan bir kopyası olduğunu iddia edilebilecek boyutlarda değildir. Kaldı ki Eş'arî'nin Kâ'bî'den istifade ettiği kaynağın Kâ'bî'nin *Makâlât*'ı olduğunu söylemek ihtimal dışı olmasa da kesin bir yargıda bulunmak zordur. Zira o, eserinde kaynak olarak Kâ'bî'yi göstermekten çekinmemiştir. Bu eserin Kâ'bî'nin başka bir eseri olma ihtimali de vardır.

Eş'arî'nin eserinin Kabinin eserinin bir kopyası olmadığını gösteren delillerin başında ele alınan konuların nicelik ve nitelik bakımından farklı olması gelmektedir. Müelliflerimizin, Mürcie bahsi özelinde eserleri incelendiğinde Eş'arî'nin *Makâlât*'ının, Kâ'bî'nin eserine oranla daha kapsamlı olduğu ve daha detaylı bilgi içerdiği görülmüştür. Müelliflerimizin konuların dağılımı açısından düzenli bir tasnife gittiği söylenemez. Fakat iki eser arasında kıyas yapıldığında Eş'arî'nin konu bütünlüğüne Kâ'bî'den daha fazla özen gösterdiğini söyleyebiliriz. Yine Eş'arî, fırka tasnifini konulara göre dağıtarak vermiş, Kâ'bî ise fırka tasnifi konusunda sadece giriş kısmında bir tanımlamaya gitmiştir. Ayrıca Eş'arî'nin eserinde kaleme alınan konu sayısı Kâ'bî'nin eserine oranla daha fazladır.

Müelliflerimizin Mürcî olarak zikrettikleri kişiler incelendiğinde Kâ'bî'nin kişi bakımından Eş'arî'den daha fazla isim zikrettiği görülmektedir. Kâ'bî'nin zikrettiği Mürcî isim sayısı, Eş'arî ile Kâ'bî'nin ortak olarak zikrettikleri isim sayısından daha fazladır. Kâ'bî, toplam 48 kişiyi Mürcie ile ilişkilendirmişken Eş'arî, bu kapsamda sadece 16 kişiden bahsetmiştir. Yine Mürcie ile ilişkilendirdikleri kişilerin sadece 9 tanesi ortaktır. Bunun yanında sadece Kâ'bî'nin Mürcie ile ilişkilendirdiği kişi sayısı 39'dır. Eş'arî'nin, Mürcie ile ilişkilendirdiği 4 kişiyi ise Kâ'bî hiç zikretmemektedir. Ayrıca Eş'arî'nin Mürcî olarak zikrettiği 3 kişiyi Kâ'bî farklı fırkalar içerisinde zikretmiştir. Kâ'bî'nin Mürcî olarak zikrettiği 2 kişiyi ise Eş'arî farklı fırkalar içerisinde değerlendirmiştir.

Eş'arî'nin eserinin, Kâ'bî'nin eserinin bir kopyası olmadığını gösteren delillerden birisi de ele alınan konulardır. Ele alınan konulara dair hem ana başlıklar hem de tali konular çok

farklıdır. Mesela Mürcie'nin ortaya çıkışı ile siyasî ve sosyal faaliyetleri konusunda Eş'arî de hiç bilgi yokken Kâ'bî, az da olsa bu konularda bilgi vermiştir. Yine Mürcie'ye nispet edilen görüşlerde her ikisinin ortak bir şekilde ve benzer ifadeler ile ele aldıkları konular olduğu gibi çok farklı bir içerik ve üslupla zikrettikleri konular da bulunmaktadır. Örneğin Kâ'bî, dinin neshedilmesi konusunda Mürcie'nin görüşüne yer vermişken Eş'arî bu konuya değinmemiştir. Yine Kâ'bî, imamet konusunda Mürcie'nin muhtelif görüşleri hakkında bilgi vermişken Eş'arî, bu konuda sadece Hz. Ali'nin haklı olup olmadığı üzerinde durmuştur. Eş'arî'nin zikredip Kâ'bî'nin zikretmediği konular da bulunmaktadır. Örneğin günahların tartılması, kul hakları, kader, muhalif fırkaların yaşadığı yerlerin iman yurdu olup olmadığı gibi konularda da Kâ'bî herhangi bir malumat vermemişken Eş'arî bu konularda Mürcie'nin görüşlerine yer vermiştir. Müelliflerimizin ortak olarak zikrettikleri bazı konularda da içerik açısından farklılıklar mevcuttur. Örneğin halku'l-Kur'an konusunda Kâ'bî, Mürcie'nin çoğunluğunun Kur'an'ın mahluk olduğunu kabul ettiğini nakletmişken Eş'arî, onların bu konuda ihtilaf ettiklerini paylaşmıştır. Keza rü'yet konusunda da Kâ'bî Mürcie'nin çoğunluğunun rü'yeti mümkün görmediğini nakletmişken Eş'arî bu konuda da Mürcie'nin ihtilaf ettiğini söylemiştir.

Müelliflerimizin yararlandıkları kaynaklar incelendiğinde ortak kaynak sayısının oldukça fazla olduğu görülmektedir. Bu kaynaklar içerisinde özellikle Zürkân, Câhiz, Allâf ve Nazzâm gibi Mu'tezilî alimlerin yazdıkları eserler başrol oynamaktadır. Mürcie konusunda Kâ'bî'nin, Hâricî Yemân b. Rebâb'tan, Eş'arî'nin ise Zürkân ve Ebû Şimr'den kaynak olarak yararlandığını bilmekteyiz. Kâ'bî, Mürcie ile ilgili bilgileri bu alimlerden veya Burgûs ve Gassân gibi Mürciî alimlerden nakletmiş olabilir. Onların Mürcie konusundaki farklı isim ve konuları hem benzer hem de farklı kaynaklardan aldıkları aşikardır. Dolayısıyla tasnif ve konu bakımından aralarındaki bazı benzerlikler kuvvetle muhtemel ortak kaynak kullanımdan kaynaklanmıştır. Zira yukarıda da belirttiğimiz gibi isim ve konu bakımından oldukça fazla farklılıklar bulunmaktadır. Eş'arî, bu konuları sadece Kâ'bî'den almakla yetinseydi içerik, kişi ve konu bakımından benzerliğin çok yüksek olması beklenirdi.

Yöntem ve üslup açısından müelliflerimiz arasında bariz farklar bulunmamaktadır. Yöntem açısından Eş'arî'nin ve Kâ'bî'nin betimleyici yaklaşımı benimsediği görülmektedir. Kâ'bî'nin, Mürcie bahsi özelinde sadece bir yorumda bulunduğu görülmektedir. O, mezkûr bölümde yaptığı yorumda iğneleyici veya eleştirici bir üslup kullanmamıştır. Yanlış olarak gördüğü bir hususu düzeltme ihtiyacı gördüğü için yorumda bulunmuştur. Müelliflerimizin eserlerinin yöntem, dil ve üslup bakımından benzerlikleri bulunmaktadır.

Müelliflerimizin eserlerinde karşılaşılan sorunlar incelendiğinde, her ikisinin eserinde de benzer sorunlar bulunmaktadır. Bu sorunlar, Mezhepler Tarihi'nin kronik sorunları olduğundan dolayı her iki müellifin de birbirini taklid ettikleri için aynı sorunları tekrarladıklarını düşünmüyoruz. Özellikle Mürcie ile ilgili yazılan kaynakların kısıtlı olmasının anonim rivayetler başta olmak üzere bu tür sorunlara yol açtığı kanaatini taşımaktayız.

Kâ'bî, mukaddimesinde eserini 290/903 yılında yazmaya başladığını belirtmiştir. Eş'arî'nin ise eserini hangi tarihte yazdığı net olarak belli değildir. Onun eserini 320/932 yılına kadar tamamlamış olduğu düşünülmektedir. Eş'arî'nin eserini Mu'tezilî olduğu dönemde yazmaya başladığına dair bilgiler dikkate alınırsa 298-300/910-912'den önce eserini yazmaya başlamış olmalıdır. Bu durumda Eş'arî'nin, Kâ'bî'nin *Makâlât*'ından yararlanma ihtimali azalmaktadır. Zira yaklaşık aynı dönemlerde eserlerini kaleme almışlardır. Dolayısıyla yaşadıkları yerlerin birbirine uzak olması, el yazısı ile eser yazma sürecinin uzun olması, eserlerin farklı baskılarının basılması ve dağıtılması sürecinin uzun olması gibi nedenler birbirlerinden yararlanma ihtimalini güçleştirmektedir. Eş'arî, Kâ'bî'den alıntılardığı bilgiyi onun daha önce yazılmış kelâma dair bir eserinden nakletmiş olabilir. Aralarındaki benzerlikler kuvvetle muhtemel yararlandıkları ortak kaynaklardan kaynaklanmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdüllatîf, Yakûb b. *İslâm Mezhepleri ve Kelâmı*. Çev. Halil İbrahim Bulut vd. İstanbul:Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Baskı. 2019.
- Acar, Ayşe Neslihan. *Ebu'l-Kâsım el-Kâ'bî'nin Makâlât'ında Mu'tezile'yi Ele Alış Şekli*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Akman, Mustafa. "İtikadî Mezhepler Tarihi Kaynakları: İçerik ve Özellikleri", *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3/2 (Haziran 2019), 169-204.
- Akın, Murat. "Basra ve Bağdat Mu'tezile Ekollerinin Ayrılmasına Etki Eden Sebepler". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (Aralık 2013), 271-295.
- Akın, Murat. "Ebû Hanîfe'nin İmanda Eşitlik Görüşü ve Sosyal Hayata Yansıması". *Kader Dergisi* 20/1 (Haziran 2022), 263-280.
- Alibekiroğlu, Fatmanur. "Kaderî-Mürciî Olarak Tanımlanan Şahıslar ve Mezhebî Aidiyet Problemleri". *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* (Güz 2018), 431-470.
- Ardoğan, Recep. *Kelâm İlminde Metodoloji*. Kahramanmaraş: Klm Yayınları, 2. Baskı, 2021.
- Ardoğan, Recep. "Mürcie'de Farklı İman Tanımları". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (Güz 2014), 131-168.
- Ateşyürek, Ahmet. *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fikrî Arka Planı*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Avcı, Metin. "İmam Mâtürîdî'ye Göre İmanda Artma ve Eksilme Sorunu". *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 15/1 (Bahar 2022), 196-198.
- Aydınlı, Abdullah. "Abdurrahman İbn Ebû Leylâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/435-436. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Aydınlı, Abdullah. "Ebû Zer el-Gıfârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/266-269. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Aydınlı, Osman. *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.
- Aydınlı, Osman. "Mu'tezilî Düşüncede Nübüvvet Meselesi ve Hz. Muhammed". *İslami İlimler Dergisi* 1 (Nisan 2006), 7-26.
- Ayğın, Fadıl - Erdemci, Cemalettin. "*Uluslararası İmam Eş'arî ve Eş'arîlik Sempozyumu*". 2. Cilt. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. Çev. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: TDV Yayınları, 9. Baskı, 2018.

- Bebek, Adil. “Kâ’bî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/27. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Bebek, Adil. “Kebîre”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/163-164. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Bebek, Adil. “Muhammed b. Şebîb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/570-572. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Beyzâvî, Kâdî Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Kelâm Metafiziği*. Çev. İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Baskı, 2014.
- Birinci, Züleyha. “Ebû Mutî‘ en-Nesefî’nin Mezhebî Kimliği: Mürcîi veya Kerrâmî Olduğuna Dair İddiaların Değerlendirilmesi”. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (Aralık 2021), 226-257.
- Bulut, Halil İbrahim. *İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Bilay Yayınları, 3. Baskı, 2020.
- Bulut, Zübeyir. “Kelâmda ‘İmanda İstisna’ Tartışmaları”. *İslâmî İlimler Dergisi* 1-2 (Bahar 2009), 199-214.
- Büyükkara, Mehmet Ali. "Bir Bilim Dalı Olarak İslâm Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler". *İslami İlimlerde Metodoloji Usul Mes'elesi- I*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Corbin, Henry. *İslâm Felsefesi Tarihi-Başlangıçtan İbn-i Rüşd’ün Ölümüne*. Çev. Hüseyin Hatemi. İstanbul: İletişim Yayınları, 1986.
- Cübbâî, Ebû Alî Muhammed b. Abdilvehhâb b. Sellâm. *Kitâbü'l-makâlât: İtikâdî Mezheplere Yönelik Klasik Bir Eleştiri*. Çev. Özkan Şimşek vd. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *Mevâkıf Şerhi*. Çev. Ömer Türker. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Baskı, 2015.
- Çağatay, Neşet - Çubukçu, İbrahim Agah. *İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1976.
- Çakın, Kamil. “Ahmed İbnü'l Furât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/44-45. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Çelebi, İlyas. “el-Lüma”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27/258. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Çelebi, İlyas. “Mu‘tezile”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/391-401. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Demir, Emrullah. *İbn-i Teymiyye’den Vehhâbiliğe Değişen Mürcie Yaklaşımı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

- Demir, Özlem. *Makâlât Geleneginde Ebü'l-Kâsım el-Kâ'bî ve Mezhepler Tarihindeki Yeri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Demirci, Mehmet. "Mâlik b. Dînâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27/505. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Durmuş, İsmail. "Müberred". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/430-433. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b Mâh. *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*. Çev. Mustafa Öz. İstanbul: İfav Yayınları, 13. Baskı, 2017.
- Efendioğlu, Mehmet. "Zekeriyyâ b. Yahyâ Sâcî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/363-364. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Erdemci, Cemalettin vd. *Sistemâtik Kelâm*. ed. Fadıl Ayğan. İstanbul: Beyan Yayınları, 2020.
- Eskicioğlu, Osman. "Saîd b. Fîrûz Ebü'l-Bahterî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/ 296-297. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan Alî b. İsmâîl. *Dinin İnanç İlkeleri*. Çev. Mustafa Çevik. Ankara: Avrasya Yayınları, 1. Baskı, 2005.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan Alî b. İsmâîl. *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*. Çev. Mehmet Dalkılıç - Ömer Aydın. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1. Baskı, 2005.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan Alî b. İsmâîl. *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*. Çev. Ömer Aydın - Mehmet Dalkılıç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Baskı, 2019.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan Alî b. İsmâîl. *İlk Dönem İslâm Mezhepleri Tarihi*. Çev. Recep Demirel. Ankara: İ'tisam Yayınları, 1. Baskı, 2020.
- Fettâh, İrfan Abdülhamîd. "Ebü'l-Hasan Eş'arî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/444-447. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Hâricîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/169-175. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/331-332. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Fidanboy, Ömer. *Nübüvvet Tartışmaları Ebü'l-Hasan el-Eş'arî ve Ebû Ali el-Cübbâî Örneği*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Gölcük, Şerafettin. "Cehm b. Safvân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/233-234. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Gölcük, Şerafettin. "Ebü'l-Hüseyin Hayyât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17/103-105. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

- Gömbeyaz, Kadir. “73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (Haziran 2005), 147-160.
- Gömbeyaz, Kadir. *Makâlât Geleneğinde İmam Eş'arî*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Güler, Mehmet Nuri. “Fıkıhın Bilimleşme Sürecinde Muhalif Mevâlî Fıkıhı ile Tepkisel Arap Fıkıhı”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/37 (Ocak-Haziran 2017), 153-194.
- Günçe, Şuheda. “Emevîler Dönemindeki Mevâlî Politikasının Rivayetlere Etkisi”. *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi* 5 (Bahar 2019), 15-30.
- Harputî, Abdullatif. *Tarih-i İlm-i Kelâm*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Baskı, 2012.
- Hayyûn, Reşid. *Mu'tezile el-Basra ve'l-Bağdad*. London: Dar'ül Hikme, 1997.
- Işık, Kemal. *Mutezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967.
- Izutsu, Toshihiko. *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*. Çev. Selahattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 2. Baskı, 2017.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ. *Büyük İslam Tarihi*. Çev. Mehmet Keskin. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Baskı, 2017.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. *Dinler ve Mezhepler Tarihi*. Çev. Halil İbrahim Bulut. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Baskı, 2017.
- İbnü'n-Nedîm, Muhammed b. İshâk, *el-Fihrist*, Çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- İnal, İbrahim Hakkı. “İbn Teymiyye ve Mürcie”. *İslam Bilimleri Araştırma Dergisi* 2 (2016), 6-21.
- İnsanlığa Son Çağrı*. Çev. Hamdi Döndüren. İstanbul: Yeni Şafak Yayınları, 2003.
- Kâ'bî, Ebü'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî. *Kitâbü'l-makâlât ve maahu uyûnu'l-mesâil ve'l-cevâbât*. İstanbul: Kuramer, 2020.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdülcebbâr el-Hemedânî. *Fadlû'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile*. nşr. Fuâd Seyyid (Tunus: Darü't-Tunisiyye, 1974).
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdülcebbâr Hemedânî. *Mu'tezile'nin Beş İlkesi*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.

- Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdülcebbâr el-Hemedânî. *Mûcizelerle Hz. Peygamber'in Hayatı*. çev. M. Şerif Eroğlu, Ömer Aydın. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Baskı, 2017.
- Kallek, Cengiz. "İbnü's-Selcî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/203-204. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Kallek, Cengiz. "Medâinî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/291-292. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Kandemir, Ahmet Mekin. "Mu'tezile İle Mürcie Arasında Bir Âlim: Muhammed b. Şebîb ve Kelâmî Görüşleri". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/3 (Aralık 2020), 1219-1239.
- Kandemir, M. Yaşar. "Amr b. Mürre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3/89-90. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Kandemir, M. Yaşar. "Atâ b. Sâib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 91/37. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Kandemir, M. Yaşar. "Mutarrif b. Abdullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/374. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Kaplan, Yunus. *Horasan Mu'tezilesi ve Ebu'l Kâsım el-Kâ'bî'nin Hayatı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Karaağaç, Hilmi. "İtikâdî Mezheplerde İman-İslam İlişkisi". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (Şubat 2012), 104-118.
- Karadaş, Cağfer. "Mürcie'nin Mezhepliği Problemi ve Ebû Mansûr el-Mâturîdî". *Milel ve Nihal Dergisi* 7/2 (Ağustos 2010), 191-221.
- Karataş, Zeki. "Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri". *Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi* 1/1 (Ocak 2015), 63-80.
- Kaya, İsmail. *Fıkıh-ı Ekber Şerhi*. İstanbul: Madve Yayınları, 1996.
- Kazancı, Ahmet Lütfi. "Haccâc b. Yusuf es-Sakafî". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/4 (1992), 117-127.
- Keleş, Kübra Özdemir. "Ebû Alî el-Cübbâ'yi Basralı Bir Müfessir Olarak Düşünmek: Kayıp Tefsirinin Dilbilimsel Açıdan İncelenmesi". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/2 (Ekim 2001), 852-876.
- Keskin, Mehmet. *Eşariliğin Teşekkül Süreci*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2005.
- Kılavuz, Ahmet Saim. "Bîşr b. Gıyâs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/220-221. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

- Koca, Ferhat. "Tahsis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/432-434. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Koçyiğit, Talat. "Ebü'l-Hasan el-Eş'arî ve Bir Risalesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1-4 (Haziran 1960), 165-174.
- Koloğlu, Orhan Şener. "Kâdı Abdülcebbar'a Göre İmâmiyye Fırkaları: Mutezilî' Makâlât'tan Bir Kesit". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (Haziran 2003), 203-255.
- Kubat, Mehmet. "Eş'arî Ekolünün Öncüsü Olarak Ebü'l-Hasan el-Eş'arî ve Kelâmî Görüşleri". *İslami İlimler Dergisi* 7/13 (Temmuz 2012), 21-47.
- Kummî/Nevbahtî. *Şîî Fırkalar*. çev. Hasan Onat-Sabri Hizmetli-Sönmez Kutlu-Ramazan Şimşek. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.
- Kutlu, Sönmez. *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdilik*. Ankara: Otto Yayınları, 3. Baskı, 2011.
- Kutlu, Sönmez. *İslami Düşünce Ekolleri Tarihi*. Ankara: Ankuzem Yayınları, 2006.
- Kutlu, Sönmez. "İslâm Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu". *İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Mes'elesi-1*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Kutlu, Sönmez. "Kerrâmiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/294-296. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Kutlu, Sönmez. *Mezhepler Tarihine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 6. Baskı, 2021.
- Kutlu, Sönmez. "Mürchie". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/41-45. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kutlu, Sönmez. "Mürchie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları". *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Haziran 2002), 168-210.
- Kutlu, Sönmez. *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*. Ankara: Otto Yayınları, 2020.
- Kutlu, Sönmez. *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürchie ve Tesirleri*. Ankara: TDV Yayınları, 4. Baskı, 2018.
- Kutlu, Sönmez. "Va'd ve Va'id". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/414-415. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Küçükbaşçı, Mustafa Sabri. "İmam". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/178-181. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Lewinstein, Keith. *Studies In Islamic Heresiography: The Khawarij In two Firq Traditions*. New Jersey: Princeton University, Doktora Tezi, 1989.

- Maral, Mehmet Şerif. *Eş'arî ve Mâtürîdî Düşüncede Nübüvvet Anlayışı*. Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbü't-Tevhîd*. Çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İsam Yayınları, 6. Baskı, 2014.
- Odabaşı, Fatma. “Yezîd b. Mühelleb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43/522-523. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Onat, Hasan. “Makâlâtü'l İslâmiyyîn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27/406-407. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Öğüt, Salim. “Ebû Yûsuf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/260-265. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Öz, Mustafa. “Neccâriyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/482-483. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Öz, Mustafa - İlhan, Avni. “İmamet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/201-203. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Özel, Ahmet. “Ebû İshak Mervezî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/234-235. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Özen, Rumeysa. *İlk Dönem İmanın Mâhiyeti Tartışmaları*. Ordu: Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Özkuyumcu, Nadir. “Hâris b. Süreyc”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/201. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Öztürk, Mustafa. *Hayatın Anlamı İman*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
- Paça, Hüseyin. “Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as İsyanı”, *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi* 5 (Bahar 2019), 75-99.
- Polat, Salahattin. “İbrâhim et-Teymî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/357. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Râzî, Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddîn. *Kelâm'a Giriş*. Çev. Hüseyin Atay. Ankara: Ankara İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1978.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerim b. Ahmed. *İslam Kelâmı ve Mezhepleri*. Çev. Mustafa Öz. İstanbul: Litera yayıncılık, 2016.
- Sarıbulak, Zekerya. “Ebû Hanîfe ve Mâtürîdî'ye Göre İman-Amel Bağlantısı”. *Ulum Dinî Tetkikler Dergisi* 6/1 (Temmuz 2023), 55-79.
- Sarıkaya, Abdüssamet. *Ebü'l-Kâsım el-Kâ'bî'nin Bilgi Anlayışı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

- Serinsu, Ahmet Nedim. “Kerâbîsî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/264-265. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Sinanoğlu, Mustafa. “İman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/212-214. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Shihab, Mohammed Ahmed. *Ebü'l-Kâsım el-Kâ'bî'nin Makâlâtı'nda Şîa'yı Ele Alışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Soyal, Fikret. “Ebu'l Kâsım el-Kâ'bî ve ‘Uyûnu'l-Mesâil’ Adlı Eseri”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/61 (Aralık 2018), 1215-1226.
- Taş, Aydın. “Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/38-42. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer. *Kelâm İlminin Maksatları*. Çev. İrfan Eyibil. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Baskı, 2019.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer. *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi*. Çev. Talha Hakan Alp. İstanbul: Yasin Yayınevi, 2008.
- Topaloğlu, Bekir-Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. Ankara: İsam Yayınları, 7. Baskı, 2020.
- Toru, Ümit. *Ashâbu'l-Hadîs'in Mezhepler Tarihi Yazıcılığı: Kitabul-Fırak'ta İslam Mezhepleri*. Ankara: Sonçağ Yayıncılık, 1. Baskı, 2022.
- Toru, Ümit. *Cehm b. Safvân ve Cehmiyye*. Ankara: Sonçağ Yayıncılık, 1. Baskı, 2021.
- Toru, Ümit. *Olgu ile Kurgu Arasında Eş'arî Geleneg'in Şiilik Algısı*. Ankara: Astana Yayınları, 1. Baskı, 2020.
- Tunç, Cihat. “Gaylân ed-Dımaşkî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/414-415. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Türker, Ömer. “Mukâtil b. Süleyman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/134-136. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Uludağ, Süleyman. “Amel”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3/13-16. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Usta, Aydın. “Evreleri İle Bilimsel Araştırma Süreci ve Raporlaştırılması”. *Assam Uluslararası Hakemli Dergi* 6/13 (Nisan 2019), 85-101.
- Uzunpostalcı, Mustafa. “Ebû Hanîfe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/131-138. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Ünce, Nesibe. *Ebü'l-Kâsım el-Kâ'bî'nin Makâlâtı'nda Hâricî Fırkaları Ele Alış Biçimi ve Tasnifi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

- Üzüm, İlyas. “İstisna”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/392-393. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Watt, W. Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. Çev. Osman Demir. İstanbul: Ketebe Yayınları, 1. Baskı, 2021.
- Wellhausen, Julius. *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*. Çev. Fikret İşıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.
- Yağlı, Hikmet Mavil. *Ebü’l-Hasan el-Eş’arî’nin Kelâm Sistemi ve Kaynakları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Yağlı, Hikmet Mavil. “Eş’ariyye’nin Kurucusu Ebü’l-Hasan el-Eş’arî”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/2 (Haziran 2012), 69-91.
- Yar, Erkan. “Eş’arî’nin Teolojik Görüşleri”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (Haziran 2006), 1-23.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Araz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3/337-342. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Ebû Ali Cübbâî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/99-102. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Eş’ariyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/447-455. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Halku’l-Kur’ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/371-375. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “İstitâat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/399-400. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Kesb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/304-306. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Müşebbihe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/156-158. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Nübüvvet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/279-285. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Yazıcı, Elif. *Mu’tezilî Müfessir Ebü’l-Kâsım el-Kâ’bî’nin Kur’an ve Yorum Anlayışı*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Said. “Fiil”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/59-64. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Yetik, Zübeyir. *İslam Düşünce Tarihinde Mezhepler*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1990.

- Yıldırım, Ramazan. *Mutezîle'nin Kelâmî Polemikleri Hakîm el-Cüşemî Örneği*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1. Baskı, 2012.
- Yıldırım, Serhan. “Emevîlerde Siyasî Otoritenin Meşruiyet Araçları ve Bazı Hukuk Kurumlarına Etkileri”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 6/1 (2023), 133-146.
- Yiğit, İsmail. “Emevîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/87-104. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yiğit, İsmail. “Osman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/438-443. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Yörük, İsmail. “Sistemik Kelâm Problemi Olarak İmanın Artması ve Eksilmesi Meselesi”. *Diyanet İlmi Dergi* 29/2 (Nisan-Haziran 1993), 49-50.
- Yüksel, Emrullah. “el-İbâne”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/254-255. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

EKLER

EK1: Eş'arî ve Kâ'bî'nin Makâlâtlarında Yer Verdikleri Mürcîî İsimlerin Kaynaklardaki Yeri ⁷¹¹					
FIRKALAR	KÂ'BÎ	EŞ'ARÎ	İBN HAZM	ŞEHRİSTÂNÎ	BAĞDÂDÎ
Bısr b. Gıyâs el-Merîsî	s. 309, 359, 372, 395, 422, 523, 536, 542, 554, 555.	s. 214, 218, 226, 712.	s. 1/85, 2/10, 296, 374, 3/12.	s. 196, 197, 285.	s. 150, 290.
Cehm b. Safvân	s. 178, 219, 220, 222, 223, 270, 320, 338, 344, 345, 381, 387, 422, 433, 480. Cehmiyye.	s. 17, 33, 46, 204, 208, 216, 224, 230, 246, 404, 424, 480, 664, 716, 748. Cehmiyye.	s. 1/ 78, 79, 80, 85, 1088, 2/ 12, 52, 54, 60, 242, 294, 296, 298, 374,604, 738, 740,752, 770, 810, 1087, 1092, 1113, 3/ 144, 524, 526, 1058, 1059, 1072. Cehmiyye.	s. 126-128, 191. Cehmiyye.	s. 7, 19-21, 25, 89, 90, 148, 156, 157, 164, 176, 246, 251, 252, 260, 263, 266, 275, 283, 286. Cehmiyye.
Ebû Mervân Gaylân b. Müslim	s. 177, 194, 208, 210, 213, 218, 386, 387, 433, 541. Gaylâniyye.	s. 208, 226, 334, 710. Gâylaniyye.	s. 3/12.	s. 191, 193, 196, 198, 199. Gaylaniyye.	s. 18, 85, 148, 150, 151.
Ebû Şimr el-Mürciî	s. 186, 218, 322, 325, 354, 386, 387, 414, 415, 479, 480. Şimriyye.	s. 206, 208, 216, 226, 228, 374, 626, 668. Şimriyye.	-	s. 196, 198.	s. 21, 116, 148, 150, 151.
Ebû Hanîfe	s. 133, 209, 218, 283, 322, 388, 459, 522, 523.	s. 212.	s. 1/89, 109, 2/738, 740, 824, 892, 938, 3/74, 202, 422, 436, 590.	s. 195, 199, 285.	s. 13, 22, 105, 107, 149, 246, 280, 282, 283, 289.
Gassân el-Mürciî el-Kûfî	s. 65, 388, 483, 507, 510.	s. 212.	-	s. 195 Gassâniyye.	s. 21, 148-150. Gassâniyye.
Hüseyn b. Muhammed en-Neccâr	s. 224, 264, 276, 323, 328, 329, 332, 338, 343, 359, 375, 470, 476, 483, 535, 536.	s. 17, 208, 232, 272, 408, 496, 574. Hüseyniyye (Neccâriyye).	s. 1/78, 85, 109, 2/10, 242, 296, 374, 942, 3/12, 542. Neccâriyye.	s. 128-130. Neccâriyye.	s. 7, 19-21, 25, 96, 119, 153-155, 158, 176, 246, 249, 251, 283, 286. Neccâriyye.
Muhammed b. Şebîb	s. 186, 217, 218, 382, 385, 388, 396, 405, 407, 410, 417, 484.	s. 206-208, 210, 216, 222, 226, 298, 490, 496, 508, 766.	s. 3/14, 2/296, 732.	s. 193, 196, 198.	s. 21, 84, 148, 151.
Mukâtil b. Süleyman	s. 174, 218, 259, 260.	s. 228, 230, 308.	s. 1/85, 1040, 2/12, 3/526, 528.	s. 196, 199.	-
Abdullah b. Gâlib	s. 219.	-	s. 3/422.	-	-
Abdurrahman b. Ebû Leylâ	s. 219.	-	s. 2/938, 3/422.	-	s. 246, 247.
Ali el-Hayyât	s. 220.	-	-	-	-
Amr	s. 219.	-	-	-	-
Amr b. Gaîd	s. 322.	-	-	-	-
Amr b. Mürre	s. 210, 218.	-	-	s. 199.	-
Amr b. Zer	s. 218.	-	-	s. 199.	-
Ata b. es-Sâib	s. 219.	-	s. 3/422.	-	-
Bısr b. Attâb	s. 218.	-	-	-	-
Cahdar et-Temîmî	s. 220.	-	-	-	-
Cebele b. Zahr	s. 219.	-	s. 3/422.	-	-
Ebû Şeyh el-Hennâî	s. 219.	-	s. 3/422.	-	-
Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhim	s. 199, 202, 218.	-	s. 2/938, 3/384.	s. 199, 285.	s. 125, 150, 283.

⁷¹¹ Tabloda yer alan ilk 9 isim Kâ'bî ve Eş'arî'nin ortak olarak ele aldıkları Mürcîî isimlerdir. Mukâtil b. Süleyman'dan sonra Dâvûd el-Cevâribî'ye kadar ki 38 isim sadece Kâ'bî'nin Mürcîî olarak zikrettiği isimlerdir. Tablodaki son 7 isim ise sadece Eş'arî'nin Mürcîî olarak zikrettiği isimlerdir.

Ebü'l Havra	s. 219.	-	-	-	-
Ebü'l Sayd el-Horasanî	s. 220.	-	-	-	-
Ebü'l-Bahterî Saïd b. Fîrûz et-Tâi es-Sebü	s.133, 219.	-	s. 3/422.	-	-
Fadl b. İsa er-Rakkâşî	s. 203, 218, 359, 400.	s. 710, 712. Fadliyye.	-	s. 191, 196.	-
Hammâd b. Ebû Süleyman	s. 217.	-	-	s. 199	-
Hanzale b. Abdullah	s. 219.	-	s. 3/422.	-	-
Harmele et-Temîmî	s. 220.	-	-	-	-
İbrahim b. Yezîd et-Temîmî	s. 219.	-	s. 3/422.	-	-
Mâlik b. Dînâr	s. 198, 203, 219.	-	s. 3/422.	-	-
Mehdî b. Hilâl	s. 210, 322.	-	-	-	-
Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî	s. 218.	-	s. 1/392, 3/384, 450.	s. 199, 285.	s. 124, 125, 283.
Muhammed b. Ziyâd el-Cerîrî el-Harîrî	s. 219.	-	s. 2/738, 742.	-	-
Mutarrif b. Abdullah b. eş-Şihhîr	s. 219.	-	s. 3/422.	-	-
Muveys b. İmrân	s. 217, 218, 418, 519, 529.	-	-	s. 191, 196.	-
Müslim b. Yesâr	s. 219.	-	s. 3/422.	-	-
Râid b. Ca'fer	s. 218.	-	-	-	-
Saïd b. Cübeyr	s. 133, 204, 218, 219.	-	s. 1/1058, 1134, 3/422.	s. 199.	-
Salih b. Kubbe	s. 217, 338, 378, 418, 430, 491, 492, 497, 499, 507.	s. 332, 446, 530, 560, 600.	s. 2/296, 3/652.	s. 191, 196.	s. 20, 82, 84, 150.
Süfyân b. Suhbân	s. 218, 264.	s. 474.	-	-	-
Talk b. Habîb	s. 210, 218, 219.	-	s. 3/422.	s. 199.	-
Ubeyd el-Kumeyd	s. 554.	-	-	-	-
Ubeyd el-Mükteib el-Kûfî	s. 220.	-	-	s. 194, 197. Ubeydiyye.	-
Ukbe b. Abdilgâffar	s. 219.	-	s. 3/422.	-	-
Ukbe b. Sahbân	s. 219.	-	-	-	-
Ukbe b. Veşâc	s. 219.	-	s. 3/422.	-	-
Ya'kûb b. Zureyk el-Cürcânî	s. 220.	-	-	-	-
Dâvûd el-Cevâribî	s. 259, 260,	s. 230, 308.	s. 1/86, 2/12, 3/456.	s. 151.	s. 171, 261.
Ebü Muâz et-Tümenî	-	s. 17, 426, 800, 810.	-	s. 197. Tümeniyye	s. 149. Tümeniyye
Ebü Sevbân el-Murciî	-	s. 206.	-	s. 196. Sevbâniyye.	s. 150. Sevbâniyye.
Ebü'l-Hüseyn es-Sâlihî	s. 163, 391, 491, 561, 562.	s. 204, 240, 252, 292, 294, 336, 340, 428, 434, 438, 440, 448, 464, 500, 522, 548, 602, 696, 698, 718, 726, 778, 780, 782, 852.	-	-	-
Muhammed b. Kerrâm	s. 389. Kerrâmiyye.	s. 214, 216. Kerrâmiyye.	s. 1/80, 2/10, 738, 742, 752, 808, 814, 940, 3/12, 76, 154, 156, 524, 526, 528. Kerrâmiyye.	s. 155-162. Kerrâmiyye.	s. 12, 19, 20, 25, 52, 160-168, 171, 172, 175, 261, 262, 266, 278. Kerrâmiyye.
Yûnus b. Avn es-Semerî	-	s. 204.	s. 2/296.	s. 194, 197. Yûnusiyye.	s. 149. Yûnusiyye.
Züheyr el-Eserî	-	s.424-426.	-	-	-

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı: İsmail ECEM

Doğum Yeri:

Doğum Tarihi:

EĞİTİM DURUMU

Lisans Öğrenimi: Anadolu Üniversitesi-Siirt Üniversitesi

Yüksek Lisans Öğrenimi: Amasya Üniversitesi

Bildiği Yabancı Diller: -

İŞ DENEYİMİ

Çalıştığı Kurumlar ve Yıl: Emniyet Genel Müdürlüğü 2011-Devam ediyor

İLETİŞİM